

Зенон Косідовський

Коли сонце було богом

Зенон Косідовський

Коли сонце було богом

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ УРСР
Київ 1963

Твір польського вченого і письменника Зенона Косідовського — захоплююча повість про археологію, про самовіддану роботу вчених, які шляхом цікавих, часто небезпечних, надзвичайно складних пошуків відкрили цілі нові світи, нові культури, невідомі досі людині. Письменник розповідає майже про всі найбільші відкриття в археології: про те, як виявлено стародавню шумерську, єгипетську і кріто-мікенську культури, як відкопано Помпеї і знайдено гомерівську Трою, як прочитано ассірійський клинопис і єгипетські ієрогліфи, як відкрито в Мексіці культуру ацтеків та майя тощо.

Повість написана на рівні найкращих науково-художніх творів.

Переклад з польської О. Федосенка
Художнє оформлення В. Савадова
Передмова та примітки М. Брайчевського

Перекладено з видання:

Zenon Kosidowski
Gdy słońce było bogiem
Iskry, Warszawa. 1958.

СЛІДОПИТИ ЧАСУ

Ми живемо в добу, коли людина, зламавши просторові рамки, виходить за межі нашої планети, у космос. Скільки несподіванок чекає там відважних космонавтів! Скільки таємниць постає перед їхнім допитливим поглядом!

Але подорожувати можна не лише у просторі, а й у часі. Відомий англійський письменник-фантаст Г. Уелс написав колись книгу «Машина часу». У ній він розповів про пригоди людини, яка винайшла засіб переноситись з епохи в епоху. Це, звичайно, фантазія, і здійснити її людині не до снаги. Але ми з вами, юні читачі, можемо цілком реально мандрувати по епохах зовсім іншим способом. У нас є справжня машина часу, яка перенесе нас у далеке минуле. Називається та машина часу археологією.

Археологія — наука про старовину; вона працює над вивченням тих епох, від яких не залишилося (або майже не залишилося) письмових документів. Ще й більш од того, іноді археологія допомагає відновити давно забуті письмена, як це було, наприклад, у Дворіччі або Єгипті. І тоді новий, доти незнаний світ відкривається здивованим очам наших сучасників.

Робота археолога копітка і важка, вона вимагає від дослідника не тільки уміння точно аналізувати факти, але й надзвичайної спостережливості. Археолог повинен бути не тільки впертим і послідовним, але й фізично загартованим і здатним долати будь-які труднощі й перешкоди.

У археологів є прислів'я: «крізь землю не побачиш». Справді, починаючи розкопки, дуже важко передбачити їхні наслідки. Може, дослідника спіткає розчарування і вся його праця виявиться даремною. Але скільки радості відчуває учений, коли жаданий успіх розкриває нову, нікому ще не відому сторінку стародавнього минулого! Подекуди археолог нагадує детектива. Так само, як Шерлок Холмс умів по ледве помітних слідах і дрібницях зрозуміти подію, археолог по знахідках відтворює картину діяльності людей, які жили тисячі років тому.

Історія археології — ланцюг незвичайних пригод, де розчарування чергуються з видатними успіхами й відкриттями. Книга польського письменника Зенона Косідовського, яку ти, юний читачу, за-

раз тримаєш у руках, розповість тобі про деякі з них. З цієї книги ти дізнаєшся про те, як виявлено й вивчено великі стародавні цивілізації в Месопотамії (Дворіччі), Єгипті, Стародавній Греції і Римі та в Центральній Америці. Звичайно, це лише незначна частина історії археологічних досліджень. Автор відібрав лише деякі, може, найяскравіші, епізоди.

Історія людства поділяється на п'ять великих етапів, які ми називаємо суспільно-економічними формаціями. Слово «суспільно-економічний» стоїть тут не випадково. Марксизм-ленінізм учить, що в основі прогресу людського суспільства завжди лежить розвиток господарства, тобто економіка. Від того, як організовано виробництво, залежать всі інші сторони суспільного життя: політичний устрій, право, культура тощо. Першою формацією був первісно-общинний лад, коли суспільство ще не знало приватної власності на знаряддя й засоби виробництва, експлуатації людини людиною. Це — зоря історії людства, так би мовити, його дитинство.

Первісно-общинний лад змінили три формації класового суспільства: рабовласництво, коли виробництвом були зайняті раби, позбавлені всяких прав; феодалізм, коли суспільство поділялося на феодалів-поміщиків та кріпаків-селян; і капіталізм, за якого робітників нещадно визискують власники фабрик і заводів.

Зараз людство переживає епоху, переходову від капіталістичної формації до комунізму — формації, яка не знає поділу суспільства на антагоністичні класи, не знає класового гноблення і визиску однієї людини іншою. XXII з'їзд КПРС, що відбувся восени 1961 року, намітив конкретну програму побудови комунізму в нашій країні.

Книга З. Косідовського присвячена тим епізодам стародавньої історії, які показують перехід суспільства від первісно-общинного ладу до рабовласництва та ранній етап останнього. Винятком є лише найменша за обсягом четверта частина книги, в якій розповідається про пам'ятки Стародавнього Риму, тобто про розвинене рабовласництво.

Перша частина книги розказує про Стародавню Месопотамію, що грецькою мовою означає «міжріччя». Назва країни зв'язана з її географічним розташуванням: вона лежить між двома великими річками — Тігром і Євфратом. Навколо — гаряча пустеля і степи, в яких бродять пастухи з отарами овець. Але колись Дворіччя було квітучою хліборобською країною, мало великі багатолюдні міста. Основою його добробуту було штучне зрошення земель водою з Тігру і Євфрату. Це вимагало величезної праці, надто — коли зважити на тодішню примітивну техніку. Адже в ті часи люди ще навіть не знали заліза і робили всі знаряддя з каменю, бронзи й міді. Канали споруджували тисячі й сотні тисяч рабів, і саме їм завдячує край тими здобутками, яких він досяг за старосвіччини.

З. Косідовський не прагне відтворити в своїй книзі всю історію Дворіччя. У IV—III тисячолітті до нашої ери між Тігром і Євфратом жили шумери та аккадці. Шумери були переважно хліборобами, аккадці — скотарями. Перехід від первісно-общинного ладу до класового устрою у них лише починався. В цей час існувала вже ціла низка міст, кожне з яких було окремою державою: Ур, Урук,

Ларса, Лагаш, Умма тощо. Іноді те чи інше місто підкоряло сусідні. Так було зокрема в кінці III тисячоліття до нашої ери, коли гегемонію здобув Ур. Дослідженням цього міста, його старожитностей присвятив Косідовський кілька розділів.

Це — початок піднесення рабовласницької Месопотамії.

Другим етапом цього піднесення було утворення Стародавнього Вавілонського царства на початку II тис. до н. е. Виникнувши десь близько 1895 р. до н. е., Вавілонія дуже скоро поширила своє панування на все Дворіччя й на деякі сусідні країни. За царя Хаммурапі (1792—1750 рр. до н. е.) Вавілонське царство досягло розквіту. У цей час дуже завзято будовано іригаційні споруди, які забезпечували поступ хліборобства, розвивається культура, містобудівництво, ремесло й торгівля. Велике значення мали відомі «Закони Хаммурапі» — перше в історії зведення законів рабовласницького суспільства.

Але після смерті Хаммурапі почався занепад Вавілонії. Вона зазнає поразки від хеттів, халдеїв, каситів, які тимчасово навіть встановлюють над нею своє панування. В той же час на півночі від Вавілона стає у силі Ніневія — столиця Ассірії. Боротьба Вавілона з Ассірією закінчується перемогою останньої: 732 р. до н. е. Вавілонія увійшла до складу Ассірійської держави.

Історія Ассірії — третій важливий етап в розвитку рабовласницького Дворіччя. Вона підкоряє собі багато країн Передньої Азії і навіть Єгипет, але теж ненадовго.

626 року до н. е. вибухає переможне повстання у Вавілонії проти ассірійського панування. В 605 р. до н. е. Ніневію взято й зруйновано дощенту.

Виникає Нововавілонське царство, історія якого становить четвертий і останній етап у розвитку Стародавньої Месопотамії. На короткий час, за царя Навуходоносора, Вавілон досягає блискучого розквіту, знову поширює кордони свого панування. Але той розквіт триває менше століття: 538 року Вавілон захоплюють перси на чолі з Кіром.

Страшні руйнування, заподіяні колись квітучим містам Дворіччя, призвели до того, що яскрава культура Вавілонії і Ассірії була зовсім забута. Сади повсихали, канали позаносило піском. І ніхто не знав, звідки взялися величезні руїни, загублені в пустелях, доки лопата археолога не примусила їх розказати про своє минуле.

Історію Стародавньої Месопотамії викладено в книзі далеко не повно. Автор обмежився лише двома епізодами: як дослідили столицю Ассірії Ніневію та як розкопали Ур. Можна, звичайно, пошкодувати, що з уваги зовсім випали як Стародавнє, так і Нове Вавілонське царство; що автор жодним словом не згадує про чудові пам'ятки самого Вавілона, зокрема, такі, як відомий храм Іштар, великий Зикурат («Вавілонська вежа») або славнозвісні висячі сади Семіраміди. Але, очевидно, не можна осягти неосяжне.

Друга частина книги З. Косідовського присвячена Стародавньому Єгипту. На відміну від Месопотамії, яку відкрили тільки археологи, історію і культуру Єгипту успадкував античний світ,

а величні пам'ятки її — піраміди, храми, скульптури — залишалися доступними очам мандрівників. Однак і в Єгипті історія археологічних досліджень налічує чимало яскравих сторінок, останньою з яких було нещодавнє відкриття арабськими ученими нової, досі невідомої піраміди.

Раніше вважали, що єгипетська цивілізація найстародавніша на Землі, зараз їй доводиться цей пріоритет ділити з давніми містами Месопотамії.

Природа Єгипту дуже схожа з природою Дворіччя. Тут так само все життя зв'язане з великою рікою — Нілом, а добробут населення і тут залежить від зрошення полів.

Десь між IV і III тис. до нашої ери в долині річки Нілу виникли два великі царства — Верхнє і Нижнє, які близько трьохтисячного року об'єдналися під зверхністю царів Верхнього Єгипту. Так утворилося Стародавнє Єгипетське царство з столицею в Мемфісі, яке існувало до XX ст. до н. е. Це — доба спорудження пірамід.

Стародавнє царство в Єгипті розпалося внаслідок чвар, які точилися між окремими областями — номами. Однак в XXI ст. до н. е. країна знову об'єднується під старшуванням Фів. Це — початок Середнього царства, яке існувало до кінця XVIII ст. до н. е., коли Єгипет завоювали азіатські кочівники — гіксоси. Вигнання гіксосів призвело до нового, третього об'єднання Єгипту. Це — Нове царство (XVII—XI ст. до н. е.), період діяльності таких видатних фараонів як Тутмос III, Аменхотеп II, Рамзес II.

Єгипетська культура досягає нечуваного розквіту: будівельне мистецтво і архітектура, література і образотворче мистецтво й зараз вражають нас своєю довершеністю. Але не можна забувати, що вся велич Єгипту держалася на найжорстокішому гнобленні незліченної армії рабів, які своїми руками створювали всі ті храми й гробниці, що постають у нашій уяві, тільки-но мова заходить про Стародавній Єгипет.

Внутрішні суперечності, властиві рабовласницькому суспільству, не раз примушували керівні верстви шукати способу змінити становище. Однією з цікавих таких спроб була релігійна реформа фараона Аменхотепа IV, відомішого під іменем Ехнатона (1424—1388 рр. до н. е.). Цьому епізоду З. Косідовський присвятив найбільший розділ другої частини. Він переконливо показує, що новий культ, запроваджений Ехнатоном, завдавав удару касті жерців. Недарма фараона-єретика після смерті спіткала страшна помста від скривджених жерців: його ім'я було витерте з гробниці, а це за тодішнім віруванням означало позбавити небіжчика «царства небесного». Авторові книги вдалося нарисувати живий образ самого Ехнатона, його дружини Нефертіті та обставини, за яких вони жили й діяли.

Третю частину книги присвячено кріто-мікенській культурі й гомерівській Греції. Читач знайомиться з Генріхом Шліманом — одним з найдивовижніших археологів світу. Біографія Шлімана — клубок дивних і просто неймовірних подій і обставин. Шліман народився в родині бідного пастора і ще змалку мусив заробляти собі

на хліб. Блукаючи в пошуках багатства, об'їздив півсвіту, гендлював у Петербурзі і Берліні, в Гамбургу і в Парижі, в Амстердамі й Лондоні; добував золото в Каліфорнії, зазнав корабельної катастрофи, важив життям, мандруючи в Мекку, а коли, нарешті, забагатів — витратив гроші на розкопки стародавніх грецьких міст, про які ще в дитинстві читав у Гомера — в його геніальних поемах «Іліаді» й «Одіссеї». Гомерівська Греція була найзаповітнішою мрією Шлімана, яку він проніс через усе життя і задля якої зазнав незвичайних пригод.

Несподівано успішні розкопки Шлімана в Трої, а пізніше — в Мікенах показали, що старогрецькі легенди, які звичайно вважали за вигадку, справді розказують про цілком реальні історичні події. Так учені вперше познайомилися з новим, доти незнаним світом, який в археології назвали егейською або кріто-мікенською культурою.

Пізніше англійський археолог Еванс розкопав на острові Кріт славетний Кноський палац. Завдяки цьому виявилося, що грецька міфологія — так само, як і епос Гомера — не є вигадка, а становить собою фольклорну переробку справжніх історичних подій, згадки про яких народна пам'ять одягла у дивовижне фантастичне убрання.

Однак інтерес тих розкопок не лише в тому, що вони підтвердили стародавні грецькі легенди. Так само, як дослідження в Урі й інших найдавніших містах Дворіччя показали, що Вавілонському царству передувала стародавніша шумеро-аккадська цивілізація, розкопки в Трої, в Мікенах і на Кріті засвідчили, що антична Греція виникла не на порожньому місці, і розкрили коріння її блискучої культури.

Четверта частина книги З. Косідовського трохи випадає з загального плану. Звернувшися до Стародавнього Риму, автор цього разу взяв до уваги не початкові його часи, а період імперії.

На цей час Рим був уже світовою державою, кордони якої охоплювали все Середземномор'я від Іспанії до Вірменії. Суспільний лад її в I ст. н. е. пішов далеко вперед. Рим мав досконально розроблену систему права, виборні органи влади тощо. Тому соціальна картина, змальована З. Косідовським в цьому розділі, докорінно відрізняється від того, про що він розповідав у перших трьох частинах.

Це розповідь про виняткову долю двох міст — Геркуланума й Помпей, що загинули під час вибуху вулкана в 79 році н. е. Життя в них раптом завмерло того літнього дня, коли Везувій скинув на них хмари попелу й каміння. Отож, коли залишки Помпей і Геркуланума було звільнено від багатометрової товщі вулканічних порід, очам дослідників відкрилося життя староримського міста з такою яскравістю, що її не дав би найкращий літературний твір. Завдяки цьому Косідовському пощастило жваво відтворити побут і загибель тих міст.

Однією з найцікавіших частин книги З. Косідовського є п'ята частина, присвячена Стародавній Америці.

11 жовтня 1492 р. Христофор Колумб уперше ступив на берег

відкритої ним Америки. Почалося завоювання нововідкритої частини світу. Юрба озброєних авантурників, охоплена жадобою влади і багатства, принесла з собою розорення й горе місцевому населенню.

Високорозвинену, оригінальну культуру індіанських племен європейські загарбники знищили дотла. Загинули квітучі цивілізації інків у Перу, ацтеків у Мексіці, майя в Юкатані тощо. Від величних міст, палаців, храмів залишилися руїни, про які поступово забули, отож у XIX — на початку XX ст., коли вони привернули увагу археологів, про них знали не більше, як про пам'ятки Дворіччя чи Єгипту в часи Ботта і Шампольона.

Книга відповідає на питання, яке здавалося просто незрозумілим, а саме: яким чином невеликій купці завойовників пощастило так легко подолати кількасоттисячну армію індіанців.

Пояснення, які досі висувалися в літературі, були різні. Дехто думав, наприклад, що справу вирішила вогнепальна зброя іспанців, а особливо — кіннота, яка вже самим своїм виглядом наводила на індіанців жах. Але ж перед битвою при Отумбі Кортес втратив усю свою артилерію і переважну більшість коней; проте, незважаючи на величезну перевагу в силах, індіанці програли битву.

Інші пояснювали успіх Кортеса поширеною серед індіанців легендою про білого бородатого бога, яка нібито не дозволяла їм виступити проти завойовників. Але й це пояснення спростовується, оскільки індіанці врешті все ж зняли зброю проти чужинців.

З. Косідовський пояснює поразку індіанців їхнім соціальним ладом і тією політичною обстановкою, яка склалася в Центральній Америці тоді, коли вдерлися іспанські конквістадори.

Він розглядає ацтецьке суспільство як таке, що стоїть на початку класового суспільства. Ацтеки в XVI ст. перебували на тому ж ступені, що й Єгипет за доби Стародавнього царства, шумеро-аккадське Дворіччя або гомерівська Греція, і ця думка, гадаємо, цілком слушна.

З. Косідовський зображує індіанців не так, як буржуазні науковці, він не вважає їх ані за дикунів, ані за жителів земного раю, який знищили іспанські завойовники. Віддаючи належне індіанцям, як народові, здатному до творчості, і змальовуючи високу культуру, яку застали іспанці в Центральній Америці, він разом з тим підкреслює, що суспільний устрій індіанців був дуже далекий від тих рожевих ідилій, які знаходимо в творах деяких буржуазних дослідників. Монтесума на сторінках його книги з народного вождя і мученика перетворюється на деспота, якого ненавидів народ, який зрадив свою країну і за це зрештою був убитий. Так само політичне панування ацтеків над іншими племенами спричинилося до того, що ці племена тільки й чекали нагоди, щоб повстати, і ладні були допомагати кому завгодно, хто б виступив проти ацтеків.

Саме в цьому і бачить Косідовський головну причину незрозумілої на перший погляд байдужості індіанців до долі Монтесуми. Доки іспанці не чіпали народ, він мовчав, бо не хотів підтримувати своїх власних гнобителів; навіть більше, він спершу бачив в іспанцях визволителів. Скоро індіанці схаменулися, та було вже запізно. А втім, коли здирства іспанців у Мехіко зрештою привели до вибуху народного гніву, завойовники одразу ж опинилися у скруті.

Їм довелося тікати з столиці потай вночі, втративши награбовані скарби, всю артилерію, коней. Отже, коли народ справді виступив проти іспанців, їм не допомогли ані перевага в озброєнні, ані легенда про білого бога.

Книга З. Косідовського присвячена країнам, які часто називають екзотичними. Перед читачем проходять Передня Азія, Єгипет, Греція, Центральна Америка. Колись тут існували великі держави, чия слава гриміла на весь світ. Але минали віки, змінювалися імперії. На ті країни, що колись уславилися, як могутні держави, стали зазіхати капіталістичні країни.

Косідовський показує, що значна частина буржуазних археологів — англійських, французьких, американських, які працювали в «екзотичних» країнах, разом з тим здійснювали імперіалістичну політику своїх держав.

Ті видатні відкриття, якими вони збагатили науку, не можуть затулити інший, зворотний бік їхньої діяльності.

Англієць Раулісон, який прочитав клинопис, був офіцером і агентом горезвісної Ост-Індської компанії, що грабувала країни Південної Азії. Лайярд — автор сенсаційних розкопок в Ніневії — був агентом «Інтеледженс-Сервіс», розвідувального центру Великобританії. Ботта, дослідник пам'яток Ассірії, був французьким консулом Мосулі тощо.

Нічим не прихований грабіж, масове вивезення цінних мистецьких пам'яток, хижацькі методи розкопок, що часто-густо нагадували прийоми звичайних скарбошукачів, погоня за коштовностями й зневага до дрібних речей, наукова цінність яких часто була набагато вища — ось що властиво буржуазним археологам, таким як Лайярд або Бельцоні.

Звичайно, не всі буржуазні археологи були грабіжниками й шпигунами. Бачимо серед них і цілком щиро і безкорисливо відданих науці, як, наприклад, геніального Шампольона. Були й постаті суперечливі, як Шліман, в якому поєднувався учений-фанатик, здатний до самопожертви, і розсудливий гендляр.

Усю цю складність характерів, епох, ситуацій показує в своїй книзі З. Косідовський, і це є одна з привабливих рис його твору.

Варто відзначити й матеріалістичний підхід автора до стародавньої історії. Марксизм-ленінізм вчить, що справжня історія є історія не царів і полководців, а народних мас, творців матеріальних благ, необхідних людям.

Коли звертаємось до історії й культури Стародавнього Єгипту або Дворіччя, Стародавнього Риму чи Центральної Америки, в уяві перш за все постають грандіозні палаци й храми, піраміди й монументальні споруди, створені, щоб увічнити давно померлих деспотів — царів, фараонів, жерців і завойовників. Отож буржуазні дослідники у своїх працях описують старанно життя й діяльність можновладців; ті ж, хто своїми руками створював усі ці споруди й шедеври мистецтва, залишаються поза увагою письменників.

Зенон Косідовський не забуває справжніх творців історії й аналізує ту чи іншу подію, виходячи з оцінки становища трудящих. Все

це вигідно відрізняє книгу Косідовського від книжок буржуазних авторів, у яких соціально-економічні проблеми здебільшого взагалі випадають з поля зору.

У своїй книзі З. Косідовський, на жаль, не торкнувся археології слов'янських країн, зокрема й нашої країни. Рекомендуючи цю книжку вам, українські читачі, не можна не згадати хоча б кількома словами про археологічні скарби нашої республіки.

Україна — земля, напрочуд багата пам'ятками старожитностей.

Хто не бачив у степу високих могил? Кожна з них — це частина нашої історії. Чимало цікавого може вона розповісти про далеких предків, коли тільки вміти запитати її як слід. Або городища, розкидані по всій території нашої республіки,— кому не відомі ці споруди з земляними валами й ровами? Мовчазними свідками далеких часів височать вони на узгір'ях, і треба лише доторкнутися до них лопаті археолога, щоб вони заговорили й розповіли безліч цікавих речей.

Отож, читаючи про захоплюючі відкриття десь у Вавілонії чи Центральній Америці, не треба забувати й своєї, вітчизняної старовини.

Хіба можна говорити про Грецію кріто-мікенської доби, не згадавши хоча б одним словом нашу трипільську культуру, що її вперше виявив український археолог В. В. Хвойка під Києвом? Археологічними дослідженнями на Україні виявлено багато сотень поселень цієї культури — першої хліборобської культури на наших землях, безпосередньо зв'язаної з кріто-мікенською культурою Греції.

Так само, розповідаючи про античні міста Греції і Риму, не можна не згадати про чудові пам'ятки античності на півдні нашої країни — на узбережжі Чорного моря. В гирлі Дніпра й Південного Бугу знаходяться залишки стародавньої Ольвії — великого торговельного міста, що виникло в VI ст. до н. е.; на березі Дністровського лиману Тирас; у Криму, біля Севастополя, був античний Херсонес, а по обох берегах Керченської затоки — міста Боспорського царства. Всі ці міста — невід'ємна частина античного світу — уже ось століття привертають увагу археологів.

У старогрецьких джерелах знаходимо чимало згадок про скіфів — скотарські й хліборобські племена, які населювали південь нашої країни в VII—II ст. до н. е. Грецький письменник Геродот розповідає про поразку, якої скіфи завдали іранському завойовникові Дарію в VI ст. до н. е. Археологічними пам'ятками Скіфії є величезні городища й могили, в тому числі — славетні царські могили, досліджені біля Нікополя та Керчі. Вони висувають скіфську культуру в число найяскравіших культурних явищ всесвітньої історії.

Окрему групу становлять пам'ятки стародавніх слов'ян — древні міста з їхньою неповторною архітектурою; села, замки, могильники. Ці пам'ятки особливо дорогі нашому серцю, бо вони — безпосередня частка історії нашого народу. Археологічні розкопки стародавнього Києва, Чернігова, Новгорода, Переяслава, Галича, Москви — чи не найважливіша частина вітчизняної археології.

В Радянській країні археологічні дослідження — справа державна. В Києві у складі Академії наук існує Інститут археології,

що його завданням є дослідження пам'яток далекого минулого на території республіки. Щороку археологи роз'їжджаються в експедиції, шукаючи нові й нові матеріали.

Багато чого можуть зробити в цьому й школярі, ви, юні читачі цієї книги. В багатьох школах України створено гуртки краєзнавців, юних істориків, любителів старовини. Хлопці й дівчата вирушають у походи, збирають стародавні речі, створюють музеї, пишуть історію міст і сіл.

А хто знає, може, серед цих юних слідопитів виростуть нові Шампольони і Картери, перед якими час розкриє свої таємниці, які зуміють вирвати з небуття нові й нові сторінки героїчного минулого нашого народу?

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ,
кандидат історичних наук.

СЕРЕД ХРАМІВ І САДІВ МЕСОПОТАМІЇ

ПІЛІГРИМ ІЗ НЕАПОЛЯ

У перші роки XVII століття по всій Італії розійшлася слава про неаполітанського купця П'єтро делла Валле. Цей купець багато мандрував по далеких екзотичних країнах, і тому земляки називали його il Pellegrimo — пілігрим.

Чого шукав П'єтро у своїх подорожах — може, коштовного коріння, шовку? Ні. Поштовхом до цих мандрів були справи дуже романтичні — пережите замолоду нещасливе кохання. А потім йому сподобалося блукати по світу, і П'єтро, завжди жадібний до нових вражень, вирушав щоразу до інших невідомих країн, де рідко ступала нога європейця.

Примхлива доля хотіла, щоб пригоди цього романтичного купця ввійшли в історію археології, і тому їм варто присвятити кілька хвилин уваги.

Отож уявімо собі, що ми в Неаполі. У храмі Сан-Марчелліно відбувається служба, яку замовив П'єтро. Церква переповнена, усі в місті вже дізналися про журбу молодого П'єтро і про його наміри. Дванадцять років юнак був заручений з прекрасною дівчиною з багатої купецької сім'ї, і раптом неждано-негадано мов грім його вдарив: батьки віддали її за іншого.

Принижений і вражений у найніжніших своїх почуттях, юнак надумав шукати забуття в подорожах. Проте він не покинув рідного міста тишком-нишком. Жителі півдня люблять помпезні сцени. Любив їх і П'єтро. Він дуже театрально прощався з земляками. У храмі закінчилася відправа, і священик почепив йому на шию золотий амулет — зображення палиці пілігрима. Городяни зводилися навшпиньки, щоб нічого не пропустити з цього видовища, а П'єтро давав урочисту

обітницю, що не повернеться до Неаполя, поки не побуває біля гробу господнього.

Подорож до Єрусалима стала початком його барвистого, сповненого різноманітних пригод мандрівного життя. Бо неаполітанець не обмежився побожним паломництвом до «святої землі». Він побував у Венеції, Константинополі й Каїрі, поплив на майже неприступні тоді острови Леванту, сходив уздовж і впоперек Месопотамію та Сірію, дістався навіть до Ірану.

Здійснити таку подорож у той час було нелегко. Місяцями доводилося мандрувати степами й пустелями, через гори й мочарі, похитуючись на твердому горбі верблюда. Вітрильні кораблі були незручні, їх легко розбивали шторми та бурі, на них завжди могли напасти пірати. Мандрівника мучили спека й морози, голод і спрага, паразити і всякі хвороби. Дороги аж кишіли розбійниками, а магометанське населення ставилося до європейців неприховано вороже.

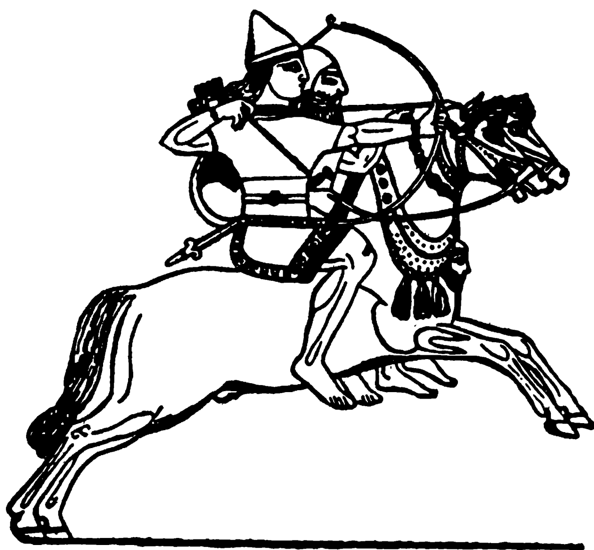
Подорожуючи, П'єтро делла Валле не поривав зв'язку з своїми земляками-неаполітанцями. Він ретельно надсилав їм листи, на яких частенько був заголовок: «З мого намету в пустелі». В тих листах несподівано виявився неабиякий письменницький талант П'єтро. Блискучий стиль, тонкий гумор, влучні спостереження та барвисті описи, а до всього того безліч пригод з багатьма кумедними ситуаціями і захоплюючими інтригами — ось те, що здобуло йому незабаром загальне визнання співвітчизників.

П'єтро делла Валле, як і личило італійцеві з таким жвавим темпераментом, швидко опам'ятався від любовної поразки. Про це свідчать його легковажні пригоди, які П'єтро описує вправно і з гумором. Перебуваючи на острові Хіос, він кинувся у вир розваг тамошніх пустотливих жителів. Дні й ночі минали в танцях, співах та чарівних забавах з місцевими чепурухами, і П'єтро почував себе у своїй стихії. З жартівливою хвалькуватістю мандрівник розповідає, як в одному грецькому місті черниці місцевого монастиря пригортали й цілували його за те, що він з гідністю осадив турецького сановника, котрий вимагав од нього вшанування й подарунків.

У Константинополі П'єтро прочув, що в султана є повний, на той час єдиний, текст творів Лівія, які дісталися йому в спадщину од візантійського імператора.

Ассірійський барельєф.

Ассірійська кавалерія.

Ассірійський барельєф.

Крилатий геній з головою орла (ассірійський барельєф).

П'єтро запалав бажанням здобути цього білого ворона і запропонував за нього п'ять тисяч піастрів. Але турецький володар відкинув пропозицію зухвалого європейця. Тоді П'єтро спробував підкупити султанського бібліотекаря, пообіцявши десять тисяч піастрів за викрадення манускрипту. Однак інтрига не мала успіху, бо недотепа-чиновник не міг знайти в бібліотеці коштовної пам'ятки письменства.

В Месопотамії П'єтро вдруге в житті закохався. Його обраницею стала вісімнадцятилітня дівчина. Проте жорстока доля й цього разу була безжальна: незабаром після одруження молода жінка захворіла на якусь таємничу хворобу і вмерла.

Розпач наштовхнув П'єтро на несамовиту думку: мандрівник велів забальзамувати тіло коханої і потім чотири роки возив із собою труну по світу, аж поки не повернувся до Неаполя і не поставив її в родинному склепі.

І ще раз П'єтро спробував щастя: одружився з грузинкою, яка була подругою покійної й доглядала її під час хвороби. Нарешті життя склалося щасливо: у подружжя було чотирнадцять синів.

Мандруючи, П'єтро дістався до південної Персії. Тут, за 60 кілометрів на південний схід од міста Шіраз, перед ним відкрилась картина, яка глибоко вражала своєю величністю і проймала жахом. То були якісь гігантські руїни,— доти П'єтро нічого про них не чув. У влоговині, оточеній скелястими пагорками, виднілися тераси із сходами, порозбивані колони, вищерблені мури, а перед усім цим — величезні леви, що охороняли масивні портали*.

П'єтро приглядався до цих руїн і не переставав дивуватися. Йому здавалося, що піски, протягом віків нанесені сюди палючими вітрами пустелі, ніби величезні спрути, охопили своїми зажерливими мацаками ці мури, портали й колони. Німа тиша, яка огортала цей відлюдний мертвий куточок, ще більше підсилювала таємничість і почуття жаху.

Могутні руїни, що тягнулися на кілька сот метрів, були, напевне, колись, у стародавні часи чудовим палацом. Хто ж створив ці монументальні споруди? Люди з навколишніх місць, крім легенд і розповідей про духів, що нібито жили в руїнах, не могли дати мандрівникові ні-

якого пояснення. Традиції тубільців сягали своїм корінням лише до VIII століття — часів легендарного халіфа Багдада Гаруна аль Рашіда, героя «Тисячі і однієї ночі». Тим часом руїни були, певно, куди старіші.

Блукаючи серед цих руїн, П'єтро помітив на цеглинах якісь дивні загадкові знаки. Спочатку він подумав, що то птахи колись ходили по сирій ще цеглі і залишили відбитки своїх кігтів. Але, придивившись уважніше, помітив, що знаки складаються з ряду горизонтальних і вертикальних рисок. Усі вони мали клиноподібну форму — без сумніву тому, що невідомий художник, доторкуючись паличкою до вологої глини, щоразу натискав спочатку дужче, а потім — легше.

П'єтро привіз відбитки тих знаків до Європи, і тоді розгорілася палка суперечка щодо їхнього смислу та значення. Одні твердили, ніби це якісь прадавні письмена, інші ж наполягали на тому, що дивні риски — то тільки примітивний орнамент, яким було оздоблено стіни іранської будівлі. П'єтро поділяв перший погляд. В одному з листів, написаних 1621 року, він повідомляє, що налічив сто відмінних між собою знаків і кожен з них передає, за його припущенням, цілий вираз. З гідною подиву проникливістю він висловив думку, що клиноподібне письмо треба читати, починаючи з лівого боку, бо так воно й писалося — адже вістря всіх горизонтальних знаків скеровані праворуч.

Дуже зацікавили всіх також самі руїни. Було висловлено влучне припущення, що П'єтро делла Валле відкрив залишки Персеполя, столиці перської імперії, міста, яке заснував у VI столітті до нашої ери Кір, завойовник Вавілона. Один з наступників Кіра, Дарій, спорудив у Персеполі величний палац, де були сотні зал і кімнат. Тут серед сліпучої розкоші й жив Дарій, завжди одягнений у дорогі пурпурові, гаптовані золотом шати. До його послуг було п'ятнадцять тисяч палацових слуг, тисяча вершників особистої охорони і десять тисяч піхотинців.

Перська держава існувала тільки двісті років. Її основи, які трималися на визиску підкорених народів і військовій силі деспота, були надто ненадійні. Щоб покрити величезні витрати на утримання двору й війська, царські урядники накладали на трудовий люд, особливо на селян, дедалі більші податки, вимагали більшої

данини. Ось чому Олександр Македонський, розгромивши армію Дарія, дуже легко підкорив собі народи й племена, які входили до складу переможеної Персії.

Звитяжний Олександр захопив Персеполь. Саме в цей час і згорів царський палац. Є різні гадки щодо причин тієї пожежі. Грецький історик Діодор* твердить, нібито Олександр Великий власноручно підпалив палац «під час п'яної оргії, у нестямі». Інший історик, Клібарх, описуючи ту саму пиятику, розповідає, що афінська танцівниця Таїс, танцюючи, шпурнула палаючий смолоскип поміж дерев'яні колони палацу. Побачивши це, п'яні македонські завойовники наввипередки почали хапати інші смолоскипи й кидати їх куди очі дивляться. Головну частину палацу з коштовними тканинами, скульптурами та вазами вмить охопило полум'я. Челядь насилу врятувала тільки деякі бокові крила будівлі.

Уцілілі частини палацу простояли чимало віків. Якийсь час вони були твердинею каліфів Ісламу, згодом почалися нищівні навали монголів і турків і від палацу лишилися тільки руїни. Незабаром вони заросли скупою рослинністю, і на місці колишнього палацу арабські вівчарі пасли своїх овець. Про те, звідки походять ці руїни, зовсім забули. І тільки в XVII столітті П'єтро делла Валле своїм відкриттям нагадав Європі про давню пишноту Персеполя.

Хоч італійський мандрівник і не підозрівав, що в горизонтальних та вертикальних рисочках криється величезна скарбниця свідчень про цивілізацію шумерів, вавілонян, ассіріян та інших народів Близького Сходу, а проте безперечною заслугою його є те, що він перший привіз до Європи зразки клинопису і, всупереч поглядам багатьох вчених, напрочуд швидко зрозумів, що то якраз стародавнє письмо, а не орнамент. Ось чому його ім'я назавжди ввійшло в історію археології.

КЛИНОПИС ПОЧИНАЄ ГОВОРИТИ

На початку XIX століття у Німеччині, в університетському місті Геттінгені жив учитель грецької і латинської мов Георг-Фрідріх Гротефенд. Його вважали за дивака, бо улюбленим заняттям учителя було розга-

дувати всякі шаради та ребуси, і в цьому він виявляв неабиякий хист та кмітливість. Знайомі та друзі вишукували для нього найвигадливіші задачі, але жодного разу не змогли посадити Гротефенда в калюжу.

1802 року до рук любителя крутиголовок попав один текст з Персеполя, над яким марно сушили голови багато вчених. Загадкові клинцюваті знаки заінтригували вчителя так, що він не міг ночами спати. Одного разу в пивниці, де звичайно він серед колег за кухлем пива проводив вечори, Гротефенд не без хвалькуватості заявив, що зможе прочитати клиноподібне письмо.

Товариші сприйняли це з веселим недовір'ям. Саме в той час клинопис був однією з наймодніших наукових проблем, і всі знали, які непереборні труднощі чекають того, хто спробує його розшифрувати. Адже були вчені, котрі твердили, що цієї проблеми взагалі не можна розв'язати.

У другій половині XVIII століття до Персеполя вирушив датський вчений Карстен Нібур. Він перемалював багато клинцюватих знаків, але не зміг прочитати жодного виразу. Не пощастило тут і німцеві Тихсену та датчанинові Мюнтеру, хоч заслуга їх безперечна: обидва зробили багато влучних спостережень.

Отож не дивно, що в пивниці почувся голосний сміх, посипалися шпильки. Всі цінували здібності Гротефенда, але від розгадування невинного ребуса до розшифрування клинопису, над яким даремно мучилися найвидатніші спеціалісти, дорога дуже далека. Глузи маловірів дійняли Гротефенда до живого. Він запропонував побитися об заклад, що розшифрує письмо, і товариші охоче прийняли виклик.

Приступаючи до цього складного завдання, Гротефенд помітив, що напис, який походить з Персеполя, поділяється на три чітко відокремлені один від одного стовпці. Невже його зроблено трьома мовами? Читаючи стародавніх письменників, Гротефенд вивчив історію староперської держави і знав, що десь коло 540 року до нашої ери персидський цар Кір завоював Вавілон. Напис походив з Персеполя, тому один з трьох стовпців, напевне, являв собою текст, написаний староперською мовою. Але який саме стовпець? Гротефенд міркував так: перська мова була мовою народу-переможця, отже, за логікою, вона має посідати центральне місце. Таким

центральним місцем у даному разі є, напевно, середній стовпець. А бокові? Треба гадати, що це переклад напису на мови двох найбільших завойованих народів.

Прийнявши це на диво просте і разом з тим влучне припущення, Гротефенд ближче придивився до клиноподібних знаків середнього стовпця. І ось він помітив одну дуже характерну рису, за яку негайно ж схопився. Між клиноподібними знаками двічі повторювалась одна й та сама група чи комбінація рисок; вона була відокремлена косою рискою, отже, виражала якесь слово. Гротефенд одразу ж подумав, що в тексті йдеться про якусь спадкоємність влади в перському царському домі, тому обидві однакові групи знаків можуть означати, очевидно, царський титул. За цим припущенням текст мав би такий вигляд:

Цар — ім'я царя — невідоме слово А —
цар — ім'я царя — невідоме слово А —
невідоме слово Б.

Значення невідомого слова А випливало само собою. Немає сумніву, що група клиноподібних знаків, названа літерою А, виражає слово «син». Отак доповнений текст треба було читати:

Цар — ім'я царя — син — царя — ім'я
царя — сина — невідоме слово Б.

Те, що в останній частині речення (при невідомому слові Б) не вистачало царського титулу, завдало багато клопоту. Думка про те, що в тексті названо кількох царів у такій послідовності, як вони правили, здавалося, похитнулась. Але Гротефенда нелегко було збити з пантелику. Він міркував так: якщо при невідомому слові Б (а воно, без сумніву, означає ім'я якогось перса), на відміну від двох попередніх імен, немає царського титулу, з цього треба зробити висновок, що

а) людина з цим іменем не була царем;

б) ця людина мала бути якимсь родичем обом царям, бо ім'я її написано рядом з царськими іменами;

в) невідомий, як це свідчить двічі повторюване слово «син», був батьком одного царя і дідом другого.

Тоді текст виглядав би так:

Цар — ім'я царя — син — царя — ім'я
царя — сина — ім'я перса.

Гротефенд відчував, що він на правильному шляху. Якийсь перс, не будучи сам царем, мав, проте, сина і внука, які сиділи на троні. Коли б йому пощастило відшукати в історії перситських царів таку династичну ситуацію, то справу було б розв'язано. Тоді не прочитані групи клиноподібних знаків можна було б відповідно замінити історичними іменами.

Дослідник почав копатися в текстах стародавніх істориків і натрапив саме на таких осіб. Персидський князь Гістасп мав сина Дарія, який у 521—486 роках до нашої ери був персидським царем. Внук Гістаспа, син Дарія — Ксеркс, відомий своїми намаганнями завоювати Грецію, був на троні в 486—465 роках до нашої ери*

І ось текст прочитано остаточно:

Цар Ксеркс, син царя Дарія, сина Гістаспа.

Звичайно, справа ця була далеко не така проста, як ми тут її подаємо. Адже імена царів Гротефенд знайшов у творах Геродота, вони були подані так, як звучали грецькою мовою. Щоб визначити фонетичну вимову кожного окремого клиноподібного знака, треба було знати, як звучали царські імена в староперській мові.

Ключа до розв'язання цієї проблеми Гротефенд шукав у тексті Авести — святої книги персів, написаної мовою, найближчою до староперської.

І хоч ім'я Гістаспа, наприклад, було подано там у кількох зовсім відмінних одне від одного написаннях (Гошап, Кістап, Густасп, Вітасп), Гротефенд зумів шляхом надзвичайно проникливих умовиводів розшифрувати дев'ять алфавітних знаків староперського клинопису. І тільки через тридцять чотири роки, тобто в 1836 році, німець Лессен, француз Бюрнуф і англієць Роулісон прочитали решту алфавіту.

НАПИС НА САМІТНІЙ СКЕЛІ

На англійському вітрильному судні, що плавало між Великою Британією та Індією, був юнга Генрі-Фредерік Роулісон. Кмітливий підліток уважно прислухався, коли пасажири, сидячи на палубі і вигріваючись на сонечку, розповідали один одному всякі дива про країни Індо-

стану, куди вони їхали як купці або службовці. Під враженням цих розмов хлопець почав мріяти про далекі подорожі й пригоди. Морська служба раптом здалася йому остогидлою неволею, і юнга тільки й ждав нагоди, щоб вирватися з неї в широкий світ.

Під час одного з рейсів Роулісон здобув прихильність губернатора Бомбея сера Джона Мелькольма, і той запропонував йому перейти на службу до військових частин Ост-Індської компанії* Роулісон з радістю прийняв пропозицію і 1826 року, коли йому було 16 літ, перейшов на службу в це лихої слави акціонерне товариство, яке витягувало величезний зиск від пограбування Індії та гноблення індійського народу.

Напевне, Роулісон добре вислужувався перед своїми хазяями, бо незабаром дістав офіцерські погони. 1833 р. він у чині майора займає посаду інструктора перської армії. Ще через шість років англійський уряд призначив його своїм політичним агентом в Афганістані. Пізніше Роулісон був консулом у Багдаді, членом британського парламенту і, нарешті, послом при дворі перського царя в Тегерані.

Від скромного юнги до дипломатичного представника великої держави — це незвичайна кар'єра. Чим пояснювались успіхи Роулісона? Сьогодні ми вже знаємо, що він був асом англійської розвідки. В його руках зосереджувались нитки всіх політичних інтриг Близького й Середнього Сходу. Вірний слуга британського імперіалізму, він підбурював азіатські народи й племена проти Росії, сіяв чвари між персами й афганцями, організовував навіть змову проти перського уряду, хоч як військовий інструктор був на його утриманні.

Ми б не говорили про Роулісона, якби не те, що саме з ним зв'язано прочитання клинопису. Агенти «Інтелідженс сервіс» дуже часто прикривали свою шпигунську діяльність різними науковими дослідженнями та археологічними розшуками, але Роулісон відрізнявся від усіх них тим, що справді був старанним дослідником клинопису й добився в цій галузі серйозних наукових успіхів. Нічого не знаючи про пошуки, якими займався Гротефенд, він майже за таким самим методом прочитав не тільки імена трьох названих раніше перських володарів, але й ще кілька знаків абетки староперського клинопису. Ознайомившись, нарешті, 1838 року з працею

Гротефенда, Роулісон заявив, що наслідки його власних досліджень були багатьма сторонами значно кращі.

Виконуючи таємні доручення своїх хазяїв, Роулісон часто переїжджав з одного місця на інше. Одного разу, проїжджаючи поблизу селища Бегістун, кілометрів за двісті від міста Керманшаха, Роулісон зупинився здивований перед прямовисною пошарпаною скелею, яка височіла над рівниною метрів на тисячу. За якихось сто метрів од прірви він побачив на ній знамениту Бегістунську таблицю. На плитах, прикріплених до скелі, вимальовувались барельєфи, що зображали бородатих чоловіків у довгому, з шлейфами, персидському вбранні; там же видніли стовпці клинопису.

Той величезний барельєф знали десятки поколінь людей, що населяли країни Близького та Середнього Сходу. Біля підніжжя Бегістунської скелі лежала колись дорога, що вела до Вавілона; тепер там пролягає жвавий торговий шлях, який зв'язує Керманшах з Багдадом. З давніх-давен тим шляхом снують неповороткі купецькі каравани й мандрують самотні подорожани. Загадкові постаті, вирізьблені в скелі, сповнювали забобонним страхом перехожих і тубільців, що жили поблизу.

Барельєф справив на Роулісона глибоке враження. Англієць не раз годинами розглядав його у бінокль. Яке невичерпне багатство історичних відомостей таїлося в тих написах, що складалися з горизонтальних і вертикальних клиноподібних знаків! Розміщення стовпців виразно вказувало на те, що текст подано трьома мовами. Коли, міркував собі Роулісон, уже прочитано староперську абетку, то, може, йому пощастить розгадати таємницю двох інших мов. Доти про це ніхто навіть думати не міг, бо матеріал до порівняння був надто бідний — він складався лише з двадцяти знаків уже згадуваного напису з Персеполя. Тим часом напис на скелі Бегістун був з того погляду неоціненним багатством — у ньому, як підрахував через бінокль Роулісон, було понад чотириста двадцятиметрових рядків клинопису. З таким багатим матеріалом можна було б спробувати прочитати написи невідомими мовами.

Проте справа та була далеко не проста. Насамперед треба було вилізти на стрімку скелю і, висячи над прірвою, точно, риска за рискою, перемалювати всі знаки.

А в такій роботі не обійтися без довгих драбин, вірьовок і гаків — спорядження, яке трудно було роздобути в примітивних умовах краю.

Але відтоді прагнення добратися до барельєфа не давало Роулісону спокою. Він тижнями ретельно досліджував кожний виступ скелі і обмірковував різноманітні способи цього карколомного сходження. Одного разу Роулісон зробив відкриття, що сповнило його надією: під написом на всю ширину він помітив видовбану в скелі терасу, яка в свій час правила різьбяреві за риштування. «Отуди б дістатися,— подумав Роулісон,— тоді вже не важко буде скопіювати весь текст».

Ризикуючи життям, Роулісон за допомогою канатів та гаків нарешті добрався до мети і, прив'язавшись за виступи скелі, почав перемальовувати знаки у товстий зошит.

Робота ця тривала не один місяць. Роулісон щоденно піднімався на скелю і, посуваючись уздовж тераси, перемалював нижні ряди напису. Виявилося, проте, що верхньої частини напису з тераси не видно, бо висота барельєфа становила щонайменше сім метрів. Тоді Роулісон підтягнув на канаті драбину і, піднімаючись по ній дедалі вище, перемалював ще кілька рядків напису. А решти все одно не видно було.

Роулісон не закінчив своєї роботи. Діставши виклик начальства, він припинив її і поспішно виїхав до Афганістану. Тільки 1847 року, повернувшись до Бегістуна, він знову взявся до недовершеної справи. Цього разу треба було добратися до неприступної частини напису. Сам Роулісон уже боявся ризикувати і тому найняв для цього молодого хлопця курда. Прив'язавшись до вірьовки, спущеної з вершини скелі, молодий сміливець позабивав уздовж стіни дерев'яне клиння. Потім, перевішуючи драбину з одного кілка на другий і вилазячи по ній, курд притискував до окремих частин напису вологий картон, роблячи в такий спосіб точні їхні відбитки. За кілька тижнів Роулісон став єдиним у світі власником величезного клинописного тексту — неоціненного наукового матеріалу. 1848 року, після одинадцяти літ наполегливої праці, він передав його Азіатському королівському товариству в Лондоні.

Бегістунський напис, як ми вже казали, складався з текстів трьома мовами. Середній стовпець був написаний староперською мовою. Розшифрувати його було не

важко — в цьому допомогли попередні праці вчених. Лишалося ще два стовпці. Один з них, написаний силабічною системою — тобто за допомогою клиноподібних знаків, які виражали цілі склади, а не окремі літери абетки,— був перекладом перського тексту на мову іранського народу еламітів. Держава еламітів давно вже перестала існувати, але їхня мова ще довго була дуже поширена в Персії. Датчанин Нільс Вестергард знайшов ключ до зрозуміння тієї мови, і завдяки йому Роулісон та ще один англієць — Норріс — незабаром прочитали двісті знаків з цього стовпця.

Лишилося розшифрувати третій напис. Виявилося, що то був переклад на ассіро-вавілонську мову. Після копітких і складних порівнянь Роулісон зробив несподіване відкриття: письмо було чудернацькою плутаниною, позбавленою будь-якої логіки. В староперському письмі кожен клиноподібний знак відповідав окремій літері абетки; в еламському — цілому складові; у письмі ж ассіро-вавілонському справа була набагато складніша. Тут один і той же знак міг виражати й окремий склад і ціле слово.

Ознайомившись з цим письмом, дослідник виявив іще одну обставину, яка його дуже занепокоїла: той самий знак міг виражати кілька зовсім різних складів, ба навіть кілька різних слів.

І навпаки — різні, зовсім не схожі між собою знаки виражали один і той же склад, одне й те саме слово. Так, наприклад, щоб передати звук Р, у цьому письмі було аж шість клиноподібних знаків; застосовувались вони залежно від того, яка голосна стояла біля букви Р. У складах *ра, рі, ру, ар, ір* або *ир* звук Р позначався щоразу іншим клиноподібним знаком. Більше того, коли до цих складів додавалась якась приголосна, скажімо *ра+м,* тобто утворювався новий склад *рам,* то в такому поєднанні літера Р мала знову інший знак.

З цілком зрозумілих міркувань ми не можемо тут заглиблюватись у дрібні деталі, але щоб читач зрозумів, які просто неймовірні труднощі постали перед Роулісоном, згадаємо ще про одну особливість того письма. Поєднання кількох клиноподібних знаків, яке означало певну річ або поняття, вимовлялося так, що в тому не було нічого спільного з вимовою будь-якої складової частини його. Так, наприклад, ім'я царя Навуходоносора за

окремими фонетичними складовими частинами треба було б читати: Ан-па-са-ду-сіс, а вимовлялося воно Набукудурріуссур.

Коли Роулісон опублікував наслідки своєї копіткої праці, вчені спочатку подумали, що він просто пожартував.

— Хіба міг,— сказали вони,— коли-небудь хтось вигадати так безглуздо заплутане письмо? Адже воно мало бути знаряддям спілкування між людьми.

А коли з'ясувалося, що ніякої облуди в повідомленні Роулісона не було, деякі вчені твердили, ніби такого письма ніколи ніхто не прочитає.

Здавалося, питання це й справді безнадійне. Але, як нерідко траплялося в історії археології, саме в той час завдяки щасливому збігові обставин було зроблене нове дуже важливе відкриття. Французький археолог Ботта, про якого ми розкажемо в наступному розділі, викопав у руїнах міста Ніневії близько ста глиняних табличок з клинописним текстом VII століття до нашої ери. Ті таблички становили чудовий матеріал для лінгвістів, бо містили в собі цілий ряд енциклопедичних відомостей. Тепер вважають, що то найстаріша в історії людства енциклопедія. На табличках стовпцями були подані малюнки різних предметів, а з боків — їхні назви вавілонською мовою і клинописом у відповідній фонетичній вимові. Очевидно, таблички були посібником для учнів шкіл переписувачів у той період, коли малюнкове і силабічне письмо поступово спрощувалось, перетворюючись на письмо абеткове.

І хоч найстародавніша в світі енциклопедія збереглася тільки в невеликих уривках, вона допомогла вченим розшифрувати двісті знаків ассіро-вавілонського письма.

Завдяки спільним зусиллям багатьох учених ассіріологія лише за кілька років досягла таких успіхів, що вже могли з'явитися перші граматики ассірійської мови. Великі заслуги в розвитку ассіріології належать російським ученим. Досить сказати, що саме російський вчений В. Голенищев видав 1888 року перший у світі словник ассірійської мови, який містив тисячу старанно перемальованих знаків клинопису.

Заслуги Роулісона безперечні, але все-таки він не був справжнім ученим, безкорисливо відданим благородним цілям науки. Знаючи як агент розвідки таємницю

шифрів, він узявся прочитати бегістунське письмо з міркувань зовсім не наукових. Ним керувало скоріше прагнення побити рекорд у галузі, яка була на той час предметом загального інтересу, і тим самим прославитися. В погоні за лаврами Роулісон не вагаючись привласнював собі навіть плоди чужої праці. Чималу бучу серед науковців зчинила його суперечка з ассіріологом Г. Хінксом, який зробив дуже важливі відкриття, що стосувалися староперської мови. Довідавшись стороною про це, Роулісон одразу ж надіслав до Лондона, де саме друкувалась його праця, лист, у якому написав про досягнення Хінкса як про своє власне відкриття. Коли його звинуватили в плагіаті, Роулісон за допомогою підробленого поштового штемпеля намагався довести, що листа в Лондон він надіслав раніше, ніж міг дізнатися про відкриття Хінкса. Спочатку ця темна справа вщухла, але через декілька років плагіат Роулісона й підроблення поштового штемпеля повністю доведено.

Разом з Роулісоном ассірійське письмо розшифровували кілька інших вчених. А проте все ще існували сумніви щодо того, чи правильно його прочитали. Коли Роулісон почав публічно хвалитися, що зможе прочитати навіть найважчі клинописні тексти, Королівське Азіатське товариство в Лондоні наважилося на безпрецедентний в історії науки крок. Чотирьом найвидатнішим фахівцям надіслали чотири запечатані конверти, в яких був один і той же недавно знайдений ассірійський текст, і попросили прочитати цей текст. Роулісон, Тальбот, Хінкс і Оперт розшифрували текст — кожен окремо, за своїм власним методом,— і переклад одіслали знову ж таки в запечатаних конвертах на адресу спеціально обраної комісії.

Виявилося, що всі переклади були майже ідентичні. І хоч деякі вчені засуджували обраний Товариством метод, вважаючи його негідним науки, але одностайні відповіді тепер уже не лишали ніяких сумнівів: складне ассірійське письмо прочитано. 1857 року згадані переклади опубліковано під назвою: «Напис ассірійського царя Тіглатпаласара у перекладі Роулісона, Тальбота, Хінкса і Оперта».

Із змісту стародавнього бегістунського напису випливало, що в 529—521 роках до нашої ери в Персії панував цар Камбіз. За його панування народ так жорстоко

гнобили, що в країні часто спалахували заворушення й політичні повстання. До того ж у самому царському домі виникли чвари і боротьба за престол, які дуже ослабили владу монарха й скінчилися смертною карою брата царя — Барді. В різних кінцях країни з'явилися самозванці — претенденти на царський трон. Найгрізнішим із них був маг, тобто жрець релігії зороастра — Гаумата. Видаючи себе за Барді, який нібито втік із тюрми, де чекав страти, Гаумата згуртував навколо себе могутню армію прихильників.

521 року до нашої ери цар несподівано помер, не залишивши прямого спадкоємця престолу. Право зайняти трон перейшло до одного з князів бічної лінії Агеменідів — Гістаспа (його ім'я ми вже зустрічали в написі з Персеполя). Це був недоумкуватий і боягузливий чоловік, якого так лякали заворушення в країні, що він волів відмовитись од престолу на користь свого сина Дарія.

Дарій I виявився енергійним володарем і хоробрим воїном, який швидко впорався з усіма бунтівниками. Цареві захотілося навіки зберегти пам'ять про свої тріумфи, аби потомки не забули, що він, Дарій, цар Персії, відновив єдність країни і був єдиний законний спадкоємець Камбіза.

Він наказав усю історію своїх подвигів викувати на скелі, в такому місці, щоб кожен міг прочитати напис, і водночас неприступному, аби цей напис не знищили вороги чи нащадки. На прямовисній стіні скелі, що височіла над людною дорогою до Вавілона, він надумав зробити те, що здавалося зовсім нездійсненним. Раби, підвішені на вірьовках над прірвою, виставлені під палюче проміння сонця й вітер, видовбували в твердій кам'яній брилі терасу (про неї ми вже згадували), на яку спиралося зведене потім риштування. Важкі плити з барельєфами витягали вгору і прикріплювали до скелі. Під час такої роботи не один раб втрачав рівновагу і з криком, сповненим жаху, падав у прірву.

Ніхто не зачепив цього барельєфа протягом 2 500 років. На першому плані барельєфа застиг у величній позі Дарій. Гордо випроставшись, він опирається на великий лук. На землі лежить поволений Гаумата, який мав зухвальство посягнути на царську владу, і цар поставив на нього праву ногу. За царем стоять два придворні сановники з сагайдаками і списами. Біля ніг царя сми-

ренно зігнулися дев'ять бунтівників; ноги у них зв'язані, на шиї — віриьовки. Це, як сказано в написі, «дев'ять царів брехні».

З обох боків і під цією групою видно чотирнадцять стовпців клинописного тексту, де трьома мовами прославлено тріумфи великого Дарія.

Ось цей текст:

«Коли я був у Вавілоні, від мене відійшли держави персів, сусянів, мідян, ассіріян, єгиптян, партів, маргів, скогатів і скіфів. І ось що я зробив з ласки Агурамазди* Того року, коли почалося моє царювання, я провів дев'ятнадцять битв. Я провів їх з ласки Агурамазди і захопив у полон дев'ять царів. Між ними був один на ім'я Гаумата. Він брехав. Бо казав так: я Барді, син Кіра. Розпалив бунт у Персії. Був і ще один, Нідінту його звали, а був він вавілонянином. Він брехав. Бо казав так: я Навуходоносор, син Набоніда. Це він розпалив бунт у Вавілонії».

Прикріплюючи плити з барельєфами до Бегістунської скелі, Дарій був певен, що його воєнні подвиги довіку матимуть величезне історичне значення. Але для нас перемоги цього царя відійшли на другий план — куди важливіше те, що Дарій наказав зробити напис трьома мовами. Тримовність тексту стала тією чарівною паличкою, яка навстіж відчинила перед нами двері до прадавніх цивілізацій Шумеру, Вавілонії й Ассірії, допомогла нам сягнути на кілька тисячоліть у глиб історії людства.

В КРАЇНІ „ТИСЯЧІ І ОДНІЄЇ НОЧІ"

Про Месопотамію, чи Межиріччя, розташоване поміж Євфратом і Тігром, до кінця XVIII століття знали дуже мало. Туманні відомості про бурхливе і багате минуле цього краю були в Біблії та нечисленних і до того ж суперечливих описах стародавніх мандрівників. Тут, у Ніневії та Вавілонії, панували, як твердить Старий завіт*, жорстокі царі-войовники, яких Єгова* покарав своїм гнівом за ідолопоклонство. Але багато європейців вважало, що Біблія — це збірка легенд і міфів, а розповіді про людні міста й могутніх царів Ассірії та Вавілонії щонайменше дуже перебільшені. Уявлення про ці не-

знані цивілізації зводилися до Вавілонської вежі і висячих садів Семіраміди.

Сьогодні на місці колишньої Ассірії та Вавілонії лежить Ірак (столиця — Багдад). Ця країна межує на півночі з Туреччиною, на заході — з Сірією і Трансіорданією, на півдні — з Саудівською Аравією, а на сході з Іраном, тобто стародавньою Персією. Точніші історичні дані про колишню Месопотамію дійшли до нас тільки з першого століття нашої ери. Відомо, що, незважаючи на безперервні війни, навали і зміну володарів, Месопотамія лишалася велелюдним і багатим краєм, що там розвивалися торгівля й ремесла, мистецтво й архітектура.

До того часу, поки на цій території зрошувальні канали були в доброму стані, ніяка війна, ніяка навала не могла знищити родючого грунту. Ця розумна система каналів, яка розподіляла води Євфрату і Тігру по розлогих просторах та регулювала щорічні розливи їх, була за головне і єдине джерело добробуту населення Месопотамії. Люди не пам'ятали, хто саме так винахідливо спорудив ці канали. Ніхто й не догадувався, що будівники їхні жили за кілька тисячоліть до нашої ери в біблійних містах Урі, Вавілоні та Ніневії.

У Месопотамії змінювалися володарі, народи й культури. Після шумерів, аккадців, ассіріян і халдеїв прийшли перси, на зміну їм — греки, потім парти, а сільське населення жило своїм власним життям, лагодило канали, сіяло, збирало врожаї. Немилосердно визискувані, безправні люди, яких гнали і до війська, і в шахти, важкою працею створювали багатства своєї країни. З цієї каторжної праці виростали численні заможні міста, храми й палаци, розвивались архітектура й мистецтво, література й наука, виникала розкіш, якою оточували себе королі, вельможі і сатрапи.

В середньовіччя Месопотамія пережила період повторного розквіту. Коли країну захопили магометани, сюди перейшов з Дамаска головний центр Ісламу. Каліфи розмістили свою столицю в Багдаді — місті, пишноти, краса архітектури і чарівність якого стали легендарними.

Згодом Месопотамію загарбали турки під проводом Сельджуків; вони створили велику Багдадську державу, але з погляду природних умов країна змінилася мало.

Канали й річкові шлюзи повністю уціліли — безладдя, що відбувалося навколо, не зачепило їх,— тому земля й далі давала багаті врожаї. Тільки наступні руїнницькі навали монголів на чолі з Гулагу* й Тамерланом* перетворили край на попелище. Систему каналів зруйнували, грунт, позбавлений води, ставав неродючим, висихав, тріскався під палючим промінням сонця і кінець кінцем перетворився на море сипкої, летючої куряви; квітуча земля стала краєм пустель і загадкових могил, степів і кочових племен.

Відтоді на довгі віки забули про колишню Месопотамію. Але мандрівники з Європи час від часу приїжджали туди. Від них і дізнавалися про таємничі горби, які подекуди здіймалися серед безлюдної рівнини. Навколо цих курганів гуляли піщані бурі, поступово засипаючи їх рудим піском. Бедуїни, які пасли там своїх верблюдів, не мали уявлення про те, що воно за дивні такі горби. Правда, на курганах валялися цеглини, черепки од посуду й куски базальтових барельєфів, але ніде не видно було якихось більших залишків будівель, що свідчили б про багате минуле краю. Не стирчали там, як це було в Єгипті, колони, обеліски, сфінкси, піраміди й кам'яні могили царів чи, як у Греції та Італії, руїни храмів, статуї богів, арени й амфітеатри. Історія Месопотамії зникла під товстим шаром пустелі.

Першим у Європі описав свою подорож по Месопотамії датчанин Карстен Нібур. За дорученням датського короля Фредеріка V Нібур організував наукову експедицію на Близький Схід. Але закінчилася вона трагічно. Не минуло й року, як усі учасники подорожі загинули од виснаження або заразних хвороб. Тільки Нібур лишився живий і сам зробив те, що мала зробити експедиція. Його книжка «Подорож по Аравії та сусідніх землях» — старанний опис того краю, його людей і знайдених слідів прадавніх цивілізацій — довгий час була єдиним джерелом знань про Близький Схід. Наполеон під час походу в Єгипет завжди возив її з собою.

Нібур один з перших зробив спробу розшифрувати клинописні тексти. Але при тогочасному стані науки його зусилля заздалегідь були приречені на невдачу. Датчанин не зміг прочитати жодного знака. Проте він ствердив — і це робить йому немалу честь,— що в клинописі можна розрізнити три системи письма: малюнкове, або

Крилате чудовисько з Хорсобада, де відкрито передмістя Ніневії з палацом ассірійського царя Саргона, збудованим 709 року до нашої ери.

Храм бога сонця Амона (руїни в Карнаку).

піктографічне письмо, складове і абеткове, яке мало 24 літери.

На початку XIX століття Межиріччя стало відоме в Європі завдяки арабським казкам «Тисячі і однієї ночі». В той час це була одна з найпопулярніших книжок. Зачитувався нею і молодий англійський адвокат Остен Генрі Лейярд. Світ, з надзвичайною чарівністю описаний у Шехерезаді, настільки захопив його, що Лейярд надумав вирушити в подорож до Багдада, Дамаска і Персії.

Лейярд працював в адвокатській конторі в Лондоні. Щодня після роботи він замикався в своїй кімнаті, обкладався купами книжок і старанно готувався до майбутньої подорожі: учився користуватися секстантом* і компасом, складати географічні карти, подавати першу медичну допомогу в разі нещасних випадків, вивчав методи боротьби проти тропічних захворювань. Із словником у руках він розкривав тайники мов Ірану та Іраку.

1839 року 22-літній адвокат залишає свою контору і разом з товаришем вирушає на Близький Схід. Він їздить верхи на коні од села до села, од міста до міста, ночує в оселях гостинних туркменів або в наметах арабських пастухів. Своїм простим способом життя англієць швидко завойовує симпатії тубільців і, користуючись цим, з великим зацікавленням спостерігає їхні звичаї.

Усі свої пригоди Лейярд день у день записує, і при цьому виявляється, що в нього неабиякий письменницький хист. З тих записів згодом вийшла двотомна праця «Ніневія та її залишки». Цей твір завоював просто небувалу популярність.

«Я з вдячністю і захопленням згадую ті блаженні дні,— пише Лейярд у своїх нотатках,— коли ми, вільні і безжурні, на світанку вирушали з убогої хатини або з намету і мандрували куди очі дивляться, не думаючи ні про час, ні про відстань, їхали, щоб надвечір, як заходить сонце, зупинитися на ночівлю біля якихось руїн, там, де поставили свої намети кочові араби...»

У квітні 1839 року Лейярд прибув до Мосула, міста, яке лежить у верхній течії Тігру. Звідти він виїжджав у глиб навколишньої пустелі, де вперше побачив легендарні горби над руїнами стародавніх людських осель. І з того часу Лейярд став завзятим дослідником їх. Передусім його зацікавила височина, де, як твердили

місцеві перекази, мали бути руїни міста, заснованого біблійним Німродом, потомком Ноя*. Араби уявляли його собі велетнем і свято вірили, що кістки Німрода лежать всередині руїн.

Лейярд прийшов до висновку, що арабські легенди мають деяку реальну основу. Він міркував, що навіть у тому разі, коли легенди, зв'язані з Німродом, є витвором забобонної фантазії, дуже можливо, що під цим горбом лежать рештки одного з найстародавніших в історії людства поселень.

«З того, де розташований горб,— писав дослідник,— неважко було розпізнати, що це саме та височина, яку описував Ксенофонт*, і де стояли табором «Війська Десяти тисяч». І руїни саме ті, що їх на власні очі грецький воєначальник бачив двадцять два століття тому. Вже тоді це були руїни якогось стародавнього міста».

Оглядаючи височину, Лейярд раз у раз знаходив черепки глиняного посуду, куски цегли, обдерті базальтові фрагменти барельєфів. Між арабами ходили чутки, ніби під землею сховано якісь потвори, вирізьблені з чорного каменю. Поступово Лейярд упевнився, що горб ховає в собі невичерпні археологічні багатства. «Дуже зацікавившись,— пише він у своїх спогадах,— я вирішив при першій же нагоді ретельно дослідити цю єдину посвоєму пам'ятку».

Але поки що дослідник був змушений перервати подорож, бо невелика сума грошей, яку він узяв з Лондона, вже майже вичерпалась. Лейярд поїхав до Константинополя, сподіваючись дістати допомогу у тамтешнього британського посла сера Стратфорда Канінга.

Саме в той час на території Близького Сходу спалахнули серйозні політичні заворушення. Як завжди в таких випадках, Велика Британія за допомогою агентів розвідки вела інтриги й сіяла чвари між пригнобленими народами, маючи на меті свої імперіалістичні цілі. Ірак з його нафтою та іншими природними багатствами, який до того ж лежав на шляху до Індії, був ласим шматком для британських капіталістів.

І хоч посла Канінга зовсім не цікавила археологія, він прихильно поставився до прохання Лейярда. Європейські держави не раз використовували наукові експедиції в політичних і шпигунських цілях. Канінг швидко зміркував, що й наміри Лейярда можна чудово вико-

ристати. Під приводом археологічних розкопок у Месопотамії можна буде вивчити країну, зібрати відомості про її мінеральні поклади і встановити безпосередні зв'язки з бунтівними шейхами арабських племен. Лейярд був типовим любителем і шукачем пригод, тому без будь-якого вагання згодився перейти на службу в англійську розвідку і в такий спосіб одержав кошти для проведення майбутніх розкопок. Домовляючись між собою, і Канінг і Лейярд керувалися ще й іншими міркуваннями. Обидва вони, хоч і з різних поглядів, були серйозно занепокоєні тим, що француз Поль Еміль Ботта уже прославився на весь світ своїми археологічними відкриттями в Месопотамії. Лейярд просто заздрив славі Ботта і прагнув одібрати від нього почесну першість в археологічних відкриттях. Зате Канінг не без підстав припускав, що Ботта є емісаром французької розвідки й що, прикриваючись археологічними розкопками, він намагається приєднати Месопотамію до Франції.

1842 року Ботта почав розкопки на горбі Куюнджик. Він найняв робітників і копав цілий рік без будь-яких вартих уваги наслідків. Згодом на тому самому місці Лейярд відкрив руїни Ніневії, столиці Ассірії. Розчарований невдачею, Ботта переніс розкопки на інший горб— у місті Хорсабаді. І вже через тиждень йому посміхнулося щастя. Робітники відкопали якісь мури з прикрасами, безліч барельєфів, а передусім — величезні кам'яні чудовиська з людською головою і тулубом крилатого бика.

Звістка про це відкриття викликала в Парижі величезну сенсацію. Охоплена ентузіазмом Франція організувала громадську складчину, щоб дати Ботта можливість вести дальші розшуки. Протягом 1843—1846 років відкопано чимало палацових споруд, подвір'я, портали, зали, де відбувалися різні церемонії, коридори, покої колишніх гаремів і рештки великої піраміди. Пізніше археологи встановили, що то була літня резиденція ассірійського царя Саргона, споруджена 709 року до нашої ери в передмісті столиці — Ніневії.

За освітою Ботта не був археологом і не знав, як треба зберігати пам'ятки старовини. Археологічні розкопки він провадив нечувано примітивними способами. В пошуках величних скульптур, які могли б справити враження на європейців, Ботта не зважав на те, що

кайла робітників безповоротно нищили дрібні предмети, часто набагато цінніші. Алебастрові рельєфи, викопані з землі, розсипалися на поверхні під палючим промінням сонця. На щастя, допомагати Ботта приїхав відомий французький художник Ежені Наполеон Фланден; він малював на картоні ескізи археологічних знахідок, які назавжди гинули в пустині. Внаслідок такої спільної праці виник твір, який належить тепер до класичних праць у галузі археології: «Монументи Ніневії, відкриті й описані Ботта, виміряні й перемальовані Фланденом».

Кілька скульптур Ботта намагався відіслати до Парижа. Навантажив їх на пліт, маючи намір буксиром тягнути вгору по річці Тігр. Але річка в тому місці — бурхливий і глибокий гірський потік з безліччю вирів та порогів. Пліт перекинувся, і весь дорогоцінний вантаж потонув. Другий транспорт, висланий з низів'я Тігру до Перситської затоки, потрапив на океанський пароплав і щасливо прибув до Франції. Статуї чоловіків з довгими бородами й крилаті бики з людськими головами виставлено в залах Лувру. Вони приваблювали незліченні юрми парижан, викликаючи в них подив і захоплення.

Завдяки Ботта Європа вперше побачила прекрасні шедеври Ассірії. На превеликий жаль Лейярда, який так сподівався випередити французького археолога, Ботта прославився.

ПРИМХА ДЕСПОТА. РЕВОЛЮЦІЯ І АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ

У листопаді 1845 року Лейярд вирушив до Мосула, пливучи вниз по Тігру на невеликому човні. Несподівано його спіткали серйозні труднощі. Річ у тім, що саме в цей час усе Межиріччя охопила революція. На рівнинах рудими вогнищами палали села, дороги були під контролем озброєних до зубів повстанців.

Месопотамія того періоду належала до турецьких володінь. Незадовго до приїзду Лейярда султан призначив у Мосул нового пашу, тобто губернатора, якого звали Keріті-огли. То був типовий східний деспот, можна сказати, чорний образ, живцем узятий з арабської казки. Навіть на вигляд він був такий, що міг би присни-

тися дітям, наляканим страшними розповідями: малий, надзвичайно товстий і запальний, тільки з одним вухом і одним оком, темне обличчя подзьобане чорною віспою...

Способи правління цього паші були такі ж чудернацькі, як і його вигляд. Здобувши владу, він наклав на населення податок од зубів, причому, явно глузуючи, заявив, що за гроші від податку йому зроблять нову щелепу, яку він поламав «поганою їжею цього краю».

Але цей незвичайний податок був лише невеличким вступом до того, що незабаром настало. Паша почав немилосердно грабувати охоплених жахом арабів і туркменів. На чолі своїх посіпак він вривався в села, нищив усе, що попадало під руку, а оселі наказував для розваги палити.

Одного разу села облетіла радісна звістка, ніби аллах покарав смертю жорстокого тирана. Паша скористався з цього для інтриги. В своєму палаці він зробив інсценізацію великої жалоби. На даху лопотіли спущені до половини щогл прапори, із-за брам чути було голосіння жалібниць та євнухів.

Знедолені люди відчули в собі новий дух. Радісно збуджені, вони юрбами збиралися до палацу на власні очі пересвідчитися, що губернатор помер, а потім ходили по вулицях, вигукуючи: «Слава аллаху, паша помер!» Зненацька брама палацу широко розчинилась, і на вулицю, вимахуючи шаблями, висипала зграя вояків. Почулися зойки, сповнені жаху крики, на землю покотилися людські голови, рівчаками полилася кров.

Після цієї жахливої різанини паша почав конфісковувати майно і винних і невинних — людей, які нібито допустили образу величності, поширюючи плітки про його смерть. Кінець кінцем таке свавілля довело народ до розпачу. Арабські й туркменські племена із зброєю в руках виступили на боротьбу проти деспота.

Але темне, політично несвідоме населення нездатне було до організованого опору. Розпач і гнів цих людей виливався стихійно, вони палили хати й цілі села, вбивали не тільки солдатів губернатора, а навіть своїх спільників, влаштовуючи грабіжницькі напади.

Зорієнтувавшись у ситуації, Лейярд вирішив не розкривати своїх археологічних задумів. Щоб приховати їх, він придбав собі важкокаліберну рушницю і всім казав,

що їде полювати на диких кабанів. А тоді найняв верхового коня й вирушив у дорогу—до височини Німрод. На кінець дня, коли вже смеркало, англієць опинився в невеличкому арабському селі, яке мало жалюгідний вигляд. Там, де стояли оселі, лишилося попелище, а над руїнами висів тяжкий сморід чаду.

Крізь щілину в напіврозваленій стіні мандрівник помітив невиразний відблиск вогнища, що вже пригасало. Навколо купи головешок сиділа в сумному мовчанні арабська сім'я — чоловік у білому тюрбані та довгому бурнусі, три змарнілі жінки в чорних жалобних вуалях і зграйка майже голих дітей, що тулилися до облізлих собак вівчарок.

Розговорилися. Лейярд довідався, що араба звати Авад Абдалах, що він шейх племені єгеш. Недавно солдати паші підпалили їхнє селище, а люди сховалися поблизу в горах. Сидячи біля вогнища, Лейярд по секрету розповів арабові про свої плани й попросив допомогти йому. Одержавши щедрі подарунки, араб тієї самої ночі вирушив до сусіднього села, щоб завербувати робітників для археологічних розкопок на пагорбі Німрод.

Чекаючи його повернення, збуджений Лейярд усю ніч майже не склепив очей. «Давно омріяні надії,— пише він у своєму щоденнику,— тепер або збудуться, або виявляться марними. Я бачив перед собою підземні палаци, велетенські чудовиська, людські статуї і безліч написів. Я вже планував, як викопати з землі всі ці скарби. Мені снилося, що я блукаю в лабіринті покоїв і ніяк не можу знайти виходу з нього».

На світанку Авад повернувся разом з чотирма арабами, які згодилися за невелику винагороду приступити до роботи. Одразу ж вирушили на горб і почали копати. Лейярд аж тремтів од нетерплячки й хвилювання. Вже за кілька годин робітники натрапили на рештки могутніх мурів. Багаті алебастрові фризи, дивовижні барельєфи не залишали ніяких сумнівів, що то був царський палац. Вражали не тільки особливості стилю, але й реалістична обробка деталей, отож людські справи тих казково далеких часів постали перед Лейярдом, немов у чистому дзеркалі.

На алебастрових плитах виднілися випуклі зображення різноманітних сцен — воєнні походи, полювання, придворне життя, релігійні обряди. Ось на колісницях,

запряжених баскими кіньми, що ніби летять на крилах, стоять бородаті воїни. Ворожі солдати в паніці тікають перед ними, а воїни натягують великі луки й стрілами вражають їх. Колісниця наїжджає на поранених і забитих ворогів, коні топчуть їх копитами. В іншому місці солдати штурмують фортецю, збудовану на вершині крутої скелі. Вони деруться по скелі, а захисники фортеці скидають на них каміння, засипають їх стрілами. Тут і там поранені солдати скочуються в прірву. А ще на одній плиті рука скульптора відтворила сцену полювання. Цар на колісниці саме влучив у могутнього лева. Поранений звір люто реве, качаючись у калюжі крові.

Кожна деталь цих барельєфів зроблена з гідною подиву точністю. На них можна розглянути вбрання і зброю, кольчуги й гостроверхі шоломи, колісниці й упряж, оздоблену пишними орнаментами. Всюди тут бурхливо, з нестримною силою вирує життя. В запеклих битвах, у завзятій погоні, в усьому тому гармидері, який супроводжував бої і полювання, знайшла своє відображення хижа, невгамовна, гаряча натура царів, воїнів і мисливців.

Лейярд дивився й не вірив власним очам. Приголомшений відкриттям, він нетерпляче квапив робітників. Йому хотілося якнайшвидше відкопати мури палацу, щоб добратися до всіх таємниць невичерпних скарбів минулого.

Під час цих гарячкових розшуків несподівано з'явився турецький офіцер із невеликою групою солдатів. Він чемно привітався з Лейярдом, оглядівся по горбу, зауважив щось з приводу розшуків золота й нарешті передав наказ паші, який забороняв вести далі розкопки.

Для Лейярда це було мов грім серед ясного дня. Він сів на коня і, не гаючи часу, вирушив до Мосула, щоб поговорити з пашею особисто. Турецький губернатор прийняв англійця надзвичайно ввічливо, але заявив, що наказу він, на жаль, не може скасувати.

— Хіба ви не знаєте, що магометанський народ обурений оскверненням ісламських могил на тому горбі?

Лейярд остовпів: адже там не було ніяких могил. Він поспішив назад до свого горба і — о диво! — побачив могильні плити, які виразно біліли тут і там на місці розкопок. Вони з'явилися там немовби силою чарів. Три

дні Лейярд блукав по горбі, пригнічений здавалося б безнадійним становищем.

На третій день він розговорився з офіцером, який привіз наказ про заборону розкопок.

— Клянуся вам,— сказав Лейярд,— що досі я не бачив тут ніяких могил... Не збагну, як це могло статися.

— О, ці могили... мали ми з ними клопоту.

— Клопоту? Як це розуміти?

Офіцер посміхнувся й закусив губу. Потім, оглядаючись, промурмотів:

— Дві ночі перевозили ми кам'яні могильні плити з кладовищ сусідніх сіл і встановлювали на цьому пагорбі. Звинувачують вас у оскверненні ісламських могил. А якби ви знали, скільки ісламських могил ми зруйнували, коли перевозили ці плити!

— Але навіщо вся ця комедія?

— У Мосулі всі гадають, що ви знаєте про якісь золоті скарби й тому тут копаєте. От паша й вирішив вижити вас звідси... він хоче сам пошукати скарбів...

Поки Лейярд надумав, як це сприйняти, все несподівано розв'язалося само собою. Турецький уряд дізнався про темні дії провінційного деспота й посадив його в тюрму.

Тепер Лейярд знову міг вести розкопки.

Одного ранку, вийшовши з намету, він рушив до викопаної ями й раптом побачив, що робітники махають йому лопатами, щось репетуючи на все горло. Два араби примчали верхи, вигукуючи:

— Поспішай, бею, поспішай! Копачі знайшли Німрода! О аллах! Це незбагненно, але все правда!.. Ми бачили його на власні очі. О святий боже!

Сказавши це, вони щодуху помчали до Мосула. Лейярд швидко побіг до викопаної ями. З землі стирчала величезна людська голова з алебастру, більша від середньої на зріст людини. Далі йшов тулуб крилатого лева, який був ще в землі й уламках каміння. Скульптура збереглася чудово. На бородатому обличчі застиг вираз величного й зосередженого спокою, а виконання окремих деталей свідчило про високу майстерність стародавнього митця, яка рідко зустрічається в таких скульптурах.

Звістка про те, що в пагорбі знайдено Німрода, могутнього мисливця й засновника Ніневії, швидко поширилась серед забобонних арабів. Незабаром на горбі за-

кишіло від людей з навколишніх сіл. Вони підходили на край ями і боязко розглядали величезну голову з білого алебастру. Лейярд насилу умовив одного шейха спуститися вниз і впевнитись, що то тільки скульптура з каменю.

— Це робота не людських рук,— вигукнув шейх,— а тих невірних велетнів, про яких пророк — хай славиться ім'я його! — сказав, що вони були вищі од найвищих фінікових пальм. Це один з тих ідолів, яких Ной — мир йому! — прокляв ще перед всесвітнім потопом.

Щоб відзначити відкриття, Лейярд, за порадою Авада, влаштував банкет з розвагами. Велів забити биків, найняв мандрівних музик, що саме трапилися поблизу. Розваги тривали всю ніч. Палахкотіли вогнища, над ними на рожнах смажилося м'ясо. Пищали сопілки, били бубни, і серед цього ґармидеру ощасливлені діти пустелі співали й танцювали, радісно вигукуючи, до білого ранку.

Чутка про статую блискавкою долетіла до Мосула. В місті завирувало, на майдані зібрався збуджений натовп. Місцеві каді й муфтії спішно вирушили до турецького паші, щоб заявити йому урочистий протест проти відкопування Німрода, бо це суперечить законам Корану. Новий губернатор Ісмаїл-паша запросив до себе Лейярда й порадив йому на деякий час, поки народ заспокоїться, припинити розкопки. Англієць залишив тільки двох робітників і копав крадькома, значно повільніше.

Згодом, коли перша хвиля обурення минула, Лейярд найняв більше робітників і почав розкопувати курган у різних місцях. Результати не забарилися. За короткий час із землі було викопано шістдесят крилатих биків та левів з людськими головами. У деяких істот було аж п'ять ніг. Спочатку Лейярд ніяк не міг пояснити цього. Одного разу, проходячи повз крилатого бика, він раптом здивовано зупинився: бик здригнувся, ступивши один крок уперед. Це був оптичний обман, викликаний отією п'ятою ногою. Бики, напевно, охороняли входи до палацу й таким хитромудрим способом мали наганяти на людей забобонний страх.

Ось що пише Лейярд у своїх щоденниках про ці статуї:

«Двадцять п'ять століть вони були сховані від люд-

ського ока, а ось тепер знову стоять перед нами в усьому блиску своєї античної величі. Там, де колись квітла розкішна цивілізація могутнього народу, ми бачимо тепер злидні й темноту напівдиких племен. Де колись височіли чудові храми й вирувало життя багатих і великих міст — лишилися руїни та безформні горби. Над просторими залами палаців, що їх стерегли колись оці статуї, тепер ходять у плузі воли й шумлять посіви. Єгипет теж може похвалитися стародавніми й не гіршими пам'ятками, але ці пам'ятки завжди були у всіх на очах і свідчили про могутність та славу своєї вітчизни; а статуї, що стоять оце перед нами, тільки тепер випливли з мороку забуття...»

За два роки Лейярд відкопав п'ять палаців, побудованих ассірійськими царями в IX—VII століттях до нашої ери. Першу з відкопаних будівель пізніше було визнано за палац ассірійського царя Ашшурнасірпала II, який панував у 883—859 роках до нашої ери. Тільки в одному Лейярд зазнав розчарування: у пагорбі Німрод знайдено руїни не Ніневії, як він припускав, а міста Кальху.

В середині XIX століття археологія ще не була наукою в повному розумінні цього слова. Тоді не знали сучасних суворо-наукових методів археологічних розкопок, які виходять з того, що всякі пам'ятки старовини є насамперед джерело цінних історичних відомостей, а не показні музейні експонати. Сучасні археологи вимірюють і фотографують знайдені речі там, де їх викопано; адже розташування цих речей і те, що їх оточує, часто може дати куди цінніші історичні відомості, ніж самі знахідки. Іноді дрібненький уламок чи шнурочок може розповісти більше, ніж якась чимала скульптура, тому археологи дуже ретельно пересівають пісок, збираючи всі, навіть мікроскопічні рештки. Вмілі руки реставраторів відроджують з цих уламків прекрасні вази і статуетки; а речі, які можуть загинути, зберігають за допомогою хімічних засобів.

Методи Лейярда навіть як для тогочасного стану науки були нищівні й грубі. Ганяючись за сенсаційними знахідками, які принесли б йому славу, Лейярд зривав зі стін палаців алебастрові таблиці, закопував, не дослідивши як слід, фрагменти руїн, змішуючи разом черепки й куски цегли, а на клинописні таблички взагалі майже

не звертав уваги. Не дивно, що багато цінних зразків ассірійської матеріальної культури — таких, як зброя і обладунки воїнів, бронзовий і скляний посуд, вази та інші витвори мистецтва — пропало під ударами кайла та лопати.

Роботи на пагорбі Німрод тривали два роки. Протягом цього часу Лейярд часто надсилав до Лондона дрібні знахідки. Але наприкінці у нього виникла смілива думка вислати на свою батьківщину двох найменших крилатих істот з людськими головами. Для цього він велів збудувати в Мосулі велику платформу з міцними колесами. Запрягли волів, араби почали підпихати, і важкий екіпаж під'їхав до пагорба. За допомогою канатів і важелів велетенські скульптури втягнули на платформу. Тим часом настала ніч, над горизонтом піднявся повний місяць. Крилаті гіганти, білі в місячному сяйві, дивилися на невідомий їм світ, немов пробуджені від сну. На світанку другого дня їх почали перевозити до річки,— там уже чекали готові плоти, які не тонули у воді, бо їх підтримувало шістсот шкіряних мішків, надутих повітрям. Залементували араби, заскрипіли колеса, незграбний екіпаж здригнувся й поволі рушив до річки.

Похід очолював сам Лейярд. Одразу ж за ним ішли, пританцьовуючи, музики, які зчиняли пекельний шум своєю грою на флейтах та бубнах. Платформу тягнули триста арабів, яких підганяли конвоїри. Потім натовпом ішли, репетуючи на все горло, жінки й діти. Серед цієї метушні, в самісінькій гущі людського мурашника спритно звивалися араби-вершники, вимахуючи списами й покрикуючи на тих, що тягнули платформу.

Статуї, навантажені на плоти, щасливо дісталися до Лондона.

ЛЕЙЯРД ВІДКРИВАЄ ЗАГИБЛУ НІНЕВІЮ

Одіславши в Лондон старовинні пам'ятки Німрода, Лейярд повернувся до Константинополя, де його ждали нові завдання, зв'язані з роботою розвідки. Тільки після дворічної перерви, тобто 1849 року, він знову з'явився в Мосулі. Цим разом Лейярд почав розкопки на пагорбі

Куюнджик, хоч у свій час Ботта вже шукав там і нічого не знайшов.

І знову англійцеві просто неймовірно пощастило. Уже в перші дні Лейярд докопався до могутніх мурів якоїсь споруди. З-під величезних брил з піску й каміння з'явилися спочатку масивні портали, коло них, ніби на сторожі — крилаті істоти з людськими головами, а потім — зали, покої, коридори, подвір'я... Алебастрові плити з барельєфами, фризи, і насамперед стіни, викладені чорними, жовтими й голубими полив'яними кахлями, свідчили про колишню розкіш будівлі й не лишали ніякого сумніву в тому, що це був палац ассірійських царів.

На руїнах помітні були виразні сліди пожежі й вандальського знищення. На землі валялися задимлені, порозбивані на дрібні кусочки алебастрові плити, подекуди видніли рештки обгорілого дерева. Навіть товсті мури не змогли встояти перед люттю невідомих нищівників. Ці руйнування аж надто красномовно говорили про те, що царський палац і все місто після запеклої боротьби були захоплені ворожими військами. Вони вирізали геть усіх його жителів, пограбували місто, а потім пустили його з димом.

Проте вогонь знищив не все. В руїнах Лейярд знайшов багато рідкісних екземплярів творів мистецтва: барельєфи, статуї і статуетки, клинописні відбитки й таблиці. Серед усіх цих речей особливо заслуговує на увагу один шедевр стародавньої скульптури: барельєф, на якому зображено поранену левицю. Пронизана трьома стрілами з лука, вона реве в розпачі та безсилій люті, тягнучи по землі нерухомі лапи. Барельєф не тільки свідчить про те, що автор добре знав анатомію, не тільки відзначається реалістичною манерою виконання деталей, але й приковує погляд надзвичайною силою зображення, якої міг досягти лише натхненний художник. Величну голову звіра вже огортає тінь передсмертної втоми, але в напружених м'язах пульсує палка, стихійна, страшна воля до життя. Зображаючи на плиті цей драматичний епізод з мисливського життя, стародавній майстер користувався лаконічним, майже стилізованим малюнком форм тіла левиці, і тому композиція глибоко захоплює надзвичайною гармонійністю.

Розкопуючи пагорб Куюнджик далі, Лейярд знайшов

дві особливі світлиці. На підлозі в них лежали півметровим шаром глиняні уламки найрізноманітніших розмірів, форм і кольорів. Їх дослідили ближче, і виявилося, що то були побиті й покриті товстою корою бруду таблички з клинописом. Лейярд одразу зрозумів: йому пощастило зробити відкриття величезної ваги. В тих покоях, без сумніву, містилася бібліотека ассірійських царів, найстародавніша в історії людства бібліотека. Тисячі глиняних табличок, що лежали колись на полицях, а тепер валялися на землі,— то неоціненний скарб, який, можливо, містить у собі всю історію Месопотамії. Лейярд лопатами згріб уламки в ящики і одіслав їх до Лондона; тут, у підвалах Британського музею, вони чекали на вченого, який би розшифрував їх.

Розкопки на всьому пагорбі підтвердили попереднє припущення Лейярда, що він відкрив загиблу й давно вже розшукувану столицю Ассірії — Ніневію. Відкопаний палац належав, як це встановили пізніші дослідження, царю Сінахерібу, який сидів на троні в 704—681 роки до нашої ери. Але найважливішою знахідкою була бібліотека, що складалася з 30 тисяч клинописних табличок. Заснував цю бібліотеку наймогутніший цар Ассірії і один з найосвіченіших людей свого часу Ашшурбаніпал (668—623 роки до н. е.), любитель і колекціонер пам'яток письменства Шумеру, Вавілонії та Ассірії. Щоб зібрати в своєму палаці всі, які тільки можна було, документи Месопотамії, він мобілізував цілу армію копіювальників, розсилав їх по всій країні і, листуючись із ними, керував розшуками. Отак з неослабною наполегливістю він створив бібліотеку, яка збереглася до наших днів і дала нам ключ до ассіро-вавілонської історії.

Розшифрувавши клинописні тексти, вчені впевнилися, що вони є невичерпним джерелом знань про стародавні народи: там були царські листи й хроніки, політичні трактати й дипломатична кореспонденція, господарські рахунки й твори з астрономії, перекази, міфи, релігійні гімни й поезії, в тому числі й найстародавніша в історії людства епічна поема.

Ассірійська держава, столицею якої спочатку було місто Ашшур, а потім Ніневія, виникло на руїнах Вавілонії 1250 року до нашої ери. За панування Тіглатпаласара (745—727 рр. до н. е.) Ассірія стала великою вій-

ськовою державою, а вершини своєї могутності вона досягла за Ашшурбаніпала. Після смерті цього володаря держава, яка опиралася на жахливе пригноблення завойованих народів, почала розкладатися зсередини. З цього скористалися халдеї. Спільно з іранськими племенами вони захопили Вавілон і створили нововавілонську державу. Ассірійський цар вислав проти загарбників армію на чолі з Набопаласаром. Але Набопаласар, сам халдей за походженням, перекинувся на бік ворога і при підтримці жерців та можновладців Вавілона оголосив себе царем.

В союзі з мідянами він здобував над ассірійцями перемогу за перемогою і нарешті 612 року до нашої ери, після битви в околиці міста Кархеміш над Євфратом, ассірійська держава фактично перестала існувати. Стародавня хроніка так описує завоювання Ніневії:

«Нищівний молот піднімається над тобою, Ніневіє. По вулицях мчать колісниці, зчиняючи гуркіт на майданах. Спалахують блискавки. Від них стає ясно, ніби від пожежі. Греблі розкриваються, палац розсипався на друзки. Беріть золото, беріть срібло, бо тут безліч коштовностей і сила-силенна всілякого начиння. Ніневію знищено, знівечено, сплюндровано. Горе місту, що потопає в крові, місту, де ширяться підступи та вбивства і не вщухають грабунки. Чути ляскання батогів, гуркіт коліс, іржання коней і торохкотіння колісниць, які мчать вулицями».

Ніневія перетворилася на руїни. Над попелищами, закіптюженими димом пожеж і забризканими кров'ю замучених жителів, запала смертельна тиша. Піщані бурі й родючі бур'яни стерли останні видимі сліди міста. Відтоді могутня столиця Ассірії на 25 століть зникла під товстим шаром землі. І тільки 1849 року Лейярд відкопав її старі мури.

1854 року англійський археолог організував у «Кришталевому палаці» в Лондоні виставку своїх знахідок. Британці побачили багатства й розкіш біблійної Ніневії. В німому подиві оглядали вони відновлені покої, церемоніальні зали, статуї і барельєфи ассірійських царів, а передусім справжній стародавній мур з кольорової полив'яної цегли, якої не було в жодній іншій древній архітектурній будові.

ШУМЕРИ ЗНОВУ ВХОДЯТЬ В ІСТОРІЮ

Історію шумерів ми знаємо тепер загалом досить добре. В південній Месопотамії археологи відкопали їхні міста, палаци й храми, а клинописні таблички з текстами шумерською мовою (фахівці розшифровують їх без особливих труднощів) дають нам свідчення про нові й нові деталі їхнього бурхливого життя.

Але ще в середині XIX століття, коли вже знали досить багато про ассіріян та вавілонян, учені навіть не підозрівали, що попереду культури цих народів ішла далеко старша і така сама багата культура шумерів. Цікаво, що перші сигнали про неї дали не історики чи археологи, а лінгвісти. Вони напали на слід невідомого доти шумерського народу, розмірковуючи над деякими властивостями клинопису.

Відкриття, зроблені методом дедукції, тобто шляхом умовиводу,— явище не виняткове. Завдяки таким відкриттям наука не раз досягала видатних успіхів, які ставали переломними моментами в її розвитку. Щоб мати повніше уявлення, згадаємо відомі приклади відкриттів, зроблених саме так.

Сто років тому астрономи були певні, що сонячна система налічує сім планет, з яких найдалі від Сонця міститься Уран. Обчислюючи орбіту, по якій, відповідно до закону всесвітнього тяжіння, мав рухатися Уран, вчені з подивом відзначили, що примхлива планета чомусь не хотіла триматися тієї дороги. На перший погляд здавалося, що відхилення в її русі ставлять під сумнів закон всесвітнього тяжіння, прийнятий астрономами як непохитна наукова істина. Проте ймовірнішою була інша можливість, а саме, що десь на межі сонячної системи є невідома планета, і якраз через неї Уран відхиляється від своєї орбіти.

Міркуючи так, молоді математики — француз Лев'єр'є і англієць Адамс зовсім незалежно один від одного зробили складні математичні обчислення й визначили місце, де мав бути таємничий винуватець міжпланетних порушень. Їхня праця закінчилася повним тріумфом: астрономи скерували об'єктиви телескопів у тому напрямку, який визначили математики, і знайшли ще одну планету — Нептун.

Мало того. На початку XX століття було відзначено,

що навіть коли взяти до уваги силу тяжіння Нептуна, пояснити рух Урана все ще важко. Він незрозуміло чому далі відхилявся від своєї орбіти, ніж треба було б. Американський астроном Персіваль Ловелл твердо висловив думку, що причиною цих відхилень має бути ще якась інша планета, і визначив її гадане розташування в сонячній системі. Але тепер довести цю тезу було не так просто — адже йшлося про планету, страшенно далеку від Сонця. Тільки в 1930 році пощастило виділити її серед мільйонів зірок; планету назвали Плутоном.

Приклад геніального відкриття, зробленого методом наукової дедукції, дає нам хімія. Великий російський вчений Менделєєв 1869 року повідомив, що він склав таблицю, у якій розмістив 63 хімічних елементи за їхньою атомною вагою. Але геніальність полягала головним чином у тому, що на підставі деяких відкритих ним законів будови атомів учений передбачив існування інших, поки що невідомих елементів і визначив їм відповідне місце в таблиці. З розвитком хімії вчені час від часу відкривали нові елементи, і порожні місця в таблиці поступово заповнювались. 1950 року знайдено сотий елемент — центур, а трохи згодом — два наступні.

Такий самий випадок ми знаємо і в антропології. Німецький природознавець Геккель, спираючись на теорію еволюції, висловив припущення, що колись у природі мав бути якийсь проміжний період у перетворенні людиноподібної мавпи на людину. Цю ще невідому істоту вчений назвав пітекантропом. І ось 1892 року голландський лікар Дюбуа викопав на Яві кістки чи то мавпи, чи то людини. Виміри знайдених частин скелета дали незаперечний доказ того, що пітекантроп справді існував. За своїм розвитком він стояв значно нижче від людини, але вище від людиноподібної мавпи. Людський розум і тут здобув серйозну перемогу.

З огляду на ці факти нас уже не може дивувати те, що лінгвісти, не маючи напохваті жодного історичного чи знайденого при розкопках доводу, зуміли так влучно зробити висновок про існування шумерів.

Як саме зробили вони своє відкриття? Ми вже знаємо, що в ассіро-вавілонському письмі деякі клиноподібні знаки мали піктографічний характер, тобто були схожі на малюнки, інші ж передавали звуки абетки або цілі склади, словом, перетворилися на фонетичні знаки. Те,

Клинописний текст.

Голова бика, знайдена в царських могилах в Урі (золото й лазурит).

Баран, знайдений у царській могилі в Урі. Дерев'яна скульптура, оббита золотою бляхою. Грива, роги і борода з лазуриту.

що такі різні елементи, які не мали між собою нічого спільного, існували поряд, наштовхнуло лінгвістів на безперечний висновок: ця складна система письма була наслідком тривалого й повільного розвитку. Окремі елементи, що їх вносили покоління багатьох епох, наростали один на один, мов шари деревини у стовбурі дуба.

З клинопису можна скласти уявлення про три основні фази розвитку. В четвертому тисячолітті до нашої ери користувались так званим піктографічним письмом. У цьому письмі малювали більш-менш реалістично кожен предмет, про який ішлося. Згодом переписувачі намагалися спрощувати завдання й скорочували малюнок до кількох необхідних контурів, тому він поступово ставав схематичним, важким до читання знаком. То були вже тільки умовні символи (наприклад: — птах, — вода), які міг прочитати лише той, хто вивчив напам'ять їхнє значення.

Ми вже знаємо, що в Месопотамії писали паличками на вогких глиняних табличках. Зробити на таких табличках округлі або хвилясті рівчачки було нелегко, писати доводилося повільно. Тому через деякий час риски на малюнку стали прямі, замість заокруглень з'явилися кути. Так виникло лінійно-ієрогліфічне письмо. Щоб написати, скажімо, слово «бик», стародавній писар малював символ, який складався з кількох рисочок —

Нарешті для дальшого полегшення техніки письма прості риски почали видавлювати, не з'єднуючи їх між собою, так що кожен знак складався з групи окремих ліній. Доторкуючись до вологої поверхні, переписувач натискував спочатку дужче, і паличка входила в глину глибше, а саму лінію він проводив уже легенько, тому риски були схожі на клини.

Поряд з переходом від піктографічного письма до клиноподібних знаків відбувалися далеко важливіші внутрішні зміни. Символи, за допомогою яких раніше відтворювали форму предметів, почали відходити од свого змісту й ставали тільки фонетичними знаками, що передавали чи то цілі склади, чи окремі звуки абетки.

При перших спробах прочитати ассіро-вавілонські написи, учені-ассіріологи опинилися перед загадкою, якої, здавалося, не можна було й розв'язати. Нелогічна плутанина різних елементів — малюнкових, складових і абеткових — не тільки утруднювала розшифрування їх,

але й викликала питання, як взагалі могло виникнути таке письмо. Відповідь на це питання була проста: окремі елементи наросли в тому письмі, як наростають археологічні верстви різних періодів і культур. У той час, коли ассіро-вавілонське письмо досягло в своєму розвитку фази фонетичних знаків, стародавні каліграфи чи то через свій консерватизм, а чи з якихось інших причин зберегли в ньому певні освячені давньою традицією малюнкові символи.

В пам'ятках ассіро-вавілонського письменства не знайдено жодного прикладу чистого і нічим не зіпсованого малюнкового письма, цієї первісної форми закріплення думки. З цього виникав незаперечний висновок, що вавілоняни та ассірійни не могли бути творцями клинопису, що він перейшов до них у досить розвиненому стані від якогось іншого народу. Мистецтво письма народжується в процесі багатовікового історичного й культурного розвитку. Отож народ, що створив клинопис, а потім десь безслідно загинув, мав бути творцем великої і багатої культури.

Спираючись на результати дослідження клинопису, лінгвісти твердо заявили, що такий народ колись існував, хоч цього припущення наука поки що не могла підтримати жодною археологічною знахідкою. Вони були настільки певні в слушності свого здогаду, що дали тому загадковому народові навіть ім'я. Одні назвали його шумерами, інші аккадцями. Обидві ці назви були запозичені з прочитаного напису, в якому семітський цар Саргон величає себе «царем шумерів і аккадців».

Питання про те, чи справді існували шумери, лишалося науковим припущенням аж до 1877 року. Того року французький консульський агент Ернст де Сарзек, побувавши в місцевості Телло, знайшов біля великого пагорба статуетку, подібних до якої доти ще ніхто не знаходив. Знахідка заохотила Сарзека, і він почав розкопки, хоч ніколи раніше не займався археологією. Крок за кроком Сарзек викопував із землі статуї, статуетки, клинописні таблички й черепки глиняного посуду з дуже оригінальним орнаментом. Усі знахідки він старанно пакував у ящики і надсилав до Парижа, в Лувр.

Серед багатьох стародавніх пам'яток була статуя царя-жерця міста Лагаш, зроблена з зеленого діориту. Стиль цієї статуї свідчив, що вона значно старіша, ніж

усе те, що було відкопано в Месопотамії доти. Навіть найобережніші ассіріологи мусили визнати, що скульптура належить до четвертого або третього тисячоліття до нашої ери, отже, вона була зроблена ще до виникнення вавілонсько-ассірійської культури.

Це відкриття викликало серед учених страшенне хвилювання. Тепер уже ніхто не міг заперечувати, що Сарзек знайшов докази на користь месопотамської пракультури і тим самим підтвердив тезу лінгвістів про існування шумерів. Як виявилося пізніше, француз відкрив у Телло руїни шумерського міста Лагаша, яке відіграло не останню роль в історії Месопотамії і було деякий час центром культурного життя Шумеру.

Але навіть після того, як було знайдено таблички з фрагментами шумерського клинопису, деякі ассіріологи не вірили, що шумери справді існували. Ці вчені вважали, що то просто знайдено пам'ятки вавілонської культури давніших, доти невідомих часів. Зовсім фантастичну теорію, яка заперечувала факт існування шумерів, висунув французький семітолог Галеві. Він твердив, нібито шумерські написи — це фрагменти штучної мови, своєрідний шифр, створений вавілонськими жерцями для таємного листування.

1880 року певна кількість стародавніх месопотамських пам'яток надійшла до Москви. Серед цих пам'яток була колекція клинописних табличок з чудними малюнками. Ассіріологи і особливо видатний французький вчений Менант, побачивши знімки цих табличок, дійшли висновку, що всі вони фальшиві, що такого чудернацького письма ніколи, скільки існує людство, не було й не могло бути.

Тоді цим письмом зацікавився російський ассіріолог Михайло Васильович Нікольський. Після багатьох копітких досліджень він публічно виступив на захист цих табличок, заявивши, що вони не підроблені, що на них ми бачимо одну з найдавніших форм клинопису — лінійно-ієрогліфічне письмо, про яке ми вже згадували. Більше того, вчений зумів навіть прочитати деякі знаки прадавнього письма.

Ця заява викликала свого часу широку полеміку в наукових колах усього світу. А через кілька років на пагорбі в Телло викопано значно більше табличок з письмом того самого типу, і тоді вже ніхто не міг

сумніватися, що саме російський вчений першим відкрив прадавнє письмо шумерів.

Сарзек проводив свої розкопки в 1877—1881 роках. У період від 1888 до 1890 року американці Петерс, Хайнес і Фішер відкрили місто Ніппур, центр релігійного культу шумерів, а 1922 року англієць Вуллі зробив сенсаційне відкриття в прадавньому Урі, місті біблійного Авраама*.

В руїнах цих міст знайдено чудові велетенські храми, вази, скульптури, кам'яні меморіальні плити з написами, клинописні таблички, а також художні вироби з золота, срібла й коштовних каменів. Відкопані біля храмів архіви дали змогу простежити історію шумерів аж до найвіддаленіших сутінків минулого. Більше того, у містах Фара, Урук, Ель-Обейд і Ур знайдено пам'ятки епохи неоліту: селища, закладені невідомими народами, які жили в південній Месопотамії задовго до появи там шумерів.

Ці відкриття на цілі тисячоліття розширили горизонти науки. Тепер ми знаємо, що вже за п'ять тисяч років до нашої ери племена, які населяли Месопотамію, займалися тваринництвом, обробляли землю і навіть будували великі міста, як Ур, Лагаш і Ніпур.

ДЕ КОЛИСЬ ШУМІЛИ ПАЛЬМОВІ ГАЇ...

На півдорозі між Багдадом і Перситською затокою, кілометрів за п'ятнадцять на захід від теперішнього русла Євфрату, здіймається височина з могутніми руїнами міста Ур. Навколо, скільки око сягає, розкинулась безлюдна жовта пустеля і майже голі степи. Де-не-де видно мазанки іракських феллахів*, і ці убогі оселі ще більше посилюють гостре враження пустелі. На сході вимальовуються темні силуети пальмових дерев, які довгою смугою розтягнулися над берегом Євфрату.

Величезна, залита дрімотним спокоєм рівнина. Повітря вібрує й іскриться від убивчої спеки. Час від часу зненацька здіймається хмара куряви, пісок набивається в рот і в ніс одинокого мандрівника. Часто виникає омана, ніби в пустельному краєвиді виблискує в різних місцях холодна гладінь води. Та бувалого мандрівника не

обдурять спокусливі забавки природи, він-бо знає, що розпечена, спалена земля споконвіку — безводна пустеля.

Важко повірити, що ця пустеля була колись густонаселеним краєм з багатьма містами, що люди збирали на ній великі врожаї хліба, всяких овочів, що тут розквітали наука й мистецтво, буйно розвивалися торгівля й ремесла. Але ж великі, круті пагорби з руїнами на вершинах не залишають ніяких сумнівів у тому, що давно колись ця нещасна земля знала багату й славну молодість. З її надр археологи викопують тепер масивні укріплені мури, палаци, храми, книгозбірні, скульптури й оздоби з благородних металів, які свідчать про геніальність тих стародавніх людей, про їхню високорозвинену культуру й цивілізацію, про могутність їхніх володарів, про те, що ця земля давала багаті врожаї.

Кілька тисяч років тому територія Месопотамії була дном Перської затоки. Потім води почали поступово спадати, на їхньому місці утворилися великі болота. Ріки Тігр і Євфрат несли з Анатолійських височин мул, який висихав на сонці, утворюючи серед багниськ та очеретів острови з родючим грунтом. Незабаром у річках і каналах закишіло рибою, в очеретах почало гніздитися птаство, влаштовували свої лігвища вепри, а на островах зазеленіли фінікові пальми, які давали поживні плоди.

Серед пустинних просторів це місце, де так буйно квітло життя, мало здаватися першим прибульцям землею обітованою. Щороку води обох річок виходили з берегів, широко заливаючи навколишні рівнини. У серпні й вересні вони знову спливали в свої річища. В цей час вищі місця швидко висихали під палючим тропічним сонцем, і тільки в долинах лишалися болотисті калюжі. Досить було вгамувати природу, провести канали й розподілити воду відповідно до потреб, щоб мочарі перетворилися на сади й городи.

Перші поселенці прибули до південної Месопотамії в далекі і маловідомі нам доісторичні часи. Археологічні розкопки в арабській місцевості Ель-Обейд, за сім кілометрів од руїн Ура, свідчать, що вже в епоху неоліту там квітло повнокровне життя. В селищі знайдено рештки хаток-мазанок, зроблених з мулу та очерету, горшки, виліплені руками, без гончарного круга, сапи, сокири

з полірованого кременю, глиняні серпи, випалені у вогні, кам'яні підкладки, на яких, мов на полозах, відчинялися двері осель, човни, а також риболовні гачки. Жителі селища розводили свійських тварин, обробляли землю й ловили рибу. Кам'яні прядки та важки до кросен свідчать, що вони знали вже й ткацтво. Ці люди прикрашали себе намистом з вулканічної лави, мушлів або прозорого кварцу і, як видно з викопаних статуеток, татуювали своє тіло. Досі невідомо, звідки походили ті люди. Вчені припускають, що то були семітські племена аккадців*, які потім з невідомих причин переселилися в північну частину Месопотамії, створивши там свою власну державу.

Шумери* з'явилися в південній Месопотамії набагато пізніше. Археологічні знахідки говорять за те, що вони зайняли цей край мирно і поступово злилися з тубільцями — народом, який прибув сюди раніше. Шумери були прекрасними хліборобами. Це вони збудували тут розлогу систему каналів, щоб осушити болота і зберегти воду за посухи.

Під управною рукою шумерського хлібороба земля Месопотамії почала родити значно краще. Документи, які належать приблизно до 2 500 років до нашої ери, твердять, що ячмінь давав пересічно 66-кратні врожаї. Грецький історик Геродот* пише, що там збирали зерна в двісті разів більше, ніж витрачали на посів. Римський письменник Пліній Старший* твердить, що врожай на полях Месопотамії збирали двічі на рік, а на житнищах крім того ще й пасли вівці.

У третьому тисячолітті до нашої ери південна Месопотамія стала вже густонаселеним краєм: тут було багато міст, і споруджували їх близько одне від одного. Найбільші з цих міст — Ніпур, Ісін, Шупарак, Ума, Лагаш, Урук, Ур і Еріду. В північно-західній частині краю жили семітські племена аккадців. Їхніми містами були Опіс, Акшак, Сіппар, Вавілон, Кута, Кіш і Аккад.

Шумери, як і всі інші народи, жили спочатку родинними общинами. Та щодалі зростала урожайність грунту, розвивалася техніка обробітку землі, і шумерські селяни виробляли більше, ніж їм потрібно було для життя. Надлишки привласнювали собі ватажки родів. Первинна община поступово розкладалась і поволі перетворювалась на класове суспільство. Археологічні зна-

хідки незаперечно доводять, що в третьому тисячолітті до нашої ери тут уже була глибока прірва між класами. На чолі окремих міст стояли царі-жерці, оточені німбом божественності. Жили вони разом з іншими жерцями і можновладцями в пишних палацах, серед небувалої розкоші, а селяни й ремісники тим часом більше й більше перетворювалися власне на рабів.

Шумери не змогли об'єднатися в монолітну державу. Хоч їх і зв'язувала спільна культура та релігія, вони були розбиті на численні міста-держави, які весь час воювали між собою, намагаючись вирвати для себе найкращі землі і нав'язати суперникам свою зверхність. Ось у цей період і виникає могутня держава Аккаду, царем якої став Саргон. Об'єднавши північні семітські племена в одну державу, він повів свої війська на недружні між собою міста-держави шумерів, по черзі переміг їх і створив першу в Месопотамії велику деспотичну монархію. Проте вища культура підкореного народу швидко поширилася на аккадців, і тому монархія Саргона незабаром стала шумерською державою.

Звідки прийшли шумери і до якої групи народів їх треба віднести? Дослідженням знайдених черепів та кісток встановлено, що вони були відгалуженням індоєвропейців, лінгвісти ж твердили, що мова цього народу споріднена з групою яфетичних мов.

Існує чимало даних, які свідчать про те, що шумери були спочатку гірським народом і, напевне, прийшли з іранських височин або з азіатських гір. У стародавні часи племена, які жили в гірських місцях, складали жертви богам переважно на вершинах гір. Отож, мабуть, і шумери завжди поміщали своїх богів на якійсь височині. В Межиріччі не було гір, і щоб виконати давню традицію, тут будували величезні піраміди з невипаленої цегли — так звані «зикурати», тобто «святині богів». На зрізаних вершинах цих штучних гір богам споруджували храми. В кожному шумерському місті відкопано принаймні один такий зикурат.

Але таке припущення розбігається з повідомленнями самих шумерів, які наполегливо твердили, що вони прибули «із-за моря». Археологи не виключають і цієї можливості, адже не раз доводилося впевнятись, що в багатьох, на перший погляд, неймовірних заявах шумерів було якесь зерно істини. До того ж сліди шумерської

культури знайдено в Афганістані, Белуджистані і навіть у долині Інду, за 2 500 кілометрів од Месопотамії. Ось чому наука вважає, що питання про походження шумерів ще й досі остаточно не розв'язане.

У місті Урі в царських могилах, яким ми присвячуємо окремий розділ, знайдено плиту з мозаїчними зображеннями шумерів, так званий «Штандарт з Ура». У свій час ця знахідка викликала небувалу сенсацію. Шумерів на цій плиті показано такими, якими вони були в третьому тисячолітті до нашої ери. Ми бачимо тут, як бенкетує цар-жрець в оточенні свого двору. Сановники, убрані в пишні шерстяні тканини, схожі на туніки, тримають у руках келихи. Ті люди схожі на сучасних арабів — у них великі голови, широкі обличчя і довгі носи. На відміну од вавілонян та ассіріян пізніших часів вони не мали ні вусів, ні бороди. В нижній частині «Штандарта» бачимо жертовних тварин, яких ведуть на забій, зв'язаних воєнних бранців, шумерських солдатів — усі в шоломах, озброєні щитами й списами. Тут же їдуть колісниці, запряжені ослами. Це було надзвичайно важливе відкриття — адже доти вважалося, що бойові колісниці ввели тільки ассіріяни.

НЕБЕСНА СВЯТИНЯ З БЛАКИТІ Й ЗОЛОТА

1922 року археологічна експедиція англійського вченого Леонарда Вуллі розпочала систематичні археолого-розвідувальні роботи на пагорбі, який араби звали «Смоляною горою». То були величезні руїни Ура, столиці й храму бога місяця Наннара, якого майже дві тисячі років дуже шанували шумери, вавілоняни та ассіріяни.

Вибравши тисячі тонн піску та каміння, експедиція відкрила підвалини й зруйновані мури величезного зикурату. Ретельні виміри дали можливість відновити майже в усіх деталях вигляд споруди. Вона височіла трьома поверхами звужених угору терас. На зрізаній вершині стояла святиня, до якої вели три ряди крутих сходів по сто східців у кожному. Піраміда являла собою солідну будівлю з цегли-сирцю, а зовні вона була обкладена випаленою цеглою.

Вимірявши піраміду, археологи знайшли особливі

відхилення й неправильності в її побудові, яких спочатку не могли пояснити. Стіни окремих ярусів, поставлені одна на одну, немов кубики, були не вертикальні, а трохи нахилені, наче середньовічні мури чи кам'яні підмурки. Більше того, вони утворювали не прямі лінії, а вигиналися всередину горизонтальною дугою. Вчені відновили схему піраміди й легко з'ясували смисл цих загадкових відхилень. Зібрана з прямокутних, покладених один на один кубів, будівля справляла б враження важкої й похмурої брили. А трохи нахилені, ввігнуті стіни фасаду утворювали м'які лінії, і по них погляд людини міг вільно перенестися вгору на святиню — вінець і мету всієї споруди. Стало зрозуміло, що шумерські архітектори були не тільки чудовими будівельниками, але й витонченими митцями, які добре знали таємницю композиції великих будівель. З гідною подиву майстерністю вони вміли поєднати в цих будівлях монументальну силу з враженням легкості й чарами гармонії.

Сліди кольорів, які збереглися на цеглинах, допомогли археологам встановити додаткові деталі: нижні два поверхи було пофарбовано в чорне, третій — у червоне, а святиня на вершині блищала сапфіровою блакиттю стін і позолотою бані.

Кольори не тільки прикрашали споруду, вони мали й певне символічне значення, зв'язане з уявленнями шумерів про будову всесвіту. Чорний колір означав потойбічний, підземний світ, червоний — землю, голубий — небо, а золотий — сонце.

У мурах піраміди зроблено вузькі щілини, трохи схожі на бійниці в старовинних фортецях. Спочатку було незрозуміло, навіщо тут ці дивні отвори. Піраміда являла собою суцільний масив з цегли, отже, щілини не могли бути вікнами. Тільки після довгих досліджень і дискусій археологи впевнилися, що цими отворами стікала з терас вода. Але звідки ж на терасах вода, якщо в Месопотамії майже не було дощів? Учені знайшли відповідь на це питання, і вона сама була неабияким відкриттям. На терасах, виявляється, росли сади, для яких шумери спеціально наносили землі. Зрозуміло, що в умовах тропічного клімату квіти й дерева доводилося часто й щедро поливати. Якби зайва вода не витікала через отвори в мурі, то вона б весь час підмивала фундамент піраміди, і будівля рано чи пізно розвалилася б.

Клинописні таблички цілком підтвердили припущення археологів. В одному з написів вавілонський цар Набонід повідомляє, що він наказав очистити від гілок і полагодити святиню «Гігпар-ку». Таємниця цих гілок з'ясувалася, коли вчені визначили положення святині. Святиня стояла біля підніжжя піраміди, тобто одразу ж під терасами, звідки, напевно, несумлінні садівники скидали обрізані гілки, зовсім не турбуючись тим, що вони падають на дах нижнього будинку.

Основною частиною шумерського релігійного ритуалу були процесії. Їхня пишнота, мальовничість і блиск були, певно, одним із тих засобів, що допомагали тримати в покорі гноблених людей, які кривавицею добували собі шматок хліба. Цар-жрець величав себе «намісником бога на землі», підкреслюючи цим, що не він, цар, а сам бог є володар усього багатства краю. Селянам і ремісникам наказували вірити, що, віддаючи «намісникові бога» більшість плодів своєї праці, вони виконують конче потрібний і благочестивий релігійний обов'язок.

Якою ж чарівною мала бути велична будова зикурату! Висока вежа вигравала на сонці багатою гамою кольорів, смарагдовою зеленню висячих садів і блакитно-золотою святинею, яка десь у піднебесній вишині палала під промінням сонця, немов видиво з іншого світу.

Ця святиня була не просто собі релігійний храм, а приватна оселя бога, і звичайні смертні не мали до неї доступу. Вони тільки юрмилися біля підніжжя піраміди, боязко дивлячись, як відбувалися релігійні обряди. В той час, коли хор жерців у супроводі флейт, арф та бубнів співав урочисті гімни, сходами вгору і вниз ішла процесія — цар, жерці й сановники в парадному вбранні, всипаному золотом і самоцвітами. Над головами у них лопотіли корогви й погойдувались емблеми бога Наннара.

Пишнота процесії, звичайно, глибоко западала в свідомість і пам'ять стародавніх людей. Зв'язані з нею легенди та притчі пережили й шумерів, і зикурати, які давно вже перетворилися на руїни. Давні спогади про той церемоніал відбилися в Біблії. В описі сну біблійного Якова* розповідається про почет янголів, що піднімався й спускався по драбині. А це ж і є образ шумерської ритуальної процесії на сходах піраміди. Племена

Авраама з часу поневолення в Урі передавали його з покоління в покоління і вже по-своєму перетворили в драбину Якова з Старого завіту. До археологічного відкриття Вуллі ніхто навіть не припускав, що біблійна алегорія має якийсь зв'язок із справжніми історичними подіями і що янгольська драбина таїть у собі таємницю могутніх пірамід стародавнього Шумеру.

ЗАХОВАНИЙ СКАРБ І ЗГАРИЩЕ

Піраміда в Урі, як показали розкопки, не стояла самотньо на відкритому місці. Її оточували з усіх боків менші храми, господарчі склади й оселі жерців, утворюючи певною мірою окрему частину міста.

Серед усіх тих будівель вирізнявся своєю величністю храм богині Нінгал, дружини бога Наннара. Це був складний комплекс зал, каплиць, галерей довкола внутрішнього подвір'я, майданчиків і фортечних мурів, який виник протягом багатьох сот років і досягнув досить великих розмірів.

Царі Месопотамії надто піклувалися про храми: весь час лагодили їх, а коли мури від старості руйнувалися—на їхніх фундаментах зводили нові, ще кращі будівлі. Дуже вже хотілося царям, щоб їхні заслуги перед богинею Нінгал не було забуто. Саме ця пиха є причина того, що сьогодні ми знаємо імена майже всіх царів, які так чи інакше доклали зусиль до збереження величної святині. Археологи знайшли ці імена в різних місцях: на цеглинах і глиняних конусах, захованих у нішах стін, на ритуальних бронзових статуетках і гніздах з твердого діориту, в яких оберталися врата храму.

Експедиція Вуллі відкопала кілька плит з підлоги і під кожною плитою знайшла імена царів-засновників, зв'язаних з певним періодом розвитку святині. Завдяки такій щасливій обставині неважко було не тільки вирізнити окремі нашарування в будівлі, але й встановити час, коли вони з'явилися, і пов'язати їх з певними історичними подіями, відомими з клинописних текстів.

В одному такому нашаруванні під час розкопок знайдено сліди великої пожежі, яка шаленіла колись у храмі.

Крім того, на пожарищі валялися вази й ритуальні статуетки, які, видно, були свідомо побиті на друзки і які аж надто красномовно промовляли, що це знищення — справа рук якихось загарбників.

Коли святиня стала жертвою нападу і хто його здійснив? Відповідь на це питання дістали за досить незвичайних обставин. На подвір'ї храму стояв невисокий цоколь, зроблений із цегли-сирцю й наполовину засипаний уламками плит із чорного каменю. З цією пам'яткою старовини все було ясно: колись плити були панеллю цоколя, і їх побили невідомі вандали. Уламки склали в одне ціле, і тоді виявилося, що на плиті був напис, у якому прославлялося перемоги та завоювання царя і законодавця Вавілонії — Хаммурапі. Цей цар, як сказано в Біблії, жив у той же час, що й Авраам (близько 2 000 років до нашої ери).

У храмі знайдено клинописні таблички, які повідомляють, що Хаммурапі, підкоривши всю південну Месопотамію, завоював разом і місто Ур. Щоб увічнити свої перемоги, він поставив монумент на подвір'ї храму. Цей вчинок шумери вважали за тяжку образу своїх найсвятіших релігійних почуттів. І тому, повставши проти гнобителя, вони передусім зігнали ненависть на пам'ятнику, який так нагадував про їхні поразки і приниження. Таблиці з написами поздирали з цоколя й порозбивали на дрібні шматки, залишивши пам'ятник у такому стані, в якому майже через чотири тисячі років його відкопала лопата археолога.

Але чому повстанці не викинули геть решток пам'ятника, адже так вони могли стерти останні видимі сліди неволі? Напевне тому, що для цього в них уже не було часу, Хаммурапі діяв з блискавичною швидкістю та енергією. Поки шумери тішилися щойно здобутою волею, він з'явився біля стін міста, взяв його штурмом і віддав на поталу озвірілому війську. Будинки й храми перетворилися на попелища.

Під однією плитою підлоги храму Вуллі знайшов величезний скарб — золоті коштовності, справжні шедеври золотарського мистецтва: брелочки, браслети, намиста і шпильки з майстерно вирізьбленими жіночими фігурами. Це було приголомшливе відкриття.

Володар цих скарбів заховав їх, напевно, під час облоги міста, а сам потім загинув, або ж його захопили

в неволю. Скарб, таким чином, було втрачено. На цеглинах, знайдених у тому самому нашаруванні, була печать царя Навуходоносора, який панував у VI столітті до нашої ери; тому можна припускати, що скарб непорушно лежав на цьому місці 2 500 років.

Навуходоносор був останній з царів, який дбав про велич та пишноту Ура й провадив там широкі будівельні роботи. Незабаром після його смерті Месопотамія стала тереном нової навали. Перський цар Кір Великий розгромив нововавілонські сили, загарбавши увесь край між Євфратом і Тігром.

Здобути перемогу йому допомогли внутрішні заворушення й дедалі більші класові суперечності, які значно ослабили нововавілонську державу. Останній цар Набонід намагався зламати могутність жерців і створити своєрідну державну релігію під власним керівництвом.

Перед лицем такої загрози жерці оголосили цареві нещадну війну. Ось чому, коли Кір підходив до Ура, вони не спинилися перед державною зрадою: таємно відчинили ворота міста і видали свого царя до рук ворога. Набонід попав у неволю й десь загинув.

Долю міста Ура заздалегідь вирішили дві історичні події. Одна з них — це те, що перси прийняли релігію Зороастра* Стару святиню в Урі зруйнували, напевно, іконоборці, відплативши так жерцям за їхню зраду батьківщини.

Та куди страшнішу катастрофу приготувала місту природа. Євфрат поступово змінив своє русло. Він одійшов від стін міста майже на п'ятнадцять кілометрів на схід. Занедбане й збідніле місто вже не мало коштів на те, щоб спорудити нову систему каналів і за їхньою допомогою припинити висихання навколишніх полів. Колишні городи, сади й лани перетворилися незабаром у степи й пустелі. Жителі покинули місто, переселившись в інші місцевості, в села, де легше було здобути шматок хліба.

Покинуте місто поволі руйнувалося. Піщані бурі покрили руїни товстим шаром піску. З роками ніхто вже й не пам'ятав, що під тими курганами лежать жалюгідні рештки могутньої держави, яка тисячоліттями була горнилом великої, багатої цивілізації.

У верхніх шарах руїн знайдено рештки осель, які

збудовано з колишньої шумерської цегли, викопаної пізніше з землі. В одній оселі під плитами підлоги знайшли горщик, а в ньому повно клинописних табличок, з яких можна уявити собі той останній, дуже сумний період існування святині. В оселях животіли останні жерці бога Наннара. Вони існували на милостиню небагатьох людей, які серед безлічі послідовників учення Зороастра чудом зберегли вірність своїй колишній релігії.

В іншому місці пагорба археологи наткнулися на гончарні печі й житла перських поселенців, знайшли клинописні таблички середини V століття до нашої ери. Потім місто огорнула імла забуття, яка висіла над ним протягом майже 25 віків, аж до 1922 року, коли експедиція Вуллі почала свої перші розшуки на Смоляній горі.

НАЙСТАРІША В СВІТІ ЕПІЧНА ПОЕМА

Під впливом чарівних казок з «Тисячі і однієї ночі» Лейярд мріяв про подорожі по Близькому Сходу. І коли ці мрії збулися, він несподівано натрапив на загадкові пагорби Месопотамії.

Лейярд був ділова людина й відзначався наполегливістю в досягненні наміченої мети; але рушієм у тих мандрах була його романтична вдача. Від романтичних мрій до наукових відкриттів — ось та дивна дорога, якою йшов Лейярд.

Зовсім іншим, сучасним типом археолога можна було б назвати англійця Джорджа Сміта. Це був скромний, тверезий і працьовитий чоловік, який заробляв собі на життя, працюючи гравером у державному монетному дворі в Лондоні. Хлопець з дитинства відзначався замилуванням до науки, але батьки його були надто бідні, щоб дати синові вищу освіту. І юнак з видатними здібностями мусив найнятися учнем ремісника-гравера, на довгі роки стати до граверського верстата.

Але це не вбило у Сміта прагнення до знань. Після роботи він використовував кожну вільну хвилину, щоб поповнити свою освіту. Насамперед вивчав іноземні мови, зачитувався історичними творами. З ассиріологією він зіткнувся зовсім випадково. Британський музей розпочав видання альбома під назвою «Клинописні тексти

західної Азії» і доручив Смітові виготовити друкарські кліше. То була механічна робота гравера-копіювальника, але дивні знаки так зацікавили Сміта, що він вирішив навчитися читати їх.

Це був зухвалий намір, здавалося б, заздалегідь приречений на невдачу. Бо скільки ж праці і зусиль мав докласти самоук, щоб досягнути своєї мети, скільки безсонних ночей мусив провести в тяжкій науці, щоб опанувати таємниці ассіріології. Але виняткові здібності і благородний науковий запал допомогли йому перебороти всі труднощі. У своїх спогадах, які здобули собі таку велику популярність, що витримали аж сім видань, Сміт ось як говорить про мету свого життя:

«Кожен має певні нахили і вподобання, які за сприятливих обставин можуть осяяти його життя. У мене завжди був потяг до сходознавства, з молодих років я цікавився археологічними дослідженнями та відкриттями на Сході, зокрема видатними працями Лейярда і Роулісона. За кілька перших років я зробив мало або майже нічого, але 1866 року, бачачи незадовільний стан нашої науки про ті частини Азії, що зв'язані з біблійною історією, я поклав собі зробити що-небудь для розв'язання певних спірних питань».

Того самого року 26-річний Сміт надрукував першу свою працю з питань ассіріології, завдяки якій він одразу ж став широко відомий у наукових колах і перетворився з любителя-самоука на визнаний науковий авторитет у галузі ассіріології. Наступного року прийшла жадана винагорода за всі зусилля: Сміт дістав призначення на посаду асистента єгипетсько-ассірійського відділу Британського музею, де він міг уже цілком віддатися улюбленій роботі.

Здавалося, що тепер життя його потече спокійно, в затишку наукового кабінету. Та доля вирішила інакше. Сміт був типовий учений з тверезим розумом, і його ставлення до життя аж ніяк не відзначалося романтичністю. Тому, напевне, він і сам почував себе захопленим зненацька, коли на нього, мов з рога достатку, посипалися різноманітні пригоди й переживання, про які міг би мріяти лише невиправний романтик. Цей скромний трудівник науки спочатку здивував цілий світ своїми відкриттями, а потім пустився в мандри, фантастична мета яких викликала справжню сенсацію в англійській

бульварній пресі. Навіть загинув він при незвичайних і драматичних обставинах, немовби примхлива доля до останньої хвилини не переставала бавитися з цим романтиком мимоволі.

Спочатку, власне, ніщо не провіщало сенсації. В підвалах Британського музею зберігалися в ящиках сотні клинописних табличок з бібліотеки Ашшурбаніпала, що їх прислали свого часу Лейярд та Рассам із пагорба Куюнджик. Звичайно, вони зацікавили Сміта. Клинописні таблички, згребені лопатами в ящики, мали жалюгідний вигляд. Це була величезна купа розбитих на дрібні кусочки черепків, укритих до того ж товстим шаром землі й пилу. І молодий асистент музею поставив перед собою завдання: поскладати ці кусочки так, щоб вийшли цілі таблиці, і очистити їх від бруду, не ушкодивши клинописних знаків.

Сміт приступив до розв'язання задачі і вже за кілька місяців копіткої підготовчої роботи міг узятися до головного: прочитати написи. Учений слово за словом розшифровував текст, і його огортав дедалі більший подив. Перед очима дослідника постав, мов живий, герой найстародавнішого в світі народного епосу, могутній і благородний Гільгамеш — постать, доти зовсім не відома науці. Читаючи про його подвиги та пригоди, Сміт пересвідчився, що відкрив Гомера Месопотамії, на кільканадцять століть старшого від Гомера грецького народу, що перед ним — прототип епічної поезії, який виник на самому світанку людської цивілізації.

Гільгамеш був володарем міста Урука і жорстоко пригноблював жителів, змушуючи їх тяжко працювати на будовах фортець та храмів. Жителі поскаржилися богам на свою долю, і ті постановили звільнити їх від безжального деспота. Для цього вони створили велетня з надлюдською силою і назвали його Енкіду. Велетень мав вийти на бій з Гільгамешем і вбити його. Енкіду жив серед дикого лісу, приятелював з різноманітними звірами і обороняв їх від мисливців.

Довідавшись про існування велетня, Гільгамеш удався до хитрощів. Він послав до Енкіду вродливу жрицю, щоб та спокусила його і привела до Урука. Між двома силачами відбувся страшний поєдинок, але він не дав того наслідку, на який сподівалися боги і люди: Енкіду і Гільгамеш, визнавши, що вони між собою рівня, стали

Шумерська скульптура.

Руїни Персеполя.

Цар Ашшурнасірпал II (статуя, знайдена в Німроді).

Герой найстарішого в світі епосу Гільгамеш.

Шумерський бог місяця на троні (відбиток циліндричної печаті).

вірними друзями й відтоді разом чинили всякі богатирські подвиги. Вони боролися, наприклад, з могутніми левами, визволили богиню Іштар з лап лісової потвори Гумбаби і вбили величезного бика, якого наслав бог Ану.

Одного дня Енкіду тяжко захворів і, відчуваючи близьку смерть, сердечно попрощався з улюбленим другом. Гільгамеш ревно оплакував втрату товариша і вперше в житті замислився над незбагненною таємницею смерті:

Шість ночей і шість днів я проливав гіркі сльози,
Доки в могилу його не поклали.
Тепер я тремчу перед смертю і втікаю в пустелю.
Мов камінь, душать мене останні слова друга.
Де втіхи шукати мені? Як стримать ридання?
Коханий товариш мій був — тепер вже немає його.
І я колись ляжу так само, як він,
Щоб більше ніколи на ноги не звестись.

Охоплений муками й тривогою, Гільгамеш постановив розшукати свого предка Утнапіштіма — єдину на всій землі людину, над якою смерть не мала сили. Але дорога його була всипана неймовірними перешкодами й спокусами. Гільгамеш мусив перемогти людей-скорпіонів, вирватися з-під знесилюючих чарів райської країни, де на деревах, замість плодів, квітли коштовні камені, не піддатися богині Сідар, яка вмовляла його не думати про смерть і цілком віддатися втіхам життя.

У горах «Заходу сонця» він дванадцять годин блукав у темряві, поки, нарешті, не опинився над «Водами Смерті», де перевізник Уршанабі згодився переправити його на другий берег до Утнапіштіма.

Спочатку Гільгамеш був розчарований. Утнапіштім не хотів відкрити йому таємницю безсмертя, бо смерть є природна і невідхильна частина життя. Тільки під впливом дружини він сказав, що на дні моря росте трава, яка дає вічне життя. Гільгамеш кинувся в морські глибини і з тріумфом повернувся на берег, тримаючи в руці чудодійну рослину. Його охоплюють високі і благородні мрії: він не буде таким самолюбцем, як Утнапіштім, він принесе траву вічної молодості в своє рідне місто і роздасть її всім людям. На жаль, під час купання змій вихопив у нього траву і зжер її. Обманутий у своїх благородних намірах, Гільгамеш повернувся в Урук з

порожніми руками і відтоді почав роздумувати над таємницею життя і смерті.

Народна поема викликала подив не тільки своєю поетичною чарівністю, але й глибиною висловлених там думок. Крізь картини бурхливого життя Гільгамеша проглядають найпотаємніші думи, мрії і прагнення давніх людських поколінь, їхні тривоги і бажання перемогти сили природи, їхні тяжкі кроки на шляху од варварства до цивілізації. Нещадний володар Урука, який дав своїм підданцям немало поважних приводів скаржитися на нього, під впливом життевого досвіду стає благородним героєм, у котрого на думці передусім добробут і щастя свого народу.

Поему написано вавілонською мовою, але її шумерське походження не підлягало ніякому сумніву. Адже ім'я Гільгамеша неодноразово зустрічається в стародавніх шумерських написах. Знайдено також зображення Гільгамеша на циліндричних печатках довавілонського періоду, які свідчать про те, що епічний герой був дуже популярний у Шумері. Потім епічну поему переклали на свої мови наступники шумерів — вавілоняни й ассіріяни.

Утнапіштім розповідав Гільгамешу, як він став безсмертним. Коли Утнапіштім жив у місті Шурупак над Євфратом, уві сні явився йому бог Еа й попередив, що має намір покарати людей за їхні гріхи потопом. Тільки Утнапіштіма та його родину бог постановив уберегти від загибелі. Велів йому збудувати великий ковчег і перебратися туди з усією своєю родиною, добром і худобою. Незабаром небо заступила величезна чорна хмара й землю огорнула непроглядна темрява. Шість днів лив страшний дощ, і вода затопила всю землю. На сьомий день ковчег зупинився біля вершини гори Нашир.

Розпочавши 1872 року перекладати епос, Джордж Сміт пересвідчився, що в розповіді Утнапіштіма є великі прогалини — бракувало цілого ряду клинописних табличок. Але й те, що він прочитав на складених уламках, перевернуло погляди пуританських святенників вікторіанської Англії, для яких Старий завіт був непохибним джерелом усіх людських знань. Адже виявилося, що історія Ноя — це народне сказання, запозичене стародавніми євреями у шумерів.

На сторінках британських газет почалася бурхлива полеміка. Послідовники Старого завіту не здавалися.

Вони твердили, що, не знаючи останньої, найважливішої частини розповіді Утнапіштіма, не можна говорити про її зв'язок з історією Ноя. Те, що Сміт прочитав, свідчило, на їхню думку, скоріше про випадковий збіг деяких деталей. Остаточно з'ясувати питання можна було б, якби пощастило знайти решту клинописних табличок, а це здавалося справою абсолютно неймовірною.

Газета «Дейлі телеграф», бажаючи викликати сенсацію і цим створити собі рекламу, пообіцяла тисячу фунтів нагороди тому, хто знайшов би таблички, яких не вистачало. Власники газети, напевне, вважали в душі, що не знайдеться людини, яка на свої кошти вирушила б у таку далеку подорож, щоб у величезних купах руїн шукати кілька непоказних глиняних черепків. Це була така ж безнадійна справа, як, скажімо, шукати голку в копиці сіна.

І тим більше здивувалися вони, коли за це взявся сам Сміт. Що ж примусило цього скромного, захопленого наукою працівника підняти рукавичку й кинути своє добре ім'я на торговище сенсації? Адже важко було запідозрити, що його спокусила нагорода або що в нього заграла якась прихована доти жилка шукача пригод.

В глибині цього нібито легковажного вчинку таївся тверезий розрахунок фахівця-ассіріолога. Сміт наочно впевнився, що клинописні таблички згребено в ящики по-варварському недбало. Лейярд і Рассам, шукаючи тільки ефектних пам'яток старовини, ставилися до них відверто зневажливо. А якщо так, то хіба не могло трапитись, що багато клинописних табличок — а серед них і ті, де було закінчення розповіді Утнапіштіма — лишилось поза їхньою увагою і валялося ще поміж руїн, відкопаних на кургані Куюнджик? Якби хоч трошки пощастило, їх можна було б відшукати.

І знову сенсація. Немовби чудом здійснилось те, що всі вважали за пустопорожнє марення. Побувавши в Месопотамії тричі — це були сповнені пригод і труднощів поїздки, які тривали загалом майже чотири місяці,— Сміт знайшов понад три тисячі різноманітних клинописних табличок, і з них відібрав 380 кусків з записами тих частин розповіді Утнапіштіма, яких саме бракувало.

І ось уже текст прочитано, перекладено. Ці уривки звучали так:

Я добро повантажив усе, що надбав за життя,
І сім'ю помістив на судно, і рідню всю свою,
Взяти звірів по парі велів, і худобу, і всяких майстрів.
Тільки-тільки на світ зазоріло,
Як з далеких небес чорні хмари насунули грізно,
Все, що ясне було, зникло враз у пітьмі,
І брат брата не міг упізнати,
Небожителі — й ті не впізнали себе.
А боги на землі так злякались потопу,
Що на небо втекли, до бога найвищого — Ану,
Й там усі, мов ті пси, до стіни притулились...
Шість днів і шість довгих ночей
Скаженіли вітри і потоп шаленів,
Ураган охопив усю землю,
Сьомого дня, як світать почало, грізні бурі ущухли,
Спали хвилі страшні, мов те військо вороже,
Втихомирилось море, зникли вітри — й потоп припинився.
Я глянув на море і бачу: спокійне воно,
А народ весь в болоті потонув.
Мулу повно було — аж до верху осель.
Я поглянув на світ, на морський виднокруг:
Поблизу на воді якийсь острів виднів.
Сів ковчег на горі, яка зветься Нашир.
І гора та схопила його і вже не пустила...
От, як тільки настав сьомий день,
Я голуба взяв і пустив його в світ,
Поширяв трохи птах і вернувся назад.
Я ластівку взяв і пустив її в світ,
Політав трохи птах і вернувся назад,
Бо далеко навкруг не було де спочить.
Я ворона взяв і пустив його в світ.
Ворон пурхнув собі, бачить: спала вода,
Почав їсти шукать, хлюпотітись в воді, почав каркати він і уже не вернув.

Хто ж міг заперечити, що історія Утнапіштіма є джерело і праверсія біблійного потопу? Про це свідчили однакові деталі обох текстів — політ на волю голуба й ворона, гора, на якій осів ковчег, тривалість потопу, а також мораль переказу: кара людей за гріхи і винагорода богобоязного Утнапіштіма-Ноя. Біблія виявилася збіркою, компіляцією доісторичних міфів, народних переказів і легенд.

Бурхливе життя Сміта скінчилося трагічно: під час третьої подорожі до Месопотамії він став жертвою епідемії холери, яка лютувала в той час на Близькому Сході, і 19 серпня 1876 року, на 36 році життя помер у місті Алеппо. У щоденнику, який Сміт вів майже до останньої хвилини, він записав:

«Я працював виключно для науки... мої знахідки — цінний матеріал для дослідження. Я мав намір опрацювати його особисто, але тепер хотів би, щоб ці знахідки були доступні для всіх дослідників. Я завжди намагався виконати свій обов'язок...»

ТАМ, ДЕ БУВ ПОТОП

Можна було згодитися, що картина потопу в шумерській поемі є витвір поетичної уяви народу, але тут же поставало питання: а чи не було в цій поемі, як траплялося в багатьох інших переказах та міфах, хоча б зернятка історичної правди? Адже пригоди Утнапіштіма могли бути луною, відгуком якоїсь давньої стихійної катастрофи, що глибоко врізалася в пам'ять поколінь у формі найрізноманітніших переказів і алегоричних релігійних притч.

Питання здавалося тим доречнішим, що самі шумери не мали ніяких сумнівів щодо історичності потопу. Як свідчать династичні реєстри, вони поділяли царів Месопотамії на дві чітко відокремлені групи: царів допотопного часу і царів періоду після потопу. «А тоді був потоп, і після потопу царі знову зійшли з неба», — таку формулу часто подибуємо в шумерських хроніках.

Англійський археолог Вуллі, провадячи 1927—1929 років археолого-розвідувальні роботи в Урі, зустрівся з цим питанням зовсім випадково. Біля укріпленого міського муру була величезна купа сміття, каміння й попелу — напевно, колишній міський смітник, куди жителі прямо з муру зсипали всякі побутові покидьки. Смітники, на яких можна розшукати багато археологічних знахідок, завжди є цінне джерело відомостей про матеріальну культуру народів минулого, тому пагорб Ура дуже зацікавив археолога.

Щоб зробити попередню розвідку, Вуллі велів викопати колодязь завглибшки чотирнадцять метрів. Робітники викидали лопатами каміння й сміття, попіл з вогнищ, сажу, головешки, старі цеглини й силу-силенну черепків. Насип був високий, на стіні колодязя виднілося багато нашарувань, які належали до різних культур. Це

свідчило про те, що жителі Ура скидали сюди сміття багато сотень років.

Докопавши колодязь, Вуллі підійшов до найбільшого в своєму житті археологічного відкриття. Під чотирнадцятиметровим шаром усякого сміття було кладовище, таке стародавнє, що вже шумери не мали уявлення про нього, бо інакше мешканці Ура не засипали б його сміттям.

Та й саме кладовище мало кілька сот років. Домовини лежали в два, три, а подекуди навіть у шість поверхів. Численні покоління копали тут для своїх покійників могили і будували склепи, не знаючи, що під ними лежать забуті могили їхніх прадідів. Ось на цьому кладовищі й відкрито склепи царів шумерського міста-держави Ура раннього періоду, могили, в яких знайдено дорогоцінні скарби з золота і коштовних самоцвітів.

Вуллі не задовольнився цим відкриттям. Йому неодмінно хотілося знати, що криється під кладовищем. Якої долі зазнав цей клапоть землі перш ніж став оселею мертвих? Чи засівали його хлібороби, а чи стояло тут якесь селище? Відповідь можна було здобути лише за допомогою лопати й кайла. Незабаром археолога спіткала нова несподіванка: під кладовищем був ще один смітник з різними покидьками. Він належав, певно, до найранішого періоду Ура, тобто був надзвичайно старий — набагато старіший за відкриті на кладовищі царські могили. Продовбавши досить товстий шар сміття, робітники натрапили на тверду верству мулу, нанесеного колись водою. Ніяких слідів людини тут не було. Отже, все говорило за те, що це дно річки того періоду, коли тут ще не жили люди. Впевнившись у тому, робітники заявили, що далі копати нічого. Спочатку так думав і Вуллі, але потім, добре придивившись, побачив, що рівень намулу набагато вищий, ніж територія навколо. Виміри цілком підтвердили це. Але ж не може бути, щоб дно річки лежало вище, ніж береги. Отже, цей пагорб мали створити людські руки, і в ньому, напевне, криється якась таємниця. А з другого боку — серйозне заперечення: адже мул, як видно, сюди нанесла річкова вода.

Знову почали копати. Але схоже було, що справа ця досить безнадійна. Минала година за годиною, а з колодязя все викидали тільки річкову глину, ніде не бу-

ло жодного сліду людської діяльності. Здавалося, що, всупереч вимірам, товстий шар мулу — це й справді дно річки того далекого часу, коли на всій території Месопотамії були незаселені мочарі.

Прокопавши ще близько двох з половиною метрів, робітники араби зненацька кинули лопати, здивовані тим, що побачили. Одразу ж покликали Вуллі. І ось під товстим шаром річкового мулу всі знову побачили шматки цегли, черепки глиняного посуду, сміття й сажу. Це були рештки якогось первісного людського селища.

Метке око археолога одразу визначило сліди цілком самобутньої культури, зовсім іншої, ніж культура шумерів — набагато старшої за хронологією і примітивнішої. Окремі мотиви орнаментів на горшках, знарядді з полірованого каменю, а також характерна опукла форма цегли, схожої на ту, яку знайдено в селищі Ель-Обейді, незаперечно доводили, що все це стародавні пам'ятки епохи неоліту.

Отже, намул завглибшки два з половиною метри поділяв чіткою межею дві зовсім відмінні культури. Зверху над цим шаром були рештки шумерської культури, досить розвиненої (про що свідчать горшки, зроблені на гончарному крузі), а внизу під ним — залишки первісної культури іншого, невідомого народу.

Але звідки ж узявся оцей товстий шар глини, який став межею між двома окремими епохами людського життя? Як пояснити його походження? Відповідь може бути тільки одна: причина всьому — повінь. Але повінь, яка б залишила по собі такі сліди, не могла бути звичайним природним явищем. Безумовно, це була величезна катастрофа, яка закінчилася тут дуже трагічно для всього живого. Щоб зібралося стільки мулу й твані, в цьому місці довгий час мала стояти вода завглибшки майже вісім метрів. За такого рівня води весь край, від пустелі Іраку до передгір'я Еламу, від Нілу чи стародавнього Вавілона до Персидської затоки, мусив бути жертвою повені. Вода затопила всі села й міста, за винятком тільки тих, які були розташовані на високих місцях. І справді, шумерські хроніки повідомляють, що деякі міста від катастрофи не потерпіли.

Звичайно, то була не всесвітня катастрофа, як силкуються подати шумерські й староєврейські перекази, а місцева подія, що сталася в басейні Євфрату і Тігру,

на площі 650×150 кілометрів. Але для жителів тих місць у цьому просторі був увесь світ, а повінь означала для них потоп, яким грізний і справедливий бог покарав грішне людство.

Повінь розкрила таємницю несподіваного зникнення виліпленого з глини й розмальованого своєрідним орнаментом посуду, що, як видно з археологічних розкопок, був дуже поширений колись по всій Месопотамії. Племена, які ліпили цей посуд, загинули під час повені. Якимось чудом уціліли тільки невеликі групки мешканців, але вони були приречені на жалюгідне існування первісних людей. Землі, колись такі родючі, перетворилися в мочарі; людські оселі знесла вода, а свійські тварини геть усі загинули. Цивілізація цих невідомих племен була грубо знищена і вже не змогла відродитися.

Мочарі поступово висихали, води входили в русла Євфрату і Тігру, і згодом тут з'явилися нові люди, які змішалися з рештками колишніх племен. Це були шумери. У Біблії наведено шумерську легенду, яка твердить, що шумери «прийшли зі сходу і зайняли рівнину Шінар», тобто Вавілонію. В іншій легенді сказано, що вони прийшли з півдня, із-за моря, і вміли вже обробляти метали, знали хліборобство й письмо. «І відтоді,— каже легенда,— ніяких нових винаходів не зроблено».

Від об'єднання цих двох народів і виникла шумерська культура.

ЯК ЗОЛОТА НАМИСТИНА ДОПОМОГЛА РОЗКРИТИ ЦАРСЬКУ ТАЄМНИЦЮ

Несподівані наслідки перших розшуків говорили за те, що смітник Ура таїть у собі просто неоціненні археологічні скарби й може з'ясувати багато таємниць минулого. Викопали другий колодязь, і те, що Вуллі побачив у ньому, не тільки підтвердило ці сподівання, а навіть перевершило їх. Нові знахідки грунтовно змінили погляди на найстарішу культуру світу, які доти існували в науці.

Серед великої кількості зброї і різних знарядь з бронзи там знайдено справжній шедевр стародавнього золотарського мистецтва, широковідомий тепер «стилет

з Ура». Були тут й інші прекрасні витвори мистецтва— клинок з кованого золота, держак з лазуриту, оббиті золотими гудзиками піхви з золотої бляхи — оздоблені чудовим орнаментом. Крім того, в ямі знайдено деякі предмети туалету — щипчики, ланцети й пуделка, всі надзвичайно тонкої роботи. Ці знахідки дають нам уявлення не тільки про багатство шумерської цивілізації, але й про високі мистецькі здобутки шумерів.

Перші успіхи справили на Вуллі таке враження, що він постановив детально дослідити весь величезний насип смітника. Старанно знімаючи шар за шаром землю, археолог добрався, нарешті, до шумерського кладовища, про яке ми вже згадували. Поступово він одкопав 1 400 могил жителів Ура, розташованих подекуди аж у шість ярусів. У найнижчій верстві кладовища містилося шістнадцять царських гробниць, набагато старіших за могили рядових жителів міста.

Могили звичайних смертних мали форму прямокутної ями. На дні виднілися зотлілі кістки. Покійники лежали переважно боком, ноги були трохи зігнуті в колінах, руки тримали біля рота кубок. Одні трупи загорнено в мати, сколото довгими мосяжними шпильками, інші поховано в трунах — дерев'яних, сплетених з лози чи виліплених з глини.

Покійників щедро наділяли різноманітними речами повсякденного вжитку. В могилах знайдено намисто, сережки, браслети, ножі, стилети, предмети туалету і надто багато посуду з кераміки, міді та алебастру. Серед усіх цих знахідок немає жодної речі, зв'язаної безпосередньо з релігійним культом, але ж померлим залишали в могилах їжу і питво, отже, шумери вірили в існування потойбічного життя.

Царські гробниці складалися з двох-чотирьох комірчин, вимурованих з каменю або цегли, з банюватою стелею. Ці комірчини містилися на дні глибокої влоговини і були геть засипані землею. До входу, заваленого камінням, вів похилий спуск, викопаний у землі і обкладений лозовою матою.

На жаль, гробниці були пограбовані. В них не знайдено не тільки жодної пам'ятки старовини, але й будь-якого сліду від покійників. Та коли зважити на те, якої долі зазнало кладовище протягом багатьох сотень років,

то цьому, власне кажучи, й дивуватися не можна. Згадаймо, які нашарування там знайдено. На самому дні був найдавніший міський смітник. Згодом на цьому місці стало кладовище, де в мурованих гробницях ховали осіб царського дому. Минуло кілька століть, про могили зовсім забули, і там виник новий смітник. Через деякий час на пагорбі, що тут утворився, знову почали ховати покійників і, нарешті, місце забудували оселями.

Як бачимо, люди весь час використовували цей невеличкий клаптик землі. Тому неважко собі уявити, як саме сплюндровано гробниці. Копаючи могилу в другому поверсі цього кладовища, грабарі зачепили лопатою мури царської гробниці, розташованої нижче. Спокуса була надто велика, щоб не вламатися до таємничої споруди, та не подивитися, що в ній є. Відкривши могилу, ці люди несподівано побачили блиск золотих речей і кинулися грабувати все, не жаліючи навіть царських кісток.

Відтоді минуло кілька століть. На колишньому кладовищі почали зводити житла. Копаючи ями під фундамент, робітники легко могли наткнутися на якусь річ, покинуту в поспіху грабіжниками, як було, наприклад, із «стилетом з Ура», що його знайшла тільки експедиція Вуллі. Це стало поштовхом до дальших розшуків, під час яких було знайдено ще непограбовані гробниці.

Але справа не обмежувалась пограбуванням випадково знайдених могил. Збереглися сліди старанно продуманого грабунку. З них можна зрозуміти, що могили плюндрували не тільки в Єгипті. Грабіжники копали спочатку вертикальний колодязь певної глибини, а потім горизонтальним тунелем добиралися до царської могили, місце якої визначали заздалегідь.

Часто-густо вони робили це з дивовижною точністю. Проте іноді — можливо тоді, коли за діло бралися новачки в цьому «ремеслі» — їм не щастило. Доказом цього є те, що окремі тунелі не ведуть до жодної гробниці.

Перед археологами постала важка проблема: визначити, до якої епохи належать царські могили. Шляхи, якими вчені прийшли до розв'язання цієї проблеми, дуже цікаві — вони показують нам методи роботи, що застосовуються в науковій археології.

Ми вже говорили про Саргона — семітського царя

Аккада,— який завоював усі розрізнені міста-держави й створив у Месопотамії деспотичну монархію. На підставі записів шумерських літописців встановлено, що цей завойовник панував у 2360—2305 роках до нашої ери* Але визначити це було зовсім не просто. З певних міркувань, пояснити які тут неможливо, ассіріологи довго вважали, що Саргон — постать легендарна, вигадана, і що їй приписують дії кількох забутих історичних осіб — царів. Образ Саргона ототожнювали з рядом інших легендарних героїв і зокрема з біблійним Німродом.

Не треба забувати, що над царськими гробницями, у вищих поверхах кладовища Ура, знайдено інші могили, в яких поховано звичайних жителів міста. Визначити приблизний вік цих могил допомогла цікава знахідка: дві циліндричні печатки, на яких зазначено прізвище й фах їхнього хазяїна. Археологи були надзвичайно здивовані, коли з'ясувалося, що знайдені печатки належали двом челядникам царя Саргона — слугам його дочки, яка посідала високе становище жриці богині Місяця. Викопано навіть плиту з її зображенням. На барельєфі бачимо жерця, що складає жертву на олтар. За ним стоїть жінка в довгих шатах, а збоку видніє напис, із якого дізнаємося, що то дочка царя Саргона. Одна печатка належала її перукареві, а друга — переписувачеві й маршалкові.

Відкриття могил двох придворних сановників дало можливість точно встановити, що, всупереч теоріям, які існували доти, Саргон — історична постать, отже, могили вищого поверху кладовища виникли десь близько 2 300 року до нашої ери.

Цілком зрозуміло, що царські гробниці, вже хоча б тому, що вони містилися нижче від могил з епохи Саргона, мали бути значно старші. Але на скільки років? Відповідь на це запитання знайдено кружним і досить заплутаним шляхом.

До наших днів збереглися два династичні реєстри, в яких послідовно записували шумерських царів. Один реєстр створили шумерські літописці, а другий залишив вавілонський жрець III століття до нашої ери — Берос, історик, який писав грецькою мовою.

З цих реєстрів начебто випливало, що історія шумерів починається від створення світу. Перших царів там названо працарями. За однією версією, їх було

вісім, за другою — десять. Ці царі побили рекорд довголіття Мафусаїла*, бо жили вони разом 456 000 років. Династія працарів перестала існувати внаслідок потопу, а потім, розповідає легенда, землю заселили потомки Утнапіштіма. Перша династія шумерських царів, що виникла після потопу, панувала, як свідчать реєстри, 24 150 років.

Міфічний вік царів і надприродні властивості, які їм приписували у згаданих реєстрах, стали причиною того, що археологи одразу ж відкинули ці списки як зовсім невірогідні і майже нічого не варті з погляду історії.

Під впливом відкриттів, зроблених на смітнику Ура, Вуллі мимоволі почав думати: а чи не існувала, справді, перша після потопу царська династія, хоч період її панування немовби й дуже фантастичний. Нове відкриття незабаром підтвердило його припущення.

В руїнах міста Ель-Обейд археолог відкопав храм богоматері Нінкурсег. Це була велична будова, одна з найстародавніших у Месопотамії, з багатьма мідними колонами, мозаїчними оздобами, барельєфами й статуями. Серед куп різноманітних уламків знайдено красиво відполіровану золоту намистину з видовбаними на ній клинописними знаками. Знаки розшифрували, і тоді виявилося, що там було ім'я засновника храму. Весь напис звучав так: «Аанніпада, цар міста Ура, син Месаннніпада, царя міста Ура, збудував храм для богині Нінкурсег». Згодом відкопали таблицю, присвячену заснуванню храму, і на ній були імена тих самих царів.

Знайдена золота намистина викликала серед ассіріологів небувале хвилювання. Адже в обох реєстрах цар Месаннніпада фігурував як основоположник першої після потопу шумерської династії. Постать, яку доти вважали міфічною, раптом стала історичною постаттю, бо син цього царя був засновником храму, що його відкрив Вуллі.

Коли ж царював Месаннніпада? Точно встановити це не пощастило, але приблизні відомості вчені мають. Адже в нашаруваннях, що належать до тієї самої культури, знайдено керамічний посуд з характерними прикрасами, вік яких уже встановлено іншими способами. Це дало можливість приблизно вирахувати, що Месаннніпада жив за 2 700 років до початку нашої ери.

Повернімося тепер до царських могил в Урі. Зна-

йдений напис дав нам ім'я одного з царів, похованих на кладовищі. То був Абаргі.

Імені Абаргі в династичних реєстрах немає. Це здивувало археологів. Адже його не можна було назвати легендарною постаттю, бо знайдено гробницю Абаргі, повну коштовних скарбів. Отже, він таки жив і, напевно, був царем міста Ура.

Відповідь виникла така: Абаргі жив раніше, ніж Месанніпада. Проте в списку зазначено, що Месанніпада — перший шумерський цар. То ким же в такому разі був Абаргі?

З'ясувалося це тільки тоді, коли було прочитано клинописні таблички. Близько 2700 року до нашої ери, тобто за панування Месанніпада, місто Ур здобуло гегемонію над рештою міст-держав Шумеру. Виходить, Месанніпада був першим царем усього Шумеру, і тому його й названо в реєстрі. Інші царі, які панували раніше,— а серед них і Абаргі — були тільки місцевими володарями — царями держави-міста Ура, і навіть, як довідуємося з тих самих клинописних табличок, васалами могутнішого від них Лагаша. От ми й підійшли до розв'язання проблеми. В період панування першого володаря Шумеру — царя Месанніпада, тобто за 2700 років до нашої ери, на місці кладовища в Урі був уже смітник. Про могили стародавніх місцевих царів — володарів держави-міста — усі вже забули, і їх позасипали всякими покидьками.

Постає питання: скільки часу мало минути, щоб давні гробниці відійшли в забуття? За скромними підрахунками — двісті-триста років. Отож виходить, що царські могили з'явилися на якихось троє століть раніше від часу панування Месанніпада, тобто на межі четвертого й третього тисячоліття до нашої ери.

От як золота намистина допомогла розкрити таємницю царських гробниць.

ГЕРОЙ ДОБРОЇ ЗЕМЛІ І МАЛЕНЬКА КНЯЖНА УРА

Одного разу, під час розкопок на кладовищі, робітники знайшли мідне вістря списа, яке стирчало з землі. Вийняли його й побачили, що до вістря приклепана

втулка держака. Таких знахідок траплялося в насипу сила-силенна, і вістря не привернуло б до себе особливої уваги археологів, якби не одна обставина: втулка блищала позолотою, немовби вона щойно вийшла з рук зброяра. Тільки щире золото могло так напрочуд добре витримати руйнницький вплив часу.

Вуллі негайно припинив роботу й ретельно оглянув місце, де трапилась ця знахідка. І ось там, де стирчало вістря списа, він побачив невеличкий вертикальний отвір. Не було сумніву, що то слід після дощенту зотлілого держака. Положення списа примусило археолога замислитись. Учений велів паралельно до того отвору викопати колодязь і, на превеликий свій подив, опинився просто перед входом у мурований склеп. Тепер уже не лишалося сумніву, що таємничий держак був колись дороговказом до гробниці. Його поставив там якийсь учасник похоронної процесії, напевне, для того, щоб пізніше легше було пограбувати покійника. Проте могила не була сплюндрована.

Вуллі схвильовано стежив, як робітники гарячково очищали від каміння й піску вхід до гробниці, і, коли, нарешті, все було готове, увійшов до похмурого склепу. Серце археолога калатало. Тільки ступивши за поріг, він зупинився, приголомшений тим, що побачив. У могилі було таке багатство, стільки найрізноманітніших предметів стояло просто на підлозі, що могла запаморочитися голова. Вчений не сумнівався, що йому пощастило відкрити першу могилу високого шумерського сановника, якої не торкнулася рука грабіжників.

Посередині склепу стояли струхлявілі похоронні ноші, на яких лежав почорнілий прах покійника. В головах стирчав ряд увіткнутих у землю списів, а між ними на однаковій відстані були розставлені більші й менші вази з алебастру та випаленої глини. Такий самий ряд списів був у ногах небіжчика, тільки тут між ними стояли забиті в долівку стріли з крем'яними вістрями.

За шумерським звичаєм, труп лежав боком, ноги були трохи зігнуті в колінах, руки тримали біля рота кубок. Але кубок цей був не глиняний, як в інших могилах, а золотий. Груди сановника були геть укриті намистом з лазуриту й золота. До широкого срібного пояса прикріплено золотий кинджал і причеплено на золотому кілочку брусок з лазуриту. Тут же біля ліктя і в

головах лежали келихи, лампади на кшталт черепашок, діадеми й ще безліч усяких коштовностей — усе з щирого золота найвищої проби. Правою рукою покійник обнімав величезну сокиру з подвійним лезом.

Особливе захоплення Вуллі викликав золотий шолом з боковими пластинами для захисту щік. Він мав форму перуки з майстерно вибитими пасмами. У виконанні окремих деталей відчувалася рука досвідченого золотаря.

Дуже дивно було, що скарби так добре збереглися. Час, цей невблаганний руйнівник усіх речей, виявився неймовірно безсилим щодо золота. Діадеми, келихи, шолом і всі інші коштовності були такі, ніби їх щойно покладено в гробницю.

На золотих речах було вибито ім'я «жителя» гробниці: Мескаламдуг — «Герой Доброї Землі». З почесного прізвиська чи титулу ясно, що покійний був не цар, а відомий вождь. Напевне, він зажив слави своїми перемогами у братовбивчих війнах шумерських міст за гегемонію і цим удостоївся високої шани при царському дворі.

В клинописних табличках ніде не згадується про «Героя Доброї Землі» — Мескаламдуга. Ми знаємо про нього завдяки тій щасливій обставині, що його могила якимось чудом не стала жертвою захланних грабіжників кладовищ. Нічого більше ми вже й не дізнаємось про нього. Але й те, що було в могилі покійника і що, безумовно, належало до його особистих речей, говорить нам багато чого про життя цього воїна. Ми знаємо, як палко його любили в Урі, який пишний одяг і розкішна зброя в нього були, знаємо про келихи, з яких він пив вино, про його любов до красивих ваз та барвистого намиста, до майстерно прикрашеної зброї і різноманітних оздоб — словом, про багатство та розкіш, у яких минало й скінчилося його життя.

Під враженням цього незвичайного відкриття навіть тверезий археолог не зміг стримати розбурханої уяви. Перед ним постали, мов живі, образи й сцени, пов'язані з войовником Мескаламдугом. Ось він серед небувалої пишноти тріумфально в'їжджає в місто Ур, повертаючись з переможного воєнного походу. Натовп на вулицях захоплено вітає героя. А він гордо стоїть у колісниці, прямуючи до храму, який ген там, на вершині

зикурату аж сяє блакиттю своїх стін і позолотою бань. Там цар-жрець, оточений придворними, ласкаво привітає героя і перед лицем усього міста прославлятиме його великі воєнні заслуги.

За важкою від різноманітних прикрас колісницею вождя виступають воїни в бронзових шоломах, озброєні списами, щитами, пращами й луками. За ними жалюгідними рядами йдуть полонені. Конвоїри підганяють їх штурханами і батогами. Серед бранців не тільки дужі солдати, але й жінки та діти, і навіть старі, ще придатні до рабської праці на широких полях жерців та можновладців. Позаду тріумфальної процесії їдуть вози, навантажені усякою воєнною здобиччю.

Люди захоплено дивляться на героя. Палюче сонце виблискує на його золотому шоломі. Груди у нього вкриті важкими разками намиста із золота й лазуриту. Його обладунок — золотий стилет біля срібного пояса, мідяний, весь у візерунках щит і обкутий золотом меч, той самий, що наштовхнув Вуллі на слід гробниці.

Натовпові, засліпленому блиском шат, Мескаламдуг мав здаватися неземною істотою, яку до Ура прислав бог Наннар. Це ж іде в сонячному сяйві один з тих обранців, для яких ці люди так тяжко працювали, віддавали урожай, а самі терпіли голод, аби тільки здобути прихильність бога, котрий з вершини зикурату наглядає за безпекою міста. Їх навчали цієї мудрості грамотні жерці. Ті по зірках читали про майбутнє й завдяки магічним клиноподібним знакам точно знали, яку данину кожен має платити царю й жерцям.

Про багатство панівного класу свідчить й інша могила, яку теж відкрили неушкодженою. В ній поховано дівчинку шести-семи років, напевне, княжну царської крові. В мурованому склепі знайдено діадеми, інкрустовані намистом з лазуриту і обвішані фестонами у формі букових листків, золоті келихи, кубки, тарелі, вази і багато всяких ювелірних виробів. Але всі ці предмети були дуже маленькі, складалося враження, що то іграшки для дитини.

Неважко уявити, в яких розкошах жила та мала княжна, коли вона їла й пила тільки з золотого посуду, виготовленого спеціально для неї.

Шумерський князь Гудеа.

Шумерська жінка.

Човен, типовий для Тігру і Євфрату. Мініатюрна модель, знайдена в царській могилі в Урі, свідчить, що такі човни існують не менше як п'ять тисяч років.

Сходи, що ведуть до могил в Урі.

ЦАРІ ПОМИРАЛИ НЕ САМОТНЬО

Перекопуючи величезний насип урського смітника, робітники напали одного разу на особливу знахідку. На дні неглибокої ями вони помітили п'ять зотлілих скелетів, дбайливо покладених у ряд. Стилети, які лежали поруч, свідчили, що то були чоловіки, напевне, воїни Стародавнього Шумеру.

Хоч археологи й звикли вже до сенсаційних відкриттів на кладовищі, але ця знахідка викликала в них особливе зацікавлення. Адже до того часу там не було відкопано жодної спільної могили, і, крім того, вчені ще не бачили, щоб покійники лежали поховані просто в землі, без захисної мати чи труни. І ще одна незвичайна обставина: крім традиційного кубка, цим покійникам не дали для потойбічної подорожі ніяких предметів домашнього вжитку, навіть посуду з їжею і напоями, який майже завжди знаходили в інших могилах. Це, здавалося, заперечувало все те, що доти пощастило довідатись про похоронні обряди шумерів.

Отже, спільна могила була археологічною загадкою, повитою якоюсь романтичною таємницею. Та не встиг Вуллі зробити з приводу цього якихось припущень, як увагу його привернуло нове відкриття. Скелети лежали на лозовій маті, яка була немовби підлогою могили. При ретельніших дослідженнях виявилося, що підлога тут не горизонтальна, а досить похила, і мата тягнеться під землю за межі цієї ями. Почали копати в тому напрямку, куди вона йшла. І з кожним кроком ставало ясніше, що тут був похилий хід до чогось невідомого, поки що схованого під землею. П'ять воїнів лежало біля отвору цієї галереї, ніби вони мали охороняти вхід.

Трохи далі, впоперек галереї на всю широчінь її лежали двома рядами кістки десяти жінок. Надзвичайне багатство прикрас свідчило про те, що ці жінки не належали до простолюду. На голові в них були золоті пов'язки, інкрустовані каменями з лазуриту й червоного залізняку, на шиї — барвисте намисто дуже тонкої роботи. Але й біля них не було тих речей домашнього вжитку, які передбачав похоронний ритуал.

З цього часу майже кожен удар кайла означав нове відкриття. Недалеко від жіночих скелетів відкопано

рештки напрочуд красивої арфи. Правда, від її дерев'яної рами не лишилося й сліду, але металеві частини й оздоба лежали так, що по них можна було відтворити інструмент таким, яким тисячі років тому його поклали сюди шумери. Горизонтальний брусок арфи окуто золотою бляхою. В ній ще стирчали цвяхи з золотими головками — кілочки, на які натягували струни. Краї скриньки-резонатора прикрашала мозаїка з червоного залізняку, лазуриту й білих черепашок. Проте головною прикрасою був чудовий барельєф з тонкої золотої бляхи. На ньому зображено голову бика з очима та бородою, зробленими з лазуриту. На арфі були зотлілі кістки жінки, яка лежала, розкинувши руки, прибрана в золото і барвисте намисто. Певно, то була арфістка.

Ця сцена глибоко хвилювала своїм німим трагізмом. Робітники й археологи ще не отямились від першого враження, коли внизу похилої галереї було викопано кістки тварин, як незабаром виявилося, ослів. Тут же знайдено сліди ридвана з полозками замість коліс. Збоку лежали скелети двох чоловіків, напевне возіїв. Ридван був щедро оздоблений мозаїкою з білого, червоного й голубого каміння, а також золотими барельєфами, на яких зображено голови левів з лазуритовими гривами.

Навколо ридвана валялися найрізноманітніші речі й коштовні дрібнички. Там знайдено своєрідні мозаїчні шахівниці для якоїсь масової гри, вази та глечики з золота, срібла й алебастру, інструменти й різноманітне туалетне причандалля з золота, а головне — археологічний унікум: прекрасні вироби з вулканічного скла. Дві голови левів, майстерно зроблені з срібної бляхи, були рештками трону, дерев'яні частини якого уже потрухли. Але найбільше зацікавлення викликала напівзогнила скриня, на якій ще виразно видно було тонкий орнамент з черепашок і лазуриту.

Після копітких робіт, які мали на меті уберегти скарби від руйнації, археологи почали відсовувати скриню. І ось — нова таємниця: вражені присутні побачили, що скриня затуляє своїм дном отвір, пробитий у цегляній стелі чи підлозі. Це був не випадковий вилом, бо ті, хто його зробив, намагалися потім замаскувати отвір — закласти цеглою.

Цегляний мур на дні галереї був, як виявилося, час-

тиною купола гробниці, обкраденої злодіями. В ній знайдено тільки дві срібні моделі човнів, цікаві тим, що на вигляд вони зовсім не відрізнялися від човнів, якими й досі користуються жителі Месопотамії. Але найцінніша знахідка була циліндрична печатка з написом, який повідомляв, що колись у цій гробниці поховано царя на ім'я Абаргі.

При докладному огляді склепу-гробниці виплила ще одна цікава деталь: цар Абаргі лежав тут разом з іншими особами, певно, своїми найближчими домашніми. Виходить, навіть мурований царський мавзолей був спільною могилою.

Щоб зрозуміти дальший перебіг археологічних розшуків, треба ясно уявити собі, як були розміщені похилий спуск і сама гробниця. Розкопана похила галерея, в якій знайдено кістки чоловіків та жінок, ридван, арфу й скриню, ніяк не могла вести до гробниці царя Абаргі, бо вона проходила біля самого верху банюватого даху склепу, дотикаючись його у тому місці, де скриня маскувала вилом.

Отже, галерея мала вести до іншої гробниці, закопаної десь у землі. І справді, археологи знайшли цю гробницю у сусідстві з гробницею царя Абаргі, тільки вона була розташована трохи вище, так що галерея по прямій лінії вела просто до її входу.

Але перш ніж розчистити вхід і відкрити нову гробницю, Вуллі вирішив знайти хід-галерею до гробниці царя Абаргі. Адже така галерея, без сумніву, мала бути десь глибше в землі. Справді, її сліди знайдено на два метри глибше від першої галереї. Біля її виходу лежало двома рядами шестеро солдатів із списами, в мідяних шоломах. Трохи глибше викопано два зотлілі дерев'яні чотириколісні вози, запряжені волами. Ці вози так добре збереглися, що один із них пощастило вийняти цілим. Упряж — а особливо уздечка — була вкрита багатими оздобами з бісеру й срібла. На кістках волів лежав прах двох чоловіків, напевно возіїв.

Гробниця Абаргі була зовсім ціла. Біля муру її знайдено скелети дев'яти жінок, які сиділи на землі. На їхніх зотлілих черепах поблискували золоті діадеми, всипані коштовними каменями з лазуриту й червоного залізняку і обвішані брелочками у формі букових листків. Біля ніг цих жінок валялися золоті півмісяці — сережки, гребінці,

оздоблені прикрасами з лазуриту і білих черепашок, а також різноколірний бісер, з якого складалося колись намисто.

Жінки сиділи в таких драматичних позах, що цього не можна й описати. Опершись плечима на зовнішню стіну гробниці й витягнувши ноги впоперек проходу, вони були німим, але красномовним свідченням жахливої трагедії, яка давно колись тут відбулася.

Відтоді лопати робітників виймали на поверхню щораз нові й нові свідчення цієї трагедії. Простір між групою жінок і возом буквально був заповнений кістками інших жінок та чоловіків. Обабіч входу до гробниці, засипаного жорствою і землею, стояли солдати в повному бойовому обладунку.

Трохи далі лежали дві багато убрані арфістки; їхні пальці завмерли на струнах інструментів. Арфи були справжнім шедевром шумерського прикладного мистецтва. Прикметний мотив їхнього оздоблення становила вибита на срібній блясі голова бика, до якої прироблено очі та бороду з білих черепашок і лазуриту. Від дерев'яних частин, звичайно, нічого не лишилося, але з тих решток, які збереглися, ми знаємо, що резонатори зроблено з білих черепашок, а на стінах скриньок вирізьблено гумористичні сцени з життя тварин.

Ми вже згадували, що біля могили царя Абаргі містилася інша гробниця, до якої вела розташована вище галерея. В ній — пам'ятаєте? — стояла таємнича скриня. І ось тепер розкрилася її таємниця. Копаючи галерею, грабарі зачепили лопатою за купол гробниці царя Абаргі. Спокуса була непереборна. Вони пробили в мурі отвір, пробралися в гробницю і геть пограбували її, не поминувши навіть царського трупа. Поспішаючи, не добачили тільки дві срібні моделі човнів. Отвір у мурі сяк-так заклали цеглою і замаскували скринею. Це ні в кого не викликало підозри, бо галерея була заставлена, як вимагав похоронний обряд, безліччю всяких речей — вазами, келихами, возами, арфами...

Зробивши все, що треба було, аби зберегти знахідки з обох галерей, Вуллі почав відкривати другу гробницю. Робітники очистили вхід від жорстви та землі, й члени археологічної експедиції увійшли в похмурий склеп. У кожного калатало серце. Те, що постало перед їхніми здивованими очима, скидалося на фінальну сцену

якоїсь диявольської мелодрами, де актори падають трупами в мальовничій позі й завмирають, чекаючи, поки закриється завіса. Тільки замість живих акторів там лежали зотлілі, чорні від давності скелети. Безліч коштовностей на цих скелетах давала можливість з першого ж погляду визначити, що то були кістки жінок.

Посеред склепу, на струхлявілих похоронних ношах лежав скелет жінки, геть увесь вкритий оздобами з золота, срібла, лазуриту, кварцу, агату й халцедону. Біля рота виднівся важкий золотий кубок. Коло ліктя правої руки знайшли три золоті шпильки з лазуритовими головками й чотири амулети, на яких були зображені риби й газелі.

Голову покійної прикрашала широка золота стрічка, що складками оточувала колись величезну перуку. З діадеми звисали брелочки у формі золотого листя й квітів, пелюстки яких зроблено з білого та голубого скла. Знайдено також гребінець, оздоблений золотими розетками. З обох боків голови колись спадали разки чотирикутного намиста, яке вже розсипалось і тепер безладно валялося на похоронних ношах. На кінцях тих разків намиста висіли амулети — фігури бика й теляти, майстерно вирізьблені з голубого лазуриту.

Схилившись на ноші, зіщулившись, сиділи дві служниці — одна в головах, а друга — в ногах. Уся долівка склепу була заставлена різноманітними речами й коштовностями. Тут були діадеми, золоті глечики, срібні лампи й світильники, два срібні офірні столи, а також золоті скриньки у формі черепашок, в яких збереглася косметична помада зеленого кольору.

Та найважливішою знахідкою була циліндрична печатка з написом, який повідомляв, що в гробниці поховано царицю Шубад. Вуллі дійшов до висновку, що то була дружина царя Абаргі. Напевне, перед смертю Шубад виявила бажання, щоб її поховали біля чоловіка; ось чому обидві могили стояли так близько одна від одної.

Похмуру таємницю тих доісторичних могил було розкрито в усьому її жахливому драматизмі: шумерським царям і царицям давали в посмертну дорогу і їхній почет. Цар Абаргі лежав з трьома своїми домашніми, а в галереї, що вела до гробниці, поховано 62 особи.

Царицю Шубад супроводило 25 чоловік з її найближчого оточення, причому двом найулюбленішим служницям випала честь сидіти біля її нош у самому могильному покої цариці.

АРФІСТКА, ЖАЛІБНИЦІ Й СЛУЖНИЦЯ, ЯКА ЗАПІЗНИЛАСЯ НА ПОХОРОН

Якою смертю загинули жертви похмурого похоронного обряду, оті солдати, служники, арфістки, танцівниці й покоївки, що їх кістки викопано на кладовищі в Урі? Археологи давно сушили собі голову над цим питанням і шляхом винахідливих пошуків, схожих де в чому на детективні методи, дійшли до цікавих висновків.

Насамперед вони точно встановили, що до тих офір ніхто не застосовував грубої сили. Незаперечним доказом того була поза скелетів, така спокійна, що складалося враження, ніби члени царського почту відійшли до вічного сну з власної доброї волі. Нормальне, нічим не порушене положення коштовностей, солдатського спорядження й арф, а насамперед усіх кубків, що їх покійники тримали біля рота, ще раз свідчило про те, що між жертвами й винуватцями їхньої смерті не було ніякої боротьби.

Неймовірним здавалось і те, щоб цих людей умертвили десь в іншому місці, а до царської могили внесли тільки трупи. Бо коли б їх переносили, то, напевне, десь було б хоч невеличке порушення в розміщенні оздоб, зброї чи обрядового начиння, а цього археологи не помітили, хоч як ретельно оглядали все.

Одразу ж відпала третя можливість: похорон живцем. Така смерть лишила б багато доказів. Закопані живцем люди, навіть якби їх одурманили наркотиками, боролися б до останнього й сконали б у передсмертних корчах.

З'ясувати хоч приблизно цю таємницю допомогла, нарешті, знахідка, якій спочатку ніхто не надавав особливої ваги. То був мідяний казанок невідомо якого призначення, викопаний поблизу групи придворних арфісток. Вуллі звернув увагу на те, що цей казанок стояв немовби посередині кону. Чи не має він якогось зв'язку

з кубками, що їх тримали біля рота всі без винятку жертви похоронного обряду?

Археолог висунув таку тезу. Напевно, у казанку було якесь дурман-зілля, можливо, опіум або гашиш. Люди, приречені на смерть, підходили по черзі до казанка, набирали в кубок цього зілля, одним духом випивали його, а тоді поверталися на місце, яке визначав їм похоронний церемоніал, і там засинали. Потім сюди зайшли солдати або жерці й стилетами в серце повбивали ці жертви.

У 28 жінок з 68 на скронях були стрічки з золотої бляхи. Спочатку археологам здавалося, що всі інші жінки взагалі не мали на голові ніякого убору. Але згодом на черепі в цих жінок помітили загадкові пурпурні плямки. За допомогою хімічного аналізу встановлено, що то було хлористе срібло. Звідси — очевидний висновок: у жінок були срібні діадеми, які повністю розклалися, бо, на відміну від золота, срібло боїться органічних кислот.

У зв'язку з цим хімічним явищем археологи напали на слід характерного й заразом цікавого випадку, що стався під час урочистого похорону. На останку однієї жінки знайдено сережки з щирого золота. Але дивно, що на голові в цієї жінки не було ніяких прикрас: на черепі не помітили навіть пурпурних плям від срібла. Як же це? — постало питання.— Жінка з такими сережками — без діадеми? Щось тут не так, адже у всіх інших жінок на голові були оздоби.

Виносячи її скелет, археологи побачили біля талії плескате кружальце з сірої маси, як виявилося, із срібла. Дивну річ очистили й розглянули через лупу. І ось несподіванка: то була пов'язка на голову, така сама, як і в усіх інших шумерських жінок, але тісно згорнута. Кружальце лежало біля талії, напевне, жінка тримала його в кишені свого одягу. Згорнута в клубок пов'язка була чималою грудкою срібла, а тканина сукні захищала її від руйнівного хімічного впливу органічних кислот, отож вона й збереглася.

Як і чому ця діадема опинилася в кишені, замість того, щоб сяяти на голові жінки? Адже всі інші учасниці похмурого похоронного обряду виступали в повній величі своїх святкових шат. З приводу цього археологи могли тільки висловлювати різноманітні здогади. Найімовірнішим здавалося припущення, що покійна була

служницею царського двору, яка запізнилася на похорон. Молода жінка не встигла вчасно прибратися і в поспіху поклала пов'язку в кишеню, щоб по дорозі чи, може, під час урочистого похорону надіти її на голову. Чому вона цього не зробила — важко збагнути.

Це незначне археологічне відкриття багато чого розповіло нам. У ньому ж бо ми бачимо живих людей тієї драми, людей із їхніми вадами й турботами, подібних до нас, хоч ці люди й жили в такі далекі часи і в зовсім інших суспільних умовах. В нашій уяві виразно постає ота молода жінка, ще недавно сповнена радощів життя, ми бачимо, як вона, бліда, тремтячими руками поправляє свою довгу туніку, щоб приготуватися до гідної зустрічі з молохом* нелюдського обряду, котрий поглине її молоде життя.

Сьогодні важко сказати з певністю, добровільно йшли ці люди на смерть чи ні. Обставини, про які ми згадували раніше, нібито говорять за те, що жертви були добровільні. Царя-жерця Ура вважали за істоту божественну, а його смерть — за просте переселення в інший світ, де цар займе гідне його місце. Отож не виключено, що слуги вбачали навіть привілеї й особисту користь у тому, щоб супроводити царя до могили й прислужувати йому в потойбічному житті.

Але, з іншого боку, деякі факти свідчать, що віра в божественність царя в Шумері не могла бути такою сліпою, як це здавалося б. Ми вже знаємо про обставини пограбування гробниці царя Абаргі. Грабарі вчинили цей злочин незабаром після смерті царя і при тому затягнули труп у потаємне місце, щоб можна було спокійно обдерти з нього всі коштовності. І якщо вже ці люди наважилися на таке ризиковане блюзнірство, то важко припускати, щоб вони вірили в божественність царя і боялися його помсти.

А грабарі були жителями Ура і разом з усіма іншими мали зоставатися під впливом всесильного забобону, який з дитячих років прищеплювали їм жерці. Коли ж наперекір цим впливам вони так цинічно поставились до царського трупа, то цілком можливо, що й серед офір похоронного обряду були люди, які не вірили повчанням жерців. Смерть у царській могилі, незважаючи на пишноту, для них, безумовно, була мукою.

І, напевне, багато офір ішли на смерть не з доброї

волі. Але чому ж тоді не знайдено жодного сліду, з якого видно було б, що вони опиралися? Відповідь проста: ці люди йшли на смерть так само покірно, як засуджений іде на ешафот, коли в нього немає можливості ні пручатися, ні втекти. Ішли на смерть, охоплені жахом, а не сподіванкою на замогильну службу в почті небіжчика-царя.

Варварський похоронний обряд сягав своїм корінням у глибину класового суспільного ладу і був, так само як і обожнення царя, одним із знарядь визиску трудящих. Поступово віра в божественність царя почала підупадати, жорстокий звичай зустрічав дедалі більший опір і досить рано відмер. У царських могилах пізніших епох археологи вже не знайшли людських офір, отже, можна гадати, що цей звичай відмер, коли перестала існувати перша царська династія міста-держави Ура.

У царських могилах Вуллі зібрав достатньо фактів, щоб наважитись відтворити похоронний церемоніал. В одному місці біля трупів знайдено мікроскопічні рештки тканини, з яких можна встановити, що жінки були одягнені в шати пурпурового кольору. Арфи вказували на те, що в цій групі жінок були арфістки, а в інших, напевне, танцівниці, співачки й покоївки. Одна арфістка тримала руку на арфі в тому місці, де колись були струни. Складалося враження, що жінка вмирала, беручи на арфі останні акорди.

На підставі цих і багатьох інших деталей неважко відтворити всю мальовничу картину похорону. Ось до похилого спуску урочисто входить процесія арфісток, співачок і танцівниць, придворних дам і служниць, солдатів і конюхів, сановників і офіцерів. Слуги вносять посуд і скриньки, осли й воли тягнуть вози та колісниці — словом, у могилі збирають усе добро покійного царя.

Вояки в повному спорядженні стають на свої чати довічних охоронців могили. Уздовж муру лаштуються арфістки й співачки. Під палючим сонцем Месопотамії горить, ніби живий вогонь, пурпур довгих жіночих тунік, сипле іскри золото й срібло коштовних прикрас, виблискує полірована мідь шоломів, списів і кинджалів, веселкою виграють разки намиста...

Через відчинені ворота гробниці у півтемряві видно розкішно убраний труп царя, який лежить на

похоронних ношах. І доки триває похорон, тут линуть тихі звуки арф, жіночий хор, обрядові співи жерців і голосіння придворних жалібниць.

За умовним сигналом люди з царського почту підходять по черзі до великого казана, черпають кубком снотворний напій і хильцем випивають його. Потім повертаються на свої місця, лягають на землю й поволі засинають. Арфістки перебирають струни дедалі повільніше, співи замовкають... Довкола настає велика, сповнена чекання тиша.

І от з вершини зикурату лунають звуки фанфар. На знак жерця в яму спускаються солдати; спритними ударами кинджалів вони добивають людей і тварин. Після цього грабарі засипають жорствою вхід у гробницю, закидають землею величезну яму разом з похилим спуском і склепом. Люди в жалобі поволі повертаються до своїх повсякденних справ...

Минуло тільки три століття, а про царську пару в підземному мавзолеї зовсім забули. Наступні покоління жителів Ура вже нічого не знали про володарів, які забрали з собою стільки людських офір і стільки коштовних скарбів, не знали навіть, що в тому місці було колись кладовище. І тут почали зсипати різне сміття, каміння. Пагорб піднімався дедалі вище, і склепи опинилися глибоко під землею. Минуло ще сім століть, і там виникло нове кладовище, на якому поховано перукаря та дворецького дочки царя Саргона, жриці богині Місяця.

Тільки через п'ять тисяч років археологи витягли з мороку забуття імена цариці Шубад і царя Абаргі, відкрили приголомшливу таємницю їхнього похорону.

ОРЕНДАРІ МАЄТНОСТЕЙ БОЖИХ

Урожайна колись Месопотамія була водночас убогим краєм: природа не дала їй ніяких корисних копалин. Тому сировина, з якої шумерські ремісники виготовляли художні вироби, що їх так багато знайшли археологи, неодмінно мала походити з-за кордону.

Царі та жерці привозили з інших, часом навіть далеких країн кедрове дерево, напівблагородні камені,

алебастр, діорит, мідь, черепашки, золото й срібло, а насамперед улюблений лазурит. Ці коштовні товари вони діставали за продукти сільського господарства свого краю — шерсть, худобу, ячмінь, маслини, м'ясо, свійську птицю й фініки, а частково й за готові вироби шумерських ремісників, такі, як шерстяні тканини, шкіряні сандалі, зброя, оздоблена різноманітними прикрасами, ювелірні вироби, кераміка, інструмент, майстерно виготовлені печатки, посуд з різних металів, статуетки, косметичні товари.

Дивовижне багатство, відкопане в могилах шумерських царів-жерців, говорить нам про тогочасні суспільні стосунки більше, ніж деякі письмові джерела. Ми довідуємося передусім про два основні факти: по-перше, вже за 3 000 років до нашої ери внаслідок технічного поступу в рільництві шумерський селянин виробляв значно більше продовольства, ніж йому потрібно було на власний прожиток; по-друге, весь цей надмір продукції панівні класи загарбували собі, багатіючи на цьому.

Яскраве світло на класовий устрій шумерських міст кидають записки та хроніки, знайдені в руїнах храмів і палаців. Жерці й деякі шумерські царі збирали бібліотеки й архіви клинописних табличок, які зберігали в конвертах з випаленої глини. Завдяки щасливому збігові обставин, до нас дійшло кілька таких бібліотек, як, наприклад, бібліотеки в містах Лагаш, Ніппур і Сіппар, що містять десятки тисяч клинописних табличок і насамперед велика бібліотека в Ніневії. Її заснував ассірійський цар Ашурбаніпал, палкий любитель документів, який за допомогою цілої армії переписувачів та агентів зібрав у своєму палаці всі доступні йому джерела — майже всю ассіро-вавілонську літературу.

Буржуазна археологія не вміла використати цих джерел і займалася переважно історією царів, воєн та завоювань. Вона мала досить туманне уявлення про такі питання, як розпад первісної общини у месопотамських народів, виникнення суспільних суперечностей, рабства, а також перші прояви класової боротьби, виразні відгуки якої знаходимо в письмових джерелах з шумерських бібліотек.

Зовсім в іншому напрямку провадив ассіріологічні дослідження геніальний російський вчений другої

половини XIX століття Михайло Васильович Нікольський. На противагу іншим буржуазним історикам, Нікольський цікавився насамперед життям та працею широких народних мас і на підставі ретельного аналізу клинописних табличок зробив у цій галузі по-справжньому сенсаційні відкриття. Досконало вивчивши клинописні таблички, викопані в Лагаші, Нікольський написав двотомну працю про життя та звичаї шумерів, яка дає нам багатющі відомості з історії цього народу. З неї ми дізнаємося про те, які професії існували в шумерських містах-державах, в яких умовах працювали там ремісники, про рабство й насамперед про обробіток землі. Нікольський перший вірно висвітлив економічні та суспільні стосунки в Шумері. Його дослідження продовжили радянські вчені. Озброєні науковим діалектичним методом, вони дали нам ясну картину шумерського суспільства від первісної общини і до рабовласницької держави. Узагальнення всіх цих досліджень зроблено в чудовій праці В. І. Авдієва «Історія Стародавнього Сходу».

Так само, як і інші племена, шумери пройшли в своєму розвитку епоху первісної общини, період, коли ще не було приватної власності й експлуатації людини людиною. Але з розвитком технічного прогресу, зростанням продуктивних сил, поглибленням соціальної та майнової нерівності первісна община занепала.

Пам'ятки, знайдені в царських могилах, а також інші джерела незаперечно доводять, що вже за 3 000 років до нашої ери первісна община в шумерів розпалася. В їхньому суспільстві ми бачимо глибоку класову та майнову нерівність: надмірно багаті панівні верстви й цар, піднесений на п'єдестал божественності, селянин і ремісник, нібито й вільні, а насправді економічно залежні, та, нарешті, безліч рабів, які працювали на полях жерців і сановників.

Таке становище було прикрите традиційними формами первісної общини, але вона вже не мала свого колишнього сенсу. Вся орна земля нібито належала богові, а цар-жрець був тільки управителем, чи, як він сам себе називав, «хліборобом-орендарем», котрий мав ділити цю землю між родами, родинами та окремими людьми.

З клинописних табличок, викопаних у шумерському місті Лагаші, ми знаємо, як цей поділ відбувався практично. Записи розповідають насамперед про могутність

і багатство жерців. Більшість орної землі вже тоді належала двадцяти храмам цього міста. Решту цар-жрець розподіляв між придворною знаттю та дрібними чиновниками.

Але навіть у поділі решти землі виразно відчувалася класова нерівність. Якщо дрібному хліборобові давали тільки 0,8—2,5 акра землі, то високий сановник міг одержати до 35,5 акра, а сам цар брав собі аж 608 акрів. До того ж умови оренди для хлібороба були куди важчі, ніж для придворного сановника.

У Лагаші знайдено чималу бухгалтерію храму богині Бау, володарки половини всіх орних земель цього міста-держави. З отих джерел дізнаємося, що три чверті своїх земель жерці віддавали в оренду селянам, причому нещадно визискували цих людей, забираючи в них 70—80 відсотків річного врожаю.

Решту землі храм обробляв сам, використовуючи рабську працю. Збереглися списки робітників, які дають можливість визначити, хто і в яких умовах працював на землях храмів і що там вирощували.

У списку названо двадцять сім пивоварів і шість рабів-помічників; двадцять один пекар з двадцятьма сімома рабами-помічниками; сорок прях і ткаль; ковалі, теслярі та інші ремісники, економи, писарі й наглядачі. Робітникам скупо платили сільськогосподарськими продуктами, переважно ячменем. Реманент, тягло, інструменти, спорядження — рала, вози, човни, рибальські сіті й т. д. — все це була власність храму.

Ремісники, що працювали тут поруч з рабами, були, напевне, вільні жителі міста, але без власного начиння вони й думати не могли про те, щоб працювати незалежно чи знайти кращу роботу. За тогочасного економічного укладу їм не лишалося більш нічого, як тільки найнятися в маєток іншого храму чи придворного сановника, де на них чекали такі самі або навіть гірші умови праці.

Звичайному шумерові з молодих літ втовкмачували, ніби земля і все, що на ній виробляється, є власність бога, а не жерців. Тож, працюючи на землі, він виконує свій релігійний обов'язок.

Великий чинш і лихварство багатіїв примушували трудящий люд залазити в борги і впадати в економічну залежність, яка була, власне, тим самим рабством.

Спочатку це рабство не було явне, хоч насправді і селянинові, й ремісникові жилося не краще від раба. Земля, яку обробляв селянин, була не його, а богова, і богові трудівник мусив віддавати більшу частину всього урожаю, лишаючи свою сім'ю в злиднях. Часто його позбавляли й цієї землі й примушували відробляти борги в маєтках храмів та придворної знаті. Тут працювали справжні раби, яких набирали серед воєнних бранців, і «вільний» селянин ставав таким самим рабом, як і вони.

Точним відображенням становища трудящих мас було шумерське законодавство. Воно дозволяло, наприклад, голові сім'ї продавати своїх дітей або віддавати їх за борги в рабство. Численні угоди про купівлю й продаж дітей, знайдені в руїнах шумерських міст, доводять, що обплутаний боргами, доведений до злиднів міський люд користався з цього права дуже широко. З покоління в покоління дедалі більше вільних членів шумерських племен ставали рабами.

Процес поневолення трудящих класів поглиблювався з кожним століттям, особливо після того, як Шумер завоювали вавілоняни, ассірійани і, нарешті, халдейські нововавілоняни.

Здирство, сваволя та жорстокість жерців, сановників і царя-жерця уже 2 500 років до нашої ери викликали класові суперечки. Відгомін тих суперечок ми знаходимо в багатьох клинописних текстах. Так, наприклад, один літописець скаржився, що «високий жрець зайшов до саду бідняка й забрав у нього дерево». В іншому тексті читаємо: «Якщо в господарстві підлеглого народився чорний ослик і пан сказав: хочу його купити, рідко бувало, щоб він платив стільки, скільки хотілося б серцю господаря».

На тлі цих суспільних стосунків неважко зрозуміти причину політичних заворушень, які 2 400 років до нашої ери були в шумерському місті-державі Лагаші. Останні його царі з династії Урнанше поступово втрачали грунт під ногами, а цар Лугуланда був уже тільки безвольним знаряддям у руках верховного жерця, справжнього володаря Лагаша.

Нестерпне політичне й економічне гноблення, до якого вдавалися зухвалі жерці, призвело країну до революції. На чолі повсталого народу став якийсь Урукагіна, чи не перший в історії революціонер і політичний рефор-

матор. У літописах нічого не сказано про його походження, але немає сумніву, що він не належав до панівних верств і, напевно, вийшов з народних низів.

Урукагіна повалив владу жерців, втихомирив свавілля багатих і провів ряд реформ, які дали полегкість знедоленим масам трудящих. Серед руїн міста Лагаша знайдено три кам'яні конуси, а також плиту, на яких Урукагіна велів викарбувати для нащадків історію своїх реформ. Він описує той плачевний стан, у якому було місто, розповідає про здирство збирачів податків, свавілля й ненаситність жерців, про занадто велику плату, яку вони брали за релігійні послуги, про утиск та беззаконня можновладців. Потім гордо заявляє, що знищив той надужиток, так що «сиротам і вдовам багач не чинив уже кривди».

З написів випливає, що вістря революції не було скероване проти суспільного ладу міста-держави. Урукагіна не мав наміру знищити рабство чи класову нерівність. Він намагався тільки усунути найбільший надужиток і втихомирити сваволю панівних класів.

Час його керування був для Лагаша новим періодом розквіту й добробуту. Урукагіна повідомляє, що він спорудив ряд нових будівель і розширив систему зрошувальних каналів. Трудящий народ відчув деяке полегшення свого становища й величав його як свого визволителя.

Проте влада Урукагіни тривала тільки п'ять років. Ліберальні реформи викликали серед володарів решти шумерських міст глибоке занепокоєння. Їхні інтриги, а також підбурювання з боку вигнаних жерців призвели до того, що цар міста-держави Уми-Лугальзагісі напав зненацька на Лагаш і зруйнував його. Що сталося з Урукагіною, ми не знаємо. Напевне, Лугальзагісі взяв його в неволю і вбив. До наших днів збереглася хвилююча жалоба, схожа на ремствування Єремії*; вона оплакує долю нещасного міста, від якого лишилося тільки димне згарище.

Проте інтрига можновладців та жерців виявилася згубною й для них самих. Завойовник Лагаша, підбадьорений легкою перемогою, підкорив собі по черзі решту міст-держав і створив із них міцну шумерську державу з столицею в місті Урук.

З ростом приватних володінь зростав і попит на ра-

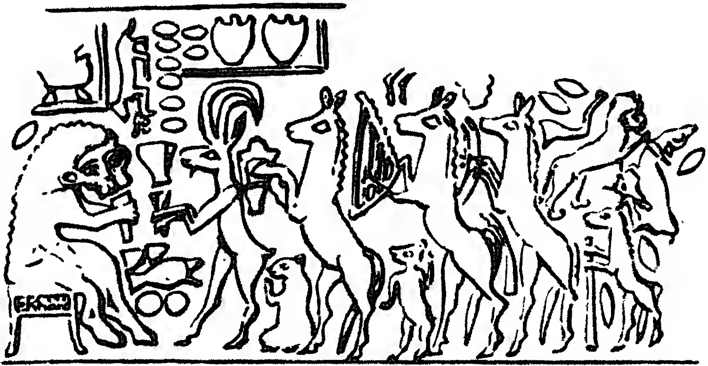
бів, які обробляли б землю. Не маючи можливості знайти їх усередині країни, великі землевласники організовували воєнні походи на сусідів, де могли загарбати не тільки свіжі загони бранців, але й додаткові орні землі та джерела води зрошувати поля.

Тому вже на світанку своєї історії шумери провадили безперервні війни. Шумерські племена мали спільну мову, спільну культуру, але політично вони були поділені на окремі міста-держави. Правили там невеликі групи рабовласників, які прагнули за рахунок інших міст множити свої власні багатства.

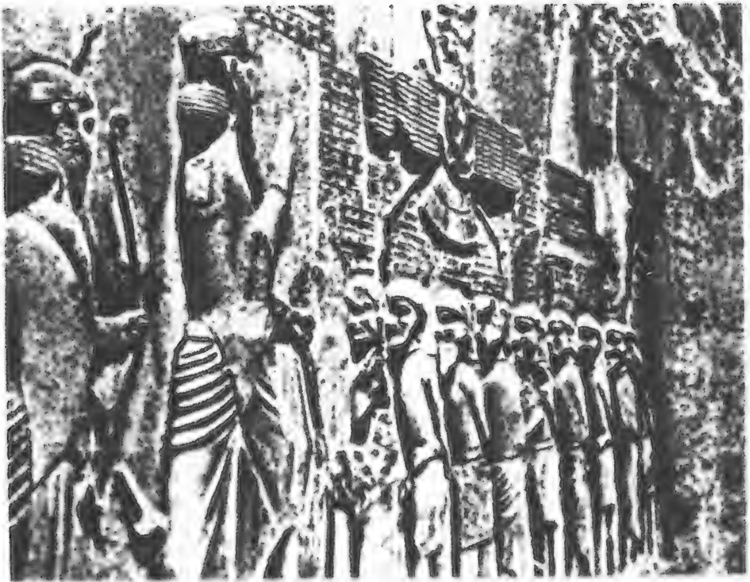
Вся шумерська історія — це безперервні братовбивчі війни, у яких гегемонію завойовувало то одне, то інше місто. Це були міста-держави Лагаш, Агаде, Урук, Ур, Ісіні й Ларса. Потім на західному рубежі шумерської території з'явився видатний вождь семітських племен Саргон I (2360—2305 рр. до нашої ери). Він не тільки завоював весь Шумер, але й поширив своє панування на схід, далеко за Персидську затоку, й на захід аж до Середземного моря. Саргон оголосив себе царем Шумеру й Аккаду. Він поклав край періоду незалежних шумерських міст, але в його імперії шумерська мова й культура не тільки не були знищені, а навпаки — розквітли ще буйніше, поглинувши і культуру звитяжних аккадців.

Шумеро-аккадська держава існувала тільки два століття. Розбили її войовничі гірські племена еламітів, а згодом на тих руїнах заснував могутню вавілонську імперію видатний завойовник і законодавець Хаммурапі (1800 рр. до нашої ери). Років через 550 у Месопотамії виникає нова велика держава ассіріян, а згодом, у 626—538 роках до нашої ери — Ново-Вавілонія. Потім Месопотамію завойовує персидський цар Кір. Нарешті з'являється один з найбільших в історії людства завойовників Олександр Македонський і підкоряє весь Близький Схід.

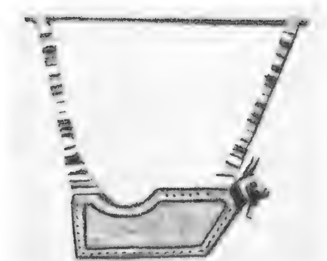
Держави аккадців, вавілонян, ассіріян та халдеїв і до певної міри навіть персів та греків були безпосередні спадкоємці культури шумерів. Роль шумерів у цих імперіях дуже скидається на роль римлян і римської культури в історії європейських країн*. Протягом майже трьох тисячоліть шумерська мова, так само, як мова латинська, не тільки не вмерла, а навпаки — й далі розвивалася, хоча шумери уже давно не існували.

Барельєф — ілюстрація до шумерської казки про тварин.

Перський барельєф на Бегістунській скелі. Він дав можливість прочитати шумерський клинопис (перський цар Дарій І та бунтівники-васали).

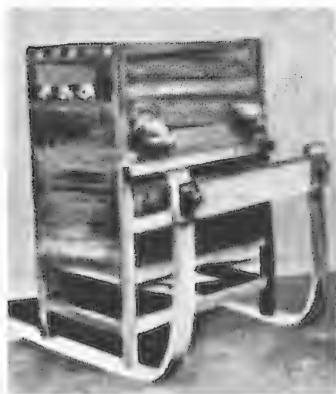
Інкрустована арфа з царської гробниці Шуб-ад (дерев'яні частини реконструйовано).

Золотий шолом шумерського воїна Мескаламдуга, якого звали «героєм доброї землі».

Шумерський цар Лугальзагісі.

Паланкін шумерської цариці Шуб-ад (дерев'яні частини реконструйовано).

Спочатку шумерською мовою розмовляло багато людей поряд з своєю рідною мовою. Згодом вона стала тільки мовою жерців і поетів. Це була мова богослужінь, храми благоговійно берегли її і в школах, які готували писарів, рахівників, суддів, лікарів, учителів та астрономів. Надписи на кам'яних плитах і цоколях протягом століть теж робили шумерською мовою, або ж і шумерською й вавілонською.

Археологічні відкриття в Урі та інших шумерських містах докорінно змінили погляд на походження нашої культури. На початку XIX століття учені вважали, що своєю культурою, і зокрема мистецтвом ми завдячуємо грекам, у яких вона буцімто з'явилася зненацька. З того часу, як стало відомо про культуру Єгипту, Кріту й Вавілона, ми дізналися, що корені нашої культури треба шукати в значно більших глибинах історії людства. Шумерські археологічні знахідки показали, що колискою сучасної цивілізації був не тільки Єгипет, але й Шумер, де вже у третьому тисячолітті до нашої ери були на диво розвинені архітектура, прикладне мистецтво, юриспруденція, медицина, література й астрономія.

Нерозривна нитка через багато століть зв'язує шумерів з нашим часом. Різні народи, які жили, розвивалися й гинули, по-своєму перетворювали й передавали своїм наступникам стародавню спадщину культури й цивілізації, початку якої навіть не знали. Через безліч поколінь прийняли ми від них речі незначні, які були перешкодою в розвитку людства, а з ними й інші — дуже важливі, такі, що становили великі здобутки людини.

Шумери-хлібороби, напевне, краще ніж єгиптяни зрошували поля. Вони вміли також поліпшувати рослини схрещуванням. Фінікову пальму, яку шумери вважали за священне дерево й дуже шанували, вони запилювали штучно, завдяки чому вирощували в своїх садах щедрі врожаї.

А от скульптура у шумерів не досягла вершини досконалості. Це пояснювалося тим, що в Месопотамії не було відповідної сировини: дерева, каменю й металів. Однак археологи знайшли тут чудові скульптурні твори, як, наприклад, отой барельєф з пораненою левицею, що про нього ми вже згадували.

В архітектурі й прикладному мистецтві шумери виявилися неабиякими майстрами. Це вони створили такі

елементи оздоблення, як арка, баня, пілястр, фриз, стінні мозаїкові орнаменти, а передусім — розробили основи пропорції й гармонію в будівництві, добившись того, що їхні фортечні мури, храми, палаци й піраміди, незважаючи на свою масивність, не були позбавлені деякої вишуканості й легкості форм.

Але найбільший подив викликають вироби шумерського ремесла, силу-силенну яких знайдено в руїнах і царських гробницях. Творцями тих коштовностей прикладного мистецтва були маси безіменних ремісників — золотарів, гончарів, граверів, зброярів,— люди, які стояли на самісінькому дні ієрархічної шкали, а проте зберегли своє захоплення мистецтвом і займалися ним з безперечним відчуттям художньої краси. Якщо шумерське мистецтво могло змагатися з мистецтвом інших народів, то це сталося головним чином завдяки отим скромним самородним митцям з гущі трудового люду, які надзвичайно вправно виклепували з золотої і срібної бляхи скульптуру, кубки, глечики, шоломи й щити, інкрустували арфи й скриньки шматочками черепашок та напівблагородними каменями або видовбували мініатюрні міфологічні сцени на печатках.

Шумерам людство завдячує появу книгозбірень, архівів, виникнення художньої літератури й насамперед героїчного епосу.

Релігія шумерів спочатку була обожненням сил природи, але згодом боги, які уособлювали сонце, місяць, воду, зорі, повітря і т. д., стали символами таких абстрактних понять, як справедливість, добро, мудрість, урожай, могутність держави.

Отже, шумерам належать і деякі основні релігійні ідеї, що перейшли згодом у релігії інших народів. Ім'я найвищого бога Ану означає дослівно «отець», ім'я богині Німмах — «матір божа», а бога Таммуза — «правдивий син». Щороку восени Таммуз помирав, а весною воскресав. Його смерть і воскресіння шумери відзначали урочистими процесіями та відправами, під час яких жерці складали офіри з рослин і тварин,співаючи при цьому псалми в супроводі оркестру бубнів, флейт, ріжків та арф. Треба зазначити, що шумери були також творцями семитонової гами.

Вавілонський кодекс законів Хаммурапі, знайдений на великій кам'яній плиті в Сузах, тільки розвивав,

власне, стародавнє шумерське законодавство. Кодекс передбачає немилосердну тілесну кару за найменші провини, і це свідчить про жорстокість тих часів; але тут же ми бачимо й безперечний крок уперед: основою кодексу була кара за провину, що тлумачилась у чисто юридичних категоріях, без релігійних забобонів. Отже, то був перший секуляризований* кодекс, за яким правосуддя належало не богові, а державі. Ця раціоналістична риса шумерського законодавства позначилась і на кодексах Юстиніана та Наполеона.

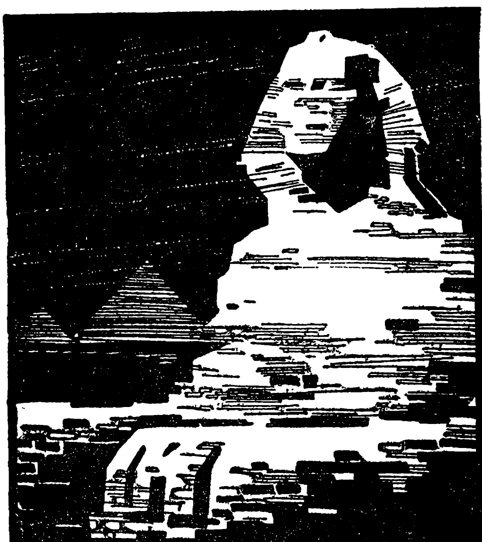
Надто сильний вплив кабалістично-релігійних забобонів перешкодив шумерам досягнути поважних здобутків у галузі науки. І все ж вони мали певні успіхи у медицині, астрономії і математиці.

Правда, дивлячись на зірки, шумерські жерці, переважно, відгадували майбутнє (про це свідчать знайдені в руїнах 72 астрологічні книги з часів Саргона I), але спостереження неба з вершини зикурату дало і практично-наукову користь. Вони створили докладний місячний календар, у якому точно,— помилившись тільки на чотири секунди,— вирахували час обертання Місяця навколо Землі. Орбіту Меркурія вони визначили точніше, ніж грецькі астрономи пізніших часів — Гіпарх* і Птолемей* з Олександрії.

Шумерські математики вміли надзвичайно вправно користуватися багатоцифровими числами. Греки, які зробили в галузі математики чимало переломних відкриттів, вважали, що число 10 000 «дуже велике, неможливе до обчислення», у Європі число мільйон стало широко відоме лише на початку XIX століття. А тим часом на одній шумерській клинописній табличці знайдено математичні розрахунки, результат яких виражало число 195 955 200 000 000.

Але взагалі шумери були дуже зв'язані різноманітними забобонами. Медицина шумерів, хоч і мала успіхи в галузі хірургії та лікування травами, полягала переважно в магічних прийомах, чаклунстві й закляттях.

Дуже поширена серед шумерів була віра в чорну магію. На восьми клинописних табличках збереглися докладні поради, як боротися з відьмами. Та чи можна дорікати за це людям, які жили 5 000 років тому, коли навіть у наш час є люди, що вірять у забобони.

У ЄГИПТІ ФАРАОНІВ

КАМІНЬ, ДОРОЖЧИЙ ЗА ДІАМАНТ

У травні 1798 року Наполеон, розпочинаючи похід на Єгипет, зібрав у Тулонському порту 128 кораблів і 38 тисяч ветеранів італійської кампанії. Це була дуже ризикована справа, бо води Середземного моря в той час контролював могутній британський флот під командуванням контрадмірала Нельсона. Але Наполеон розраховував на те, що два бунти, які один за одним відбулися на англійських кораблях, розладнали противника, і французькі кораблі зможуть непомітно прослизнути через кільце блокади.

Наполеон прагнув не тільки завоювати Єгипет. Він збирався вирушити потім із своєю невеличкою, але загартованою в боях армією на Індію, підкорити її і цим самим розхитати підвалини світової британської імперії. Ще замолоду Наполеон був під враженням походів Олександра Македонського і тому, йдучи його слідами, мріяв про заснування великої і могутньої держави на Сході, що її він очолив би як необмежений, деспотичний володар.

Наприкінці XVIII століття Єгипет ще був для європейців таємничою, повною чарів країною. Історію її знали тільки з творів стародавніх письменників, таких, як Геродот, Страбон*, Діодор Сіцілійській і Плутарх*, а також з туманних повідомлень, залишених письменниками епохи Відродження. Мандрівники ж, які поверталися від Нілу, розповідали чудеса про стародавні руїни, що є в цьому краї, про храми, піраміди, колони, про величезні фігури-сфінкси та обеліски, згори донизу вкриті таємничими знаками й напівзасипані летючими пісками

пустелі. Серед цих мандрівників був і польський археолог та історик Ян Потоцький (1761—1815), який 1797 року, тобто за рік до походу Наполеона, видав французькою мовою свій твір «Подорож по Туреччині та Єгипту».

Крім завоювання Індії і Єгипту, Наполеон ставив перед собою ще й іншу мету, кориснішу для людства, ніж його воєнні успіхи. Похід у Єгипет мав покласти початок науковому дослідженню історії цієї країни. Тому Наполеон узяв з собою велику групу вчених і митців — астрономів, геометрів, хіміків, мінералогів, орієнталістів, техніків, художників і навіть поетів.

Цього разу щастя зрадило Нельсона: французький флот непомітно переплив море і 2 липня висадився в Єгипті. Біля пірамід розпочався вирішальний бій з єгиптянами. Проти армії Наполеона виступила десятитисячна кавалерія єгипетського бея Мурада. Мамелюки — особиста гвардія бея — на баских арабських конях мали вигляд бравий і войовничий: здавалося, що вони посічуть своїми кривими шаблями французьких піхотинців. Проте досвід і дисциплінованість старих ветеранів італійського походу взяли гору над рухливістю єгипетської кінноти. В битві біля пірамід французи розгромили військо бея. 25 липня Наполеон був уже в Каїрі.

Але не минуло й двох тижнів після цієї перемоги, як щастя одвернулося від Наполеона. 7 серпня біля Абукірської затоки, де стояв на якорях весь французький флот, несподівано з'явився Нельсон. Французький адмірал відпустив екіпажі кораблів на берег і, незважаючи на появу англійців, не вжив ніяких заходів, бо гадав, що ті не насміляться форсувати затоки, в якій було повно підводних скель і мілин. Проте Нельсон увірвався в затоку і, відкривши вогонь з палубних гармат, потопив приперті до берега французькі кораблі. Поразка під Абукіром позбавила Наполеона можливості повернутися до Франції і на довгий час затримала його в Єгипті.

В корпусі генерала Десе, який погнався за розгромленим військом Мурада, був один із вчених — Домінік Віван Денон. Життя цього вченого було дуже цікаве. В ньому, наче в краплі води, відбилися політичні перевороти, які того часу сколихнули Францію і всю Європу. Аристократ і талановитий художник Денон добився в період монархії всіх почестей і пільг. Перед цією людиною, відомою своїм тонким розумом, дотепністю й

великосвітськими манерами, були відчинені двері будь-якого впливового дому в усій Європі. У Парижі він займав посаду охоронця королівської колекції гем* і мав звання члена Французької Академії. Людовік XV призначив його на посаду першого секретаря французького посольства в Санкт-Петербурзі. Перебуваючи в Росії, Денон зумів здобути прихильність цариці Катерини. Потім, переведений до Швейцарії на посаду посла, тісно подружився з Вольтером, у якого бував постійним гостем.

Довідавшись, що на батьківщині вибухла революція, він поспішив у Париж. Але тут Денона чекала прикрість: революційний уряд конфіскував його маєток. Певний час Денон жив з того, що продавав свої малюнки на вулицях столиці. Але це тривало недовго, бо незабаром видатний художник Давід дав йому притулок і доручив зробити гравюрні копії своїх праць. Денон чудово впорався з завданням, чим був дуже задоволений його покровитель. Навіть більше, завдяки своїй спритності, він так зачарував Робесп'єра*, що той велів повернути йому весь конфіскований маєток.

Під час панування Наполеона справи Денона йшли так само добре: тепер він здобув прихильність дружини диктатора Жозефіни; саме на її клопотання його включили до складу єгипетської комісії вчених. Забігаючи трохи наперед, згадаємо, що після повернення з Єгипту Денон дістав призначення на посаду генерального директора всіх французьких музеїв і в той же час написав повість, яку дуже високо оцінив Бальзак за реалістичне зображення звичаїв тодішньої Франції.

Таємнича й похмура чарівність єгипетських руїн справила на Денона незабутнє враження. З першої ж хвилини свого перебування в Єгипті він не розлучався з олівцем і альбомом. З гарячковим завзяттям малював він усе, що зустрічав по дорозі під час маршу корпусу генерала Десе понад Нілом аж до перших порогів. Малюнки його були надзвичайно точні й скидалися на гравюри досвідчених майстрів, тому ними дуже цікавилися, як безпосередніми відомостями про стародавні будівлі Єгипту.

На час єгипетського походу Денону було вже понад 50 років, але своєю щирою веселістю, товариськістю, відвагою й невтомністю він здобув величезну популярність

серед французьких солдатів. Ні вбивча спека, ані далекі швидкі переходи по сипучих пустельних пісках не гнітили його. Денон першим схоплювався на ноги й останнім лягав відпочивати. Він малював безперервно — на переході, під час їди, в бойових сутичках, навіть тоді, коли навколо свистіли кулі. В його альбомі з'являлися нові й нові колони, сфінкси, обеліски, храми, пейзажі Нілу й пустелі, намальовані вмілою рукою художника.

Перебуваючи в Єгипті, вчені не провадили розкопок, бо на поверхні землі було стільки пам'яток старовини, що лише для запису їх потрібно було кілька років. Учені обмірювали руїни, описували знайдені пам'ятки, нарешті, робили з гіпсу та глини їхні моделі й відбитки. Вони зібрали також величезну колекцію зразків єгипетського мистецтва — статуї, барельєфи й навіть саркофаги,— яку, незважаючи на морську блокаду Нельсона, зуміли переслати до Парижа.

У серпні 1799 року французи укріплювали форт за кілька кілометрів од арабського селища Розета над Нілом. Одного дня солдат викопав із землі велику плиту з чорного полірованого базальту, геть укриту написами. Вже перші дослідження її неабияк схвилювали французьких єгиптологів. Виявилося, що напис зроблено двома мовами і складено з трьох стовпців. Перші два — це був текст, написаний єгипетською мовою: старим, ієрогліфічним письмом і новим, уже спрощеним. А третій стовпчик був написаний грецькою мовою. Один генерал, еллініст за фахом, легко прочитав цей текст і пересвідчився, що то було привітання єгипетських жерців, послане 196 року до нашої ери фараонові Птолемею V Епіфану з нагоди його коронації.

Римський імператор Феодосій наказав у 391 році закрити всі поганські храми. У зв'язку з цим жерці різних поганських релігій не мали змоги займатися своїм ділом. Деякі з них прийняли християнство. Коли не стало жерців, у Єгипті вийшло з ужитку і складне мистецтво читання ієрогліфів. Відтоді протягом 1 500 років незліченні написи на храмах та гробницях, на меморіальних дошках, трунах, саркофагах, статуях і обелісках стали зібранням мертвих знаків. Знали тільки, що мотиви їх узято просто з життя, бо у формі цих знаків можна було розпізнати обриси людей, тварин, рослин, овочів,

інструментів і знарядь, частин одягу, кошиків, глечиків, зброї та багатьох інших речей щоденного вжитку.

Вчені правильно оцінили величезну вагу «Розетського каменя». Один археолог сказав, що ця плита «цінніша за всі діаманти фараонів».

Знахідка була важлива тим, що вчені вперше дістали єгипетський текст разом з точним перекладом його на грецьку мову. Порівнюючи потім окремі слова й фонетичні знаки обох текстів, можна було розшифрувати таємницю ієрогліфів.

Переможна французька армія попала в блокаду, і становище її в Єгипті з кожним днем погіршувалось. 17 серпня 1799 року Наполеон крадькома покинув Єгипет і щасливо дістався берегів Франції. 1801 року французький експедиційний корпус капітулював. За мирним договором, укладеним в Олександрії, французи мали віддати англійцям усі єгипетські знахідки, зібрані комісією вчених, у тому числі й «Розетський камінь», який незабаром опинився в Британському музеї.

Здавалося б, що французи назавжди втратили все те, чого вони досягли ціною старанної праці. Однак цього не сталося: завдяки своїй передбачливості, вони мали величезний ілюстративний і описовий матеріал, а також зроблені з гіпсу та глини копії старовинних пам'яток і насамперед «Розетського каменя». І тому французи могли розпочати дальші наукові єгиптологічні дослідження вже безпосередньо на батьківщині.

1802 року Віван Денон видав книжку під назвою «Подорож по Верхньому і Нижньому Єгипту». Вона здобула величезну популярність і викликала широкий інтерес до цієї країни в усій Європі.

Але переломною подією в єгиптології стало тільки видання 24-томної праці Франсуа Жомара, написаної на підставі матеріалів «Комісії вчених» і багато ілюстрованої малюнками Денона. На видання «Опису Єгипту» — так називався цей твір — були витрачені великі кошти; у ньому вміщено, наприклад, сотні гравюр, здебільшого кольорових, розфарбованих від руки.

Для європейського читача це видання було своєрідним відкриттям. Прекрасні єгипетські будівлі та скульптури, відомі доти лише небагатьом мандрівникам, викликали загальне захоплення. Томи цієї праці виходили в світ протягом 1809—1813 років. Цей період і був часом

народження єгиптології — науки, яка, завдяки працям сотень учених, розкрила в XIX столітті більшість таємниць єгипетської культури.

Провадити будь-які наукові дослідження, не прочитавши ієрогліфів, було неможливо. Тому вчені звернули найпильнішу увагу на «Розетський камінь»; напис двома мовами давав надію, що саме тут буде знайдено ключ до таємниці. Та поки що всі спроби знайти його були марні. Нарешті вже виник сумнів, чи зможе хто-небудь взагалі впоратися з цією справою. Видатний французький орієнталіст Антуан Сасі наважився навіть заявити, що ця «проблема надто складна й науці її не розв'язати».

ШАМПОЛЬОН, ВОСКРЕСИТЕЛЬ ІЄРОГЛІФІВ

В той час, коли навколо ієрогліфів точилися палкі суперечки, Наполеон призначив префектом у Гренобль одного з членів єгипетської комісії, математика й фізика Жана-Батіста Фур'є. Великий вчений щиро піклувався про місцеві школи, віддаючи справі освіти багато часу й любові. 1801 року, обстежуючи одну з середніх шкіл у Греноблі, він звернув увагу на одинадцятилітнього учня Жана-Франсуа Шампольона — хлопця з східними рисами обличчя, якого товариші дражнили через це «єгиптянином».

Під час розмови здивований Фур'є довідався, що цей миршавий, хворобливий на вигляд хлопчина цілком вільно розмовляє латинською і грецькою мовами, а тепер саме почав вивчати стародавню єврейську мову. Неабиякий розумовий розвиток малого справив на Фур'є таке велике враження, що вчений запросив його до себе додому. Він провів його по всіх кімнатах і показав багату колекцію пам'яток старовини, привезених з Єгипту. Шампольон весь час мовчав, але побачивши клапті папірусів, покриті ієрогліфами, несміливо запитав:

— Їх уже хтось прочитав?

— На жаль, ні...

— Я колись прочитаю,— відповів хлопець.

У тринадцять років Шампольон вільно володів, крім уже названих мов, ще й арабською, сірійською, халдейською, коптською, старокитайською і санскритом. Слава

про цього вундеркінда й геніального лінгвіста незабаром дійшла до Парижа.

Після закінчення середньої школи Шампольон ладнався вступити до ліцею в Парижі. Він написав конкурсну роботу, яку мав прочитати спочатку в ліцеї свого рідного міста. Викладачі сподівалися, що то буде, як звичайно в таких випадках, учнівський твір, і тому були безмежно здивовані, коли молодий кандидат подав їм серйозне самостійне наукове дослідження «Єгипет під владою фараонів» з безліччю невідомих фактів, які спиралися на тексти з староєврейської, грецької і латинської літератур.

Викладачі були такі захоплені, що замість визнати за Шампольоном право на навчання в ліцеї, постановили прийняти його до свого кола як учителя. Довідавшись про це, Жан-Франсуа зомлів од хвилювання й не міг сам іти додому.

Проте він не скористався з такої пропозиції, а вирушив до Парижа, щоб учитися далі. Сидячи в диліжансі, хлопець звірився своєму опікунові — старшому братові,— що все його навчання — це тільки підготовка, щоб прочитати «Розетський камінь». То була найбільша його мрія, їй він присвятив усе своє життя, всі сили.

Вивчаючи східні мови, Шампольон намагався зрозуміти людей Сходу і тим самим пізнати спосіб мислення стародавніх єгиптян. Він вірив, що тільки копітка праця дасть можливість знайти ключ до їхнього письма й мови.

Основну увагу Шампольон звернув на коптську мову, що була найпізнішою, останньою фазою в розвитку староєгипетської мови. Коптською мовою ще XVII століття користувалися єгипетські феллахи, вона й досі лишилася ритуальною мовою коптської церкви. Шампольон вільно розмовляв цією мовою, а щоб набути практики в письмі, вів нею свої щоденники.

Вивчаючи твори, в яких розповідалося про Єгипет, він так глибоко ознайомився з цим краєм, що відомий у той час мандрівник по Африці Соміні де Маненкур після розмови з ним вигукнув:

— Та він же знає цей край далеко краще за мене!

Шампольон дуже бідував у Парижі. Жив він у мансарді поблизу Лувру, часто сидів голодний, а з дому виходив неохоче — соромно було показатися в зношеному

одязі. Пробирався нишком тільки до бібліотек, де проводив цілі дні, схилившись над книжками. Взимку він тяжко захворів і лежав без догляду в нетопленій вогкій кімнаті. Жив він на скупі кошти, які старший брат присилав йому з своїх невеличких заробітків.

Одного дня Шампольон зустрів на вулиці знайомого, який повідомив лиху новину: ієрогліфи вже розшифровано. Жан-Франсуа зблід і заточився, мов п'яний. Отже, надіям край; вся праця пропала марно тільки тому, що хтось інший випередив його.

— Хто це зробив? — насилу видавив він.

— Олександр Ленуар. Щойно вийшла його брошура «Нові пояснення», в якій він твердить, що розшифрував усі ієрогліфи. Подумай тільки, яке значення це має для науки...

— Ленуар? — здивовано спитав Шампольон.— Я ж тільки вчора зустрів його, і він не сказав про це ні слова.

— Що ж у тому дивного, він вважав за краще мовчати про це, поки не вийде брошура.

Шампольон побіг до найближчої книгарні і, сповнений тривоги, купив брошуру, щоб негайно прочитати її.

Через годину після того, як він повернувся додому, господиня, сидячи в кухні, почула за дверима якийсь несамовитий сміх. Вона схопилася й зазирнула в кімнату квартиранта. Істерично сміючись, Жан-Франсуа качався на тапчані. У брошурі було безліч всяких дурниць, які спиралися на туманні гадки. Шампольон уже досить добре знав проблему, щоб одразу ж помітити безглуздя в книжці Ленуара.

У 1809 році дев'ятнадцятилітній Шампольон повернувся до Гренобля — викладати в місцевому університеті. Але скоро йому почала дошкуляти поліція, бо Шампольон був палким республіканцем. Він складав дошкульну сатиру на імператора й відверто виступав проти його воєнної політики. Тому університетські власті незабаром позбавили його наукової стипендії.

Після падіння Наполеона Шампольон завзято боровся проти нової монархії, писав п'єси й сатиричні пісні, які одразу підхоплювала вулиця. Незважаючи на скруту, він опрацював у цей час понад тисячу сторінок французько-коптського словника, про що дотепно писав у листі до брата:

«Мій словник стає з кожним днем товщий, зате я сам стаю дедалі тонший».

Настав бурхливий період «ста днів» Наполеона. Приспавши пильність охоронців, Наполеон утік з Ельби, дістався до Франції й незабаром увірвався в Гренобль, весь гарнізон якого одразу ж перейшов на його бік. Дізнавшись про молодого вченого, імператор знайшов час особисто відвідати його. Шампольон зустрів Наполеона стримано, та це не відштовхнуло імператора — той зацікавився працями вченого. Він приїхав до нього ще й другого дня, обіцяв допомогти видати коптського словника.

Імперія знову зазнала поразки, але гарнізон наполеонівських ветеранів у Греноблі не хотів здаватися роялістам і оборонявся до останнього. Шампольон дорікав Наполеонові за зраду республіканських ідеалів, але по-справжньому ненавидів роялістів, тому, не замислюючись, одірвався від своїх наукових досліджень і став у ряди оборонців міста.

Роялісти ніколи не могли подарувати йому цього. Захопивши місто, вони одразу ж позбавили вченого університетської кафедри, а пізніше звинуватили його в державній зраді. Шампольону загрожувала гільйотина, тому в липні 1821 року він тікає з Гренобля в Париж, де легше було сховатися.

Невідомо, чи то побоюючись невдачі, а чи, можливо, не відчуваючи себе достатньо підготованим, але доти Шампольон ще не робив серйозної спроби розшифрувати «Розетський камінь». Однак тепер — а це було 1822 року — він узявся до тієї праці серйозно.

В якому стані була в той час наука про ієрогліфи? Уже тоді було відомо, що єгипетське письмо пройшло через три фази розвитку. У найстародавніші часи єгиптяни користувалися ієрогліфами, тобто знаками, що являли собою малюнки живих істот і неживих предметів. Таке письмо складне, треба було мати неабиякий талант, щоб писати ним, отож через деякий час знаки спрощено. Виникло ієратичне письмо, яким користувалися переважно єгипетські жерці для написів у храмах та на гробницях. Далі з'явилося письмо демотичне або народне; воно складалося з рисок, дуг і кружалець ним легко писати, хоч у ньому важко було розпізнати первісні малюнки.

Ієрогліфами цікавилися вже стародавні письменники Геродот, Страбон і Діодор, а особливо Гораполлон (IV століття н. е.), яких вважали за великий авторитет у цій галузі. Вони рішуче твердили, що ієрогліфи — це малюнкове письмо, де окремі знаки виражають цілі слова, а не склади чи літери, тобто кожен окремий знак означає певну конкретну річ або абстрактну думку.

У XIX столітті ці погляди мали такий вплив на вчених, що останнім навіть на думку не спало піддати їх науковій перевірці. Хибні методи не раз заводили вчених на манівці зовсім безглуздих, ненаукових висновків. Лише англійський археолог Томас Юнг висловив припущення, що єгипетські написи складаються не тільки з малюнків, але й з фонетичних знаків; проте він не зумів з цих спостережень зробити практичних висновків і знайти ключ до розшифрування ієрогліфів.

Вікопомна заслуга Шампольона полягає в тому, що він рішуче порвав з традицією, яка зв'язувала вченим руки. Порвав з Геродотом, Страбоном, Діодором та Гораполлоном і сміливо рушив своєю власною дорогою, вважаючи, що єгипетське письмо складається з елементів звукових, а не понятійних.

У грецькому написі на «Розетському камені» були імена фараона Птолемея і цариці Клеопатри. Отже, ті самі імена мали бути і в обох єгипетських текстах. Але де їх шукати серед сотень загадкових карлючок? На щастя, справа ця була багато простіша, ніж те могло здаватися на перший погляд. Вже давно було відомо, що єгиптяни оздоблювали імена царів рамками. Тому Шампольон не мав жодного сумніву, що в двох рамках, які виразно виділялися в мурашнику ієрогліфів, і написано згадані вже царські імена.

Порівнюючи окремі ієрогліфи з відповідними грецькими літерами, він понад усякі сумніви довів, що його припущення правильне.

Але вчений не задовольнився цим. Він почав порівнювати по черзі єгипетські знаки й грецькі літери, з яких складалися імена «Птолемей» та «Клеопатра», і прочитав кілька ієрогліфів.

За допомогою розшифрованих знаків, Шампольон прочитав ще імена Олександра та кількох римських імператорів у інших текстах і збільшив таким чином загальну кількість прочитаних ієрогліфів.

Брама палацу в Персеполі.

Золота діадема шумерської цариці Шуб-ад (перука і обличчя виліплено на черепі іншої шумерської жінки тієї самої епохи).

Голова царя Саргона, зроблена з бронзи (знахідка з Ніневії, близько 2400 р. до нашої ери).

У деяких випадках він розв'язував справжні ребуси. Так, наприклад, в одній рамці учений знайшов два ієрогліфічні знаки ⊙ , тобто коло з крапкою посередині, а також особливий знак 𓄟 , схожий на повернуту вниз виделку з трьома ріжками зверху. Сушачи собі голову над значенням того кола, Шампольон подумав, що це символічний малюнок сонця.

З творів грецьких письменників він знав, що по-єгипетському сонце називалося Ра. Обидва ієрогліфи були в рамці, отже, вони, безперечно, означали ім'я фараона Рамзеса. Але як вимовлялася друга частина імені, тобто згадана вище виделка? Відповідь на це запитання вченому дала коптська мова. В ній є слово м е с е с, що означає син. Справа стала ясна: в єгипетській мові царське ім'я звучало Р а м е с е с, тобто по-нашому «син сонця».

Нам тепер важко оцінити, яких величезних розумових зусиль доклали Шампольон і його численні послідовники, розшифровуючи ієрогліфи. Єгипетське письмо складніше, ніж це здавалося б, якщо мати на увазі наведені вище приклади. Досить згадати інші характерні деталі, щоб пересвідчитися в цьому.

Єгиптяни зовсім не записували голосних звуків, тому слова у них складалися тільки з приголосних. Щоб краще собі це уявити, застосуємо такий метод писання до нашої мови. Якби перед нами були, наприклад, групи приголосних *«кт»* або *«лс»,* то це могло б означати *кіт, кут, кит* або *кат* і *ліс, лис* або *лес.*

Щоб не було таких сумнівів, єгиптяни ставили в кінці слів так звані детермінативи, або визначники, що вказували, про які саме речі йшлося в кожному окремому випадку. При слові «кт» ми помітили б малюнок кота, кута, кита або ката.

Але це ще не все. Єгиптяни виражали абстрактні поняття теж за допомогою конкретних предметів, передаючи їхнє значення різноманітними символами-детермінативами. Група приголосних «вр» означала іменник «ластівка» або прикметник «великий». У першому разі біля неї малювали ластівку, а в другому — сувій папірусу.

Можна собі уявити, скільки праці й часу мусив віддати Шампольон, перш ніж йому пощастило розкрити таємничу роль отого сувою папірусу. А таких ребусів було в ієрогліфічних написах безліч.

Треба сказати, що єгипетська мова була в ужитку довше, ніж будь-які інші мови світу, за винятком китайської. Люди користувалися нею, починаючи принаймні з IV тисячоліття до нашої ери і кінчаючи XVII століттям нашої ери, тобто п'ять тисяч років. Зрозуміло, що протягом цього величезного періоду єгипетська мова невпинно розвивалась і зазнала дуже грунтовних змін. Коли б троє єгиптян — один з 3000-го, другий з 2000-го, а третій з 1000-го року до нашої ери — зустрілися разом, то вони, напевно, не змогли б порозумітися між собою.

Так само змінювалося поступово й ієрогліфічне письмо. Крім змін графічних, про які ми вже згадували, відбувався процес внутрішнього розвитку. Стародавні грецькі письменники не помилялися в своїх думках про те, що спочатку ієрогліфи справді були малюнками. Але ще в дуже далекі часи вони почали передавати звуки — малюнки вже виражали не цілий предмет, а тільки першу приголосну з його назви. Так єгиптяни дістали двадцять чотири складові знаки. Треба сказати, що далі вони вже не пішли, тобто створити абетку, яка відіграла надзвичайно велику роль в історії людства, не змогли.

Всі оті ускладнення завдали єгиптологам невимовних труднощів. Розшифрувати один текст зовсім не означало прочитати й інший. Проте завдяки геніальному відкриттю Шампольона сьогодні немає такого напису, якого не зміг би прочитати і зрозуміти фахівець.

Відновити єгипетську мову Шампольону допомогло те, що він добре знав коптську мову, яку сміливо можна було брати для порівняння з відомими вже мовами стародавніх народів, що населяли західну Азію, Аравійський півострів та північно-східну Африку.

Незабаром Шампольон став у Франції видатним науковим авторитетом і тому легко дістав кошти на експедицію до Єгипту. В 1828—1829 роках він з п'ятнадцятьма відданими йому ученими обходив усю долину Нілу, і всюди його зустрічали гостинно як ученого, що «прочитав письмо старих каменів».

Правда, своїм одягом експедиція могла викликати загальний подив. Усі учасники її прибралися в однакові тюрбани, піджаки з золотими позументами й чоботи з жовтої шкіри. І сам керівник хизувався у такому самому арабському вбранні.

Та, незважаючи на цей театральний перевдяг, експедиція була серйозним науковим заходом. Шампольон дивував усіх своїми знаннями єгиптології. Він з першого погляду визначав, до якої епохи належать знайдені пам'ятки старовини. Для нього ніщо не було несподіванкою, все, що він побачив, підтверджувало теоретичні знання вченого, здобуті під час довголітньої праці в Греноблі й Парижі.

Молоді товариші Шампольона захоплювалися романтичною красою єгипетських руїн. Ось що занотував один із них про храм у Дендері:

«І нарешті ми побачили храм, залитий місячним сяйвом. Непорушна тиша, сповнена якихось таємничих чарів, панувала над портиком з величезними колонами, в той час коли зовні все тонуло в сліпучому світлі місяця. Дивний, чудовий контраст! Ми розпалили посеред храму багаття з сухої трави. І знову захоплення, майже екстаз! Нас охопило якесь незрозуміле хвилювання, якесь божевілля, якесь невимовне збудження!»

Сам керівник експедиції висловлювався про цей храм стриманіше, але, видно, і він не міг не піддатися зачаруванню:

«Не берусь навіть описати того враження, яке справив на нас храм, а особливо його портик. Окремі частини споруди можна описати за допомогою цифр і вимірів, але зовсім неможливо дати будь-яке уявлення про всю будову. Храм чудово поєднує в собі принадність і велич. Захоплені, в піднесеному настрої, ми пробули там дві години. В супроводі бідного, обідраного феллаха блукали по залах, при світлі місяця намагалися прочитати написи, видовбані на зовнішніх мурах».

Через три роки після повернення з подорожі по Єгипту Шампольон помер у Парижі від цілковитого виснаження організму надлюдською розумовою працею.

ДОЛИНА ЦАРІВ, СВЯТІ БИКИ Й СФІНКСИ

Книжка Денона, яку розкішно видав Жомар, викликала в Європі гонитву за пам'ятками Стародавнього Єгипту. Усі хоч трохи значні міста мали за честь придбати в свої музеї експонати просто з-над Нілу.

Експедиції споряджалися часто задля моди, аніж

з чесною науковою метою. Чуючи багатий зиск, авантурники з власної ініціативи їхали в Єгипет і скуповували скульптуру, скарабеї*, навіть цілі саркофаги та мумії, щоб потім перепродати їх приватним колекціонерам.

Це спричинилося до того, що в Каїрі ширилася торгівля з-під поли, і її не могли припинити ніякі заходи. Для цілих сіл єгипетських феллахів, зручно розташованих по сусідству з руїнами та царськими гробницями, торгівля пам'ятками старовини стала головним прожитком. В тісних закамарках і на базарах бородаті араби часто продавали твори єгипетського мистецтва, які могли б стати гордістю найповажніших музеїв світу. Важко навіть уявити, якої непоправної шкоди завдано в той час єгиптології, бо в гарячковій гонитві за знахідками люди без усякого сорому грабували могили й храми, розбивали саркофаги, відбивали статуям голови, видовбували з стін цілі плити з барельєфами або написами.

Серед того неладу справжня археологія Єгипту формувалася дуже повільно. За дивним збігом обставин її починала людина, яка не мала нічого спільного з археологією. Це був Джованні-Батіста Бельцоні, який народився 1778 року в Італії. Власне кажучи, його треба було б віднести до ряду тих звичайних шукачів скарбів, якими кишіло у той час у Єгипті і які були справжнім лихом для науки, коли б не та обставина, що він зробив кілька відкриттів, дуже важливих для зовсім молодої ще єгиптології. Археологи пізніших часів не раз дорікали йому за безцеремонні методи пошуків, а все-таки визнали його безперечні заслуги.

Замолоду Бельцоні мав намір піти в монастир, але роль ченця йому аж ніяк не пасувала. То був юнак з м'язами важкоатлета, запальний, розбіяка й паливода. До того ж він заплутався в якихось політичних інтригах, а в ті часи це була досить небезпечна справа. Тому в двадцять три роки Джованні мусив утікати з Італії і незабаром з'явився в Лондоні.

На прожиття Бельцоні заробляв тут незвичайно: він виступав у другорядних цирках як «найдужчий силач світу». Одягнений у рожеве трико, Джованні викликав подив своїми могутніми біцепсами, піднімав неймовірно важкі речі, а наприкінці виступу на нього чіплялося кілька чоловік, і він ходив з ними навколо арени

під туш оркестру й шалені оплески захопленого натовпу.

Але в глибині душі Бельцоні мріяв зробити якийсь великий винахід, котрий приніс би йому щастя. Він чув про примітивні методи зрошення грунту, які з давніх-давен застосовували в Єгипті, й тому сконструював колесо накачувати воду; воно давало наслідки вчетверо більші, ніж місцеві журавлі-черпаки. За останні гроші, зібрані від циркових виступів, Джованні поїхав до Каїра й показав свою модель тодішньому володареві Єгипту — Мохамеду Алі. Проте його чекала цілковита невдача. Алі, котрий уславився тим, що під час банкету умертвив чотириста беїв, зовсім не був схильний полегшувати становище поневолених феллахів і, коли йому показали винахід, тільки байдуже знизав плечима.

Бельцоні залишився в Каїрі без копійки в кишені. Отож коли до нього прийшов місцевий англійський консул і попросив виконати за добру винагороду певне доручення, Джованні охоче згодився. Йшлося про те, щоб забрати з Фів* величезну статую Рамзеса II і доправити у верхів'я Нілу, в Олександрію, звідки її мали перевезти пароплавом до Британського музею в Лондоні.

У червні 1816 року Бельцоні приїхав до Фів. Руїни міста справили на нього глибоке враження й викликали палке захоплення єгипетською старовиною. Тому Джованні поклав назавжди лишитися в Єгипті і цілком присвятити себе археологічним розшукам. Ось що він писав у своєму щоденнику про перше враження від руїн:

«22 дня ми вперше побачили руїни великих Фів. Мені здавалося, ніби я ввійшов у місто велетнів, місто, яке мало такий вигляд, немовби його зруйновано під час тривалої війни... Храм у Луксорі захоплює мандрівника своєю величчю. Усе в ньому викликає подив — вхід з двома обелісками і величезними статуями на фасаді, густо розміщені величезні колони, різноманітні зали й святилища, розкішні орнаменти на мурах і колонах, барельєфи з батальними сценами. Коли, приваблені рештками будівель, які високо піднімаються над верхів'ями пальмових дерев, ми рушимо на північну сторону Фів, то опинимося в справжньому лісі храмів, колон, обелісків, велетенських статуй, сфінксів, портиків і безлічі

інших чудових пам'яток старовини, яких зовсім неможливо описати.

Навіть на західному боці Нілу мандрівника оточують різноманітні чуда. Тут і храми, величезні, надзвичайно могутні статуї, а також Долина Царів з багатьма царськими могилами, видовбаними в скелі, з малюнками на стінах, саркофагами і статуями. Хто ж не замислився б над долею народу, який створив ці чарівні споруди, а потім поринув у такий морок забуття, що навіть його мова й письмо стали таємницею».

Бельцоні найняв кілька десятків арабів і за допомогою балок, дрюків, вірьовок з пальмового волокна втягнув статую на пліт. Він сам теж не стояв осторонь і так старався, що в нього аж кров з носа пішла.

Подорож у верхів'я Нілу тривала п'ять місяців. По дорозі Бельцоні тяжко захворів на очі і весь час мусив перебувати в затемненій каюті, але скульптуру Рамзеса II він щасливо привіз до Олександрії.

Наступні п'ять років Джованні провів у Єгипті, збираючи й надсилаючи в Лондон найрізноманітніші знахідки — від невеличких скарабеїв і до велетенських монолітних обелісків. На правду кажучи, його діяльність була звичайнісіньким грабунком; але на виправдання Бельцоні треба зауважити, що на той час він не був винятком. Навіть поважні археологи без будь-яких докорів сумління спустошували Єгипет, вивозячи археологічні знахідки в свої країни.

Беззаперечною заслугою Бельцоні було те, що він перший розпочав археологічні розшуки в Долині Царів, яка лежить на захід від Нілу, навпроти Луксора й Карнака, стародавніх єгипетських міст, а тепер велетенських руїн. В тій безлюдній улоговині, оточеній вапняковими скелями, фараони, починаючи з XVI століття до нашої ери, веліли видовбувати собі гробниці і ховати там свої мумії, геть усипані казковими скарбами.

Уже в стародавні часи грабіжники спустошили царські гробниці. В них жили шакали та кажани. І тільки на стінах могильних склепів збереглися дивні малюнки й таємничі ієрогліфи, яких ніхто не вмів прочитати. Уже грецькі й римські мандрівники охоче відвідували диявольську долину. Її голі урвисті скелі, величезні осипи ріні й каміння, а передусім — незбагненна

тиша, яка огортала цей безлюдний, мов на Місяці, краєвид, справляли незабутнє враження.

Єгиптологи були певні, що всі могили, які містилися у Долині Царів, уже відомі й досліджені, що нічого й починати там спеціальні археологічні розкопки. Але Бельцоні не охолодила ця думка. В одному місці долини він з допомогою кількох феллахів розкидав величезну купу ріні та каміння і раптом опинився біля входу до гробниці, про яку ніхто й гадки не мав. Колись там лежав серед неоціненних скарбів фараон Сеті І, попередник Рамзеса, завойовника Лівії, Сірії і країн хеттів, але могила була геть пограбована. Уцілів тільки порожній саркофаг з алебастру; Бельцоні надіслав його в Лондон.

Відкриття гробниці викликало загальне хвилювання, бо з цього незаперечно виникало, що долина, всупереч думці вчених, криє в собі ще безліч несподіванок. Відтоді почалися там багаторічні археолого-розвідувальні роботи, які завершилися в XX столітті великим успіхом: у Долині Царів відкопано ще неторкнуту могилу фараона Тутанхамона і в ній знайдено силу-силенну неоціненних скарбів та витворів єгипетського мистецтва.

1820 року Бельцоні повернувся до Англії. Його захоплено вітали. Ще більшої слави він зажив, коли влаштував у Лондоні виставку своїх знахідок, серед яких найбільше зацікавлення викликав алебастровий саркофаг фараона Сеті І.

Через кілька років Бельцоні помер на палубі корабля, по дорозі до Африки, куди він плив у пошуках нових пригод і нових вражень.

Піонером єгипетської археології іншого типу був француз Огюст Марієт, учений-археолог і охоронець Лувру. Маючи завдання купити для свого музею папіруси, він прибув 1850 року до Єгипту.

Каїр із своїми куполами й стрілчастими мінаретами справив на нього величезне враження. Ідучи якось вулицею, Марієт з подивом зауважив, що перед мечетями й палацами стоять однакові фігури сфінксів. Вченого зацікавило, звідки вони походять. «Певна річ,—думав він.— що їх привезли до Каїра з одного місця, адже вони наче близнята схожі між собою: один і той же стиль, однакові розміри».

Таємницю походження їх вчений відкрив зовсім

випадково. Одного разу, гуляючи в Саккарі, місцевості поблизу Каїра, він помітив голову сфінкса, яка виглядала з піску пустелі. Відкопавши його тулуб, Марієт прочитав напис: «Апіс, святий бик Мемфіса».

Це страшенно схвилювало вченого — адже він знав з інших джерел, що вшанування святого бика відбувалося в храмі поблизу легендарної Алеї сфінксів, яка вже давно зникла з поверхні землі, й ніхто не мав уявлення, де шукати її сліди. Невже вона похована в піску отут, в Саккарі?

Марієт одразу ж найняв кілька десятків арабів і почав розкопувати пісок біля знайденої скульптури. Наслідки цієї праці перевершили всі сподівання: археолог відкопав широку дорогу, обабіч якої, замислено дивлячись у далину, стояло сто сорок гігантських сфінксів. Під час дальших розшуків виявилося, що алея з'єднувала два храми, які були тепер зовсім зруйновані.

В перший же день біля одного з цих храмів Марієт відкрив засипаний вхід у підземелля. Він запалив смолоскип і похилим коридором ввійшов усередину. При світлі миготливого полум'я вчений побачив незабутню картину. У величезній галереї, видовбаній у скелі, стояли вряд саркофаги з полірованого чорного й червоного граніту, вагою, як здавалося на око, щонайменше по сімдесят тонн. Очевидно, тут уже господарювали грабіжники, бо віка деяких саркофагів було зсунуто набік.

У кожному саркофагу лежала мумія бика; всі вони були цілі, хоч і пограбовані: ніде не лишилося коштовностей, що їх давали покійникам у дорогу смерті.

Давно вже відомо, що єгиптяни вважали деяких тварин за божественних істот і створювали навколо них релігійні культи. Але тут Марієт знайшов наочний доказ цього особливого звичаю: ціле кладовище мумій, які були втіленням славетного бика Апіса. Цьому слузі бога Пта споруджували храми, які доглядали групи жерців.

Тварина весь свій вік жила в храмі або ж поблизу на пасовищі, а коли це сите життя закінчувалось, жерці, виконуючи релігійні обряди, бальзамували труп і ховали в підземних катакомбах.

Єгиптяни вірили, що вмирає тільки земна оболонка тварини, а душа переходить у тіло іншого бика. Після закінчення тривалих жалобних обрядів спеціально виді-

лені жерці вирушали в мандрівку по країні, щоб серед биків знайти божого спадкоємця. Жерці впізнавали його за таємничими, тільки їм відомими знаками на шерсті. Прикрашеного квітами, прибраного в барвисті стрічки обранця приводили врочистою процесією до храму. По дорозі юрми людей радісно вітали його, танцюючи й співаючи.

Цікаво, що в різних місцевостях був культ різних тварин, отже, можна припускати, що він виник у той період, коли Єгипет був поділений на окремі невеличкі держави. В містах Бубастіс та Бені-Хасан знайдено кладовище забальзамованих котів, у Омбосі — крокодилів, у Ашмунені—ібісів, а в Елефантіні—баранів. В одних районах цих тварин вважали за божественних, недоторканних істот, а в інших їх не вагаючись убивали. Цією суперечністю у віруваннях пояснювалось, наприклад, те, що на певних ділянках Нілу кишіло від крокодилів, у той час коли в інших місцях їх не було, бо там цих хижаків винищили.

Взагалі ж тварини в єгипетській релігії відігравали дуже важливу роль. У найстародавніші часи боги виступали під личиною корови, барана, сокола, ібіса, шакала, крокодила, кота, вужа тощо. Згодом їм почали надавати вигляду людей, зберігаючи поки що голови тварин, і тільки багато пізніше постаті богів стали цілком людські.

Марієт зробив і ще одне відкриття, так само важливе для єгиптології. Поблизу Алеї сфінксів археолог викопав дуже стару скельну гробницю можновладця і великого багача на прізвище Ті, яка належить до того часу, коли виникли піраміди Хеопса, Хефрена й Мікеріна* Гробниця була геть знівечена, але на її стінах збереглися фрески, які мають величезну наукову цінність, бо вони вперше дали нам можливість ознайомитися з способом життя й суспільним ладом єгиптян.

Можновладця і багача Ті зображено завжди в три або чотири рази більшим за інших людей. Він гордо й владно височить над ними, як пан над рабами. Ми бачимо, як він розмовляє з родиною, полює в молодих папірусових заростях, стоїть на палубі корабля й дивиться на веслярів.

Ось селяни, яких привели на вірьовках, складають данину, в іншому місці бачимо довгі ряди покірно похи-

лених рабів, а біля них вимахують батогами наглядачі. Ці малюнки розповідають про суспільні відносини в Стародавньому Єгипті краще, ніж багато прочитаних пізніше написів.

Не меншу пізнавальну цінність мають малюнки, на яких зображено трудівників. Ми бачимо тут селян, які тіпають льон, косять, молотять, віють зерно; погоничів ослів, кораблебудівників, дроворубів, золотарів, каменярів, лимарів, різьбярів і митців-скульпторів. Всі вони працюють у володіннях багача Ті, отже, можна дійти висновку, що маєтки тодішніх можновладців становили окремі економічно незалежні господарства, які виробляли майже все для своїх потреб.

Заслугою Огюста Марієта є й те, що він заснував у Каїрі Єгипетський музей. Будучи директором цього музею, вчений успішно боровся проти гендлю пам'ятками старовини; завдяки йому прийнято закон, що не давав можливості повністю обібрати Єгипет, повивозивши з нього всі цінні старожитності. Саме його зусиллями пояснюється те, що сьогодні вивозити з Єгипту археологічні знахідки можна тільки у виняткових випадках, звичайно ж археологи повинні віддавати їх до Єгипетського музею. Тому в Каїрі зібрано тепер найбільші колекції, які дають багатий матеріал для наукових досліджень у галузі історії, культури й звичаїв народу Стародавнього Єгипту.

ТАЄМНИЦІ ПІРАМІД

Серед археологів XIX століття видатним єгиптологом заслужено можна назвати також англійського вченого Уїльяма Матью Фліндерса Петрі, який, починаючи з 1880 року, протягом 46 літ досліджував головним чином піраміди.

Величезні споруди у формі пірамід — «гори фараонів», як їх називали араби,— виникли в період панування третьої й четвертої династій фараонів, тобто майже чотири з половиною тисячі років тому. З найдавніших часів вони приваблювали багато поколінь мандрівників, викликаючи подив і майже забобонний страх своїми величезними розмірами й суворою архітектурою.

Про піраміди знали тільки те, що колись у них були мумії могутніх володарів Єгипту. Невідомо було навіть, коли виникли ці піраміди, які точно їхні розміри. Про них ходили найрізноманітніші легенди й розповіді. В їхніх формах і пропорціях дошукувались відбитків астрономічних знань жерців і навіть містичних віщувань про майбутню долю людських поколінь.

І якщо сьогодні ми вже знаємо про піраміди більше, то це завдяки багатолітній терплячій праці Петрі. 1880 року вчений уперше опинився біля пірамід у місті Гізі. Умови, в яких він розпочав свою роботу, вимагали від нього справжньої самопожертви. Коштів у нього було дуже мало, і про те, щоб найняти помічників та спорудити барак, де можна було б поселитись і спокійно працювати, не доводилося й думати. Отож учений влаштувався в порожній скельній гробниці, спав на сіннику, готував собі їжу на спиртівці й при тьмяному світлі гасової лампи, яка немилосердно чаділа, писав свої нотатки.

Як тільки наставала ніч і спека трохи спадала, він зовсім роздягався і йшов усередину заплутаних коридорів та могильних склепів. У піраміді була страшенна задуха. Петрі не міг лишатися там довше ніж одну—дві години. Він квапливо рисував схему розташування коридорів і копіював стінні написи. З таких прогулянок учений повертався звичайно мокрий од поту, голова в нього боліла, очі від утоми наливалися кров'ю. Та, незважаючи на все це, він одразу ж сідав на землю й доповнював ще незакінчені ескізи. Жаркими днями Петрі спав у своїй норі до самісінького вечора, коли прохолода знову давала можливість приступити до роботи.

Досі археологи налічили вісімдесят пірамід, більшість яких знайдено зруйнованими — адже протягом багатьох століть феллахи навколишніх сіл брали з них будівельний матеріал. Фараони будували піраміди на західному боці Нілу, в сусідстві з найстародавнішою столицею Єгипту — містом Мемфіс, розташованим на межі Верхнього й Нижнього Єгипту.

Особливо славнозвісні три піраміди: Хеопса, Хефрена й Мікеріна. Найбільша з них — піраміда Хеопса — має висоту 146 метрів, а бік її квадратної основи сягає 230 метрів. Піраміда складається з 2 300 000 кам'яних

блоків, а кожен блок важить пересічно 6 000 кілограмів.

Геродот твердить, що піраміду будували двадцять років і що тільки підвозили будівельний матеріал сто тисяч селян, яких щороку приганяли сюди на три місяці, коли розливався Ніл і всі роботи в полі припинялися. Крім того, там, як це можна уявити з руїн бараків, постійно працювало близько чотирьох тисяч ремісників — мулярів, каменярів, різьбярів тощо.

Перед цією пірамідою й донині стоїть величезний сфінкс, витесаний з монолітної кам'яної брили в період панування одного з наступників Хеопса. Постать лева з людським обличчям, що лежить сповнений таємничої задуми, мала символізувати необмежену могутність єгипетських володарів. Статуя справляє глибоке враження вже хоча б своїми розмірами: заввишки вона 20 метрів, а завдовжки — 73.

Піраміди стоять посеред голої пустелі й мають тепер дуже сумний вигляд. Гладеньких вапнякових або гранітових плит, якими облицьовано піраміди, здебільшого вже немає — їх позривали на будівельний матеріал, а ті, що лишилися, посіріли, піщані бурі зробили їх шорсткими, нерівними.

Не те було за їхньої молодості. Перенесімося в ті далекі часи, й ми побачимо їх в іншому оточенні. Біля кожної піраміди, огородженої прикрашеним муром, стояв звичайно гарний храм з колонами й портиком; тут жерці правили службу по мертвому фараонові й дбали про його «щоденні потреби», ставлячи перед статуєю посуд з наїдками та напоями.

Придворні сановники вважали за найбільшу для себе шану здобути право на посмертний спочинок біля самої піраміди. Ось чому піраміди були оточені великими кладовищами з розкішними гробницями.

Зовні піраміди часто-густо були оздоблені барельєфами та мозаїкою. Під час великих свят навколо них з'являвся ліс прапорів. З напису на могильному склепі цариці Уебтен відомо, що верхівка її піраміди була позолочена; вдень вона сяяла на сонці, уночі — в місячному промінні, і цей золотавий відблиск показував, можливо, дорогу мандрівникам, як кораблям у морі — маяк.

Дослідники замислились: як руками можна було

скласти стільки каменю в бездоганно правильну піраміду, припасувати тисячі плит так щільно, що між ними не проходило навіть лезо ножа?

На щастя, в історичних джерелах, в ієрогліфічних написах збереглися певні свідчення, що дають можливість приблизно відновити перебіг усього будівництва. Кам'яні блоки з найближчих каменярень перевозили Нілом, а потім на полозах тягнули по штучно зробленому похилому насипу, який, що далі росла будівля, підвищували й подовжували. Щоб тертя було менше, дорогу поливали водою, і сани легко сковзали по грязі. Каменярі ставили брили так, що до самого останнього часу, коли вже треба було з'єднувати блоки, там лишався вузький поміст, і на нього, висячи над прірвою, можна було спертися ногами.

Це була надзвичайно тяжка праця, і вона забрала безліч людських жертв. Сила-силенна робітників працювала під батогами наглядачів і вбивчим сонцем пустелі, щоб задовольнити примху однієї людини — володаря Верхнього й Нижнього Єгипту.

Подумаймо, яких величезних зусиль тут докладено, і ми впевнимося, що далебі ніколи в історії світу підданців не примушували виконувати таку непродуктивну працю, розміри й труднощі якої здаються нам сьогодні чимось незбагненним.

Ці величезні споруди, призначені, щоб зберігати царські мумії, виражали, до того ж, божественність фараонів і, як твердила віра, були для них немовби сходинками на небо. Тому найдавніші піраміди мали форму сходів, і тільки пізніше, невідомо чому, їх почали робити з гладенькими стінами. Про це містичне призначення пірамід свідчать знайдені папіруси, в яких є, наприклад, такий текст: «Ми будуємо для нього (фараона) сходи, щоб він міг зійти на небо».

Для широких мас пригнобленого народу ці суворі, бездушні піраміди, напевно, були чимось зовсім чужим і ворожим, як нагадування про володарів, котрі не знали міри в своїй бундючності та себелюбстві. Адже будівництво їх поглинало безліч коштів Єгипту й тільки збільшувало злидні. Навіть уже готові піраміди лишалися паразитами хліборобів і ремісників, бо при них доводилось, як велів звичай, утримувати групу жерців, котрі служили тільки небіжчикові. Для цього, за наказом од-

ного з фараонів, дванадцять сіл повинні були довічно сплачувати данину.

Щоб глибше зрозуміти причину, яка спонукала фараонів будувати піраміди, треба хоча б стисло згадати деякі основні риси єгипетської релігії. Серед плеяди богів єгиптяни найбільше шанували бога сонця Ра та бога землі Озіриса, справедливого й доброго, бо він дав людям мистецтво й ремесла. Брат же його, бог Сет був утіленням зла. Заздрячи Озірису, який мав величезну популярність серед людей, Сет замордував його, а труп сховав у скриню й кинув у море. Далеко від міста Бібл* скриня виплила на берег.

Дружина Озіриса, богиня Ізіда оживила його. Відтоді воскреслий Озіріс став господарем країни мертвих.

Син Озіриса Гор помстився за смерть батька, забивши Сета. З того часу Гор став символом синівської любові й самопожертви, тому що в боротьбі з ворогом він утратив одне око.

Єгиптяни вірили, що захід і схід сонця означають смерть і воскресіння бога Ра. З цих міфів вони черпали певність, що їх так само чекає воскресіння й щасливіше життя в потойбічному світі.

Для цього треба було зберегти тіло померлого й задовольнити потреби, які мали виникнути в небіжчика в його посмертному житті. Отож труп бальзамували, біля нього клали харчі й усі речі домашнього вжитку. А щоб тіло не знищили грабіжники, фараони будували піраміди з багатьма заплутаними галереями, закапелками й пастками, аби злочинці не змогли добратися до мумії та могильних скарбів.

Як істоти божественні, фараони й після смерті мали ті самі пільги, що й на землі. Єгиптяни уявляли собі, що бог сонця Ра щодня здійснює по небу подорож у золотому човні, і в тій подорожі душа фараона спочатку була на судні за весляра, а потім навіть стернового. Але з часом єгипетські царі ставали могутнішими володарями, і їхні посмертні вимоги збільшувались. Спершу на фараонів покладались обов'язки секретаря бога, а згодом вони вже самі возсідали на троні як боги сонця. У зв'язку з такими віруваннями фараонам клали в могилу весла, а іноді й цілі човни — археологи назвали їх «сонячними човнами». 1955 року біля підніжжя піраміди Хеопса у вимурованому тайнику знайдено чо-

вен з матами на сідцях і веслами; все це дуже добре збереглося.

Піраміди й гробниці можновладців є відображення класової нерівності, яка ще за тих далеких часів виникла в єгипетському суспільстві. Бальзамування трупів і спорудження спеціальних гробниць — справа дуже дорога, звичайні смертні цього не могли собі дозволити. Селяни, ремісники й службовці ховали своїх покійників у піску пустелі. І от, завдяки дивному збігу обставин, у той час, коли прекрасні гробниці здебільшого стали жертвою грабіжників, останки простих людей уникли цієї долі, та ще й добре збереглися: в піску пустелі зовсім немає вологи, і трупи перетворилися на мумії.

Нелегко жилося душі єгиптянина в країні смерті. Поки вона діставалась до місць блаженства, де «немає повені, зерно дає багаті врожаї, і душі купаються в достатку», її чекало безліч небезпек. Обітовану країну оточували глибокі води, а вхід до неї охороняло чудовисько, що звалося «перевернутим лицем» і впускало тільки тих, хто на землі жив праведником. Зграї упирів і всяких потвор чигали, щоб погубити мандрівні душі, намагаючись знесилити їх чарами.

Люди мали можливість допомогти покійним закляттями, які були зібрані в «Книзі мертвих». Фараони не шкодували коштів, щоб назавжди забезпечити собі цю людську допомогу. Вони, як уже згадувалося, споруджували біля своїх гробниць храми й призначали туди жерців, виділяючи на утримання їх прибутки з царських маєтків. Жерці щоденно проголошували заздалегідь складений ритуальний текст, потрібний мерцеві, як хліб і вода живому.

Але фараони знали вади людей і тому припускали, що жерці можуть занедбати свої обов'язки й погубити царські душі. Щоб цього не сталося, фараони веліли на стінах могильного склепу написати всі потрібні за ритуалом молитви й магічні заклинання, та ще й покласти в труну папірус «Книги мертвих». Адже єгиптяни вірили в магічну силу писаного слова й вважали, що ієрогліфи мають своє власне, самостійне життя. Ритуальний текст, написаний на стіні могильного склепу, був, на їхню думку, такий же дійовий, як і текст, проголошений перед людьми.

Про недовір'я фараонів до жерців свідчило одне

відкриття, яке випадково зробив Петрі. 1889 року він надумав дослідити все усередині однієї піраміди, на той час іще безіменної, бо ніхто не знав, який фараон був колись у ній похований. Та, незважаючи на всі старання, вчений ніяк не міг знайти прихованого входу, хоча звичайно в пірамідах він буває в північній стіні.

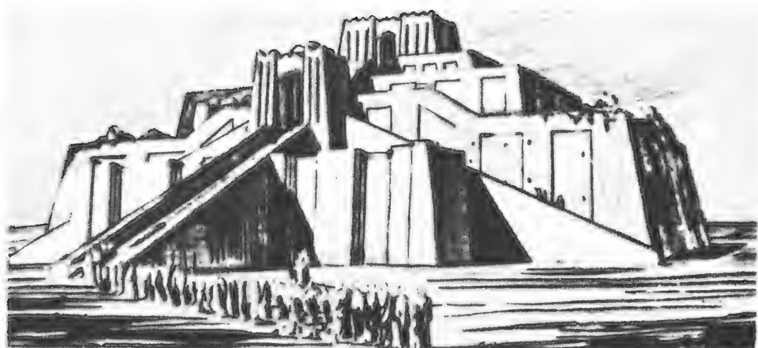
Втративши терпець через даремні розшуки, Петрі постановив продовбати крізь всю кам'яну товщу похилий тунель аж до самої гробниці. Це була неймовірно копітка й затяжна робота. Минуло кілька тижнів, поки робітники-араби сповістили, що останній шар каменю, який відокремлював їх од могильного склепу, пробито.

Петрі приповз на животі й побачив у царській могилі два саркофаги з одваленими й потрощеними віками. Але встановити, якому фараонові належала піраміда, він не зміг, бо середину її, де протягом десятків століть було сухо, почала раптом заливати підгрунтова вода. Петрі збирав її совком у відро й подавав арабам, а ті виливали нагорі. Насилу осушивши склеп, учений почав оглядати його. В кутку він знайшов алебастрову вазу з написом, який свідчив, що піраміду збудував для себе й своєї дружини фараон Аменемхет XI.

Але Петрі значно більше цікавило інше питання: як грабіжники потрапили всередину піраміди й не лишили по собі ніякісінького сліду? Де приховано вхід, якого він марно шукав? Невже злодії так добре знали план будівлі, що просто відчинили вхід і ввійшли всередину?

Щоб розкрити цю таємницю, вчений надумав дослідити лабіринт коридорів, починаючи від могильного склепу й посуваючись туди, де мав бути вхід. Завдання було надзвичайно тяжке, а іноді навіть небезпечне для життя. Залита підгрунтовою водою рінь і пісок, якого було повно в коридорах, перетворилися на липку драговину. Місцями Петрі доводилося повзти на животі, задихаючись у затхлому повітрі. Нарешті, вимазаний грязюкою і зовсім знесилений, він дістався до входу. Всупереч звичаю, його було зроблено не в північній, а в південній стіні піраміди. Вченого одразу ж зацікавило: звідки грабіжники знали про те, що вхід треба шукати з південного боку? Поступово у нього почали пробуджуватись деякі підозри; коли б вони справдилися, то це була б неабияка сенсація.

Потім Петрі повернувся назад тією дорогою, якою

Зикурат і храм в Урі (реконструкція).

Руїни зикурату в Урі.

Скульптура осла, яка прикрашала дишло колісниці цариці Шуб-ад.

Інкрустація з мушлі на арфі, знайденої у царській гробниці в Урі. На орнаменті вгорі зображено героя шумерського епосу Гільгамеша, який бореться з биками.

грабіжники, безсумнівно, мали добиратися до склепу, причому він намагався уявити себе в їхньому становищі й міркував, що б він зробив на місці злодіїв. Він попадав на різні перешкоди й пастки, що мали утруднити непроханим гостям доступ до сховища. Вчений не раз мусив визнати, що в цьому лабіринті він був би зовсім безпорадний, якби перше не взнав дороги з протилежного боку.

Але грабіжники, як про те свідчили відсунуті камені, йшли вперед напрочуд упевнено. Коли сходи зненацька обривалися в якомусь закамарку, вони знали, що далі дорогу треба шукати в стелі, де був отвір, замаскований кам'яною плитою. Злодії легко пройшли так три закамарки. В одному коридорі хід до самого верху завалено купами жорстви. Щоб усунути цю перешкоду, потрібно було багато часу й зусиль. Петрі підрахував, що пробратися до царської гробниці й винести всі скарби грабіжники могли не менше як за п'ять місяців.

Стало зрозуміло, що за таких умов вони не могли б цього зробити, не викликавши підозри в жерців і охоронців кладовища. Якщо ж усе-таки злодії п'ять місяців спокійно вовтузилися в піраміді, то, без сумніву, вони робили це не на одчай душі: грабіжники належали до чималої ватаги, в якій жерці й начальник охорони саме й були натхненниками злочину.

ПОСМЕРТНІ КЛОПОТИ ФАРАОНІВ

Якось 1881 року до робочого кабінету одного німецького єгиптолога завітав багатий американець. Невідомий розсівся на стільці і, витягаючи з папки сувій папірусу, мовив:

— Я дізнався, що ви вмієте читати єгипетські папіруси, от і хотів попросити, щоб ви оцінили цей документ. Чи має він якусь цінність? Я заплатив за нього великі гроші...

Професор уважно глянув на папірус і заглибився в єгипетський текст. І що далі він читав, то більший подив з'являвся в нього на обличчі. Ледве стримуючи хвилювання, вчений спитав:

— Де ви це дістали?

— А чому ви питаєте? Невже то щось дуже цінне?

— Це текст одного фараона, гробниця якого в Долині Царів із давніх-давен стоїть порожня. Річ у тому, що такі папіруси клали фараонам у труну, отже, звідси можна зробити висновок: мумія цього царя не загинула, її переховують десь в іншому місці. Ви, напевне, розумієте, як важливо для науки виявити походження папірусу.

— Не буду таїтися,— відповів, усміхаючись, американець.— Я поїхав до Каїра, щоб придбати для своїх колекцій кілька старовинних єгипетських пам'яток. Знаючи, що це справа нелегальна, я зустрічався з арабськими гендлярами тільки вночі. Одного разу якийсь височенний араб запросив мене до задньої кімнати своєї крамниці й запропонував оцей папірус, зажадавши дуже високу ціну. Поторгувавшись, я купив його й негайно виїхав з Єгипту, щоб мене часом не спіймали й не відібрали здобичі.

Німецький єгиптолог написав листа до Каїра. Директор Єгипетського музею професор Гастон Масперо, прочитавши звістку про викрадення цінного папірусу, кипів од люті. Адже за останні роки з країни вже вивезено кільканадцять цінних документів і старовинних пам'яток єгипетського мистецтва, і ніякі слідства досі нічого не дали, окрім повідомлення, що торгує цими речами якийсь араб, про якого знали тільки одне: він дуже високий на зріст.

Поліція, як і раніше, виявилась зовсім безпорадною, тому директор поклав узяти всю цю справу в свої руки. Викрити велетня в тюрбані він доручив молодому асистентові Емілю Бругшу, який аж руки потирав, радіючи майбутній ролі детектива-аматора.

Еміль розпочав слідство з того, що поїхав до Луксора, оселився в готелі й почав розповідати всім, ніби він американець і розшукує античні пам'ятки. Днями й ночами бродив він по всіх закамарках міста, купуючи за великі гроші якісь речі.

Араби спочатку робили спроби підсунути йому фальшиві твори, але, побачивши, як молодий чужоземець з першого ж погляду розрізняє підробку й зневажливим жестом відкидає її, пройнялися повагою до нього: впевнилися, що мають справу не з наївним туристом.

Якось на базарі асистент, розглядаючись, проходив біля однієї з багатьох невеличких крамничок. На порозі

сидів араб з довгою сивою бородою. Побачивши любителя старовини, він кивнув йому головою, провів чужоземця в задню кімнату й запропонував купити невелику кам'яну статуетку. Бругш глянув на неї і насилу приховав свій подив: зі стилю молодий вчений одразу визначив, що перед ним скульптура, якій не менше ніж три тисячі років. Торгуючись, він ніби між іншим вертів статуетку в руці й з видовбаного на ній напису ієрогліфами зробив висновок, що походить вона з гробниці одного з фараонів двадцять першої династії. Гробниця вже давно стояла в Долині Царів порожня. То звідки ж узялася скульптура? Розв'язання цієї таємниці дало б науці просто неоціненну користь. Гаданий американець, вдаючи байдужого, купив статуетку й дав арабові зрозуміти, що він шукає ще й інших зразків єгипетського мистецтва.

За кілька годин після цієї розмови до нього в готель прийшов араб на ім'я Абд ель Расул, із села Ель-Гурнах і запропонував різноманітні речі, виготовлені за часів панування тієї самої династії. Молодий учений неуважно позирнув на запропонований товар, натомість, мов зачарований, витріщився на араба — бородатого, величезного на зріст чоловіка. Не було ніякого сумніву: нарешті він зустрівся з тим легендарним гендлярем, який, мов оманлива тінь, вислизав із розставлених пасток, уже кілька років псуючи кров поліції і археологам. Бругш негайно велів його арештувати і посадити в тюрму.

Слідство вели єгипетські власті, й тяглося воно без кінця-краю. Неборак од усього відмовлявся, хоч, за жорстокими методами тогочасної єгипетської поліції, його били різками по підошвах ніг. За свідків викликали членів родини, а також інших мешканців села, але ті клялись аллахом, що Абд ель Расул — вельми шановна людина, що він ніколи не зганьбив себе забороненою торгівлею пам'ятками старовини. Справа не посувалася, в'язня хоч-не-хоч довелося випустити на волю.

Але за кілька днів винуватець — о диво! — повернувся й признався, що він і є отой гендляр, якого розшукували. Що примусило його це зробити?

Абд ель Расул був у компанії, до якої входили його брати й ще кілька селян. За домовленістю, він одержував п'яту частину прибутків од нелегальної торгівлі. Але, повернувшись з ув'язнення, він одразу ж зажадав

половини всіх зисків у нагороду за те, що, незважаючи на тортури, тримався мужньо й нікого не зрадив. Це викликало палкі суперечки й навіть бійку. Відмова так розгнівила Абд ель Расула, що він побіг у поліцію й віддався їй до рук, аби тільки помститися на своїх спільниках.

Директор Масперо був саме в Парижі, тому в поліцію викликали його асистента, а того найбільше цікавило таємниче джерело, з якого цінні пам'ятки старовини потрапляли на ринок. І тоді Абд ель Расул розповів прямо-таки фантастичну історію про зовсім випадкове відкриття.

Колись він, його брат Магомет і знайомий з того ж села вирушили в невелику низовину, яка лежала поблизу Долини Царів, відокремлена пасмом фіванських пагорбів. Шукаючи в руїнах знахідок, які можна було б продати, вони несподівано напали на відкритий підземний хід, видовбаний вертикально в скелі. Абд ель Расул спустився на линві всередину. Але незабаром він велів витягнути його назад і з жахом в очах зарепетував:

— Афріт! Там унизу сидить афріт!

Афріт по-арабському означає злий дух, отож не дивно, що всі троє товаришів кинулися тікати. Увечері Абд ель Расул признався братові, що вся історія з афрітом — це тільки хитрощі, за допомогою яких він хотів налякати знайомого й приховати від нього те, що справді побачив у шахті. Другого дня обидва брати знову пішли в низовину й опустилися на дно колодязя. В глиб кам'яної гори вів коридор; згодом він став ширший і перетворився на підземну галерею, в якій при миготливому світлі смолоскипа перед ними відкрилося незвичайне видовище: там стояли виставлені в ряд дерев'яні труни. Піднімаючи віка, брати впевнилися, що в трунах лежать мумії і всі вони добре збереглися. Побачивши на чолі у них зображення вужа, навіть ці сільські жителі догадалися, що мають справу з останками фараонів.

Правду кажучи, вони знали, що про відкриття треба заявити до відомства старожитностей, а проте воліли мовчати й одержати від знайдених скарбів якнайбільше користі для себе. Про те, щоб забрати звідти всі скарби одразу, не могло бути й мови: поява на ринку такої кількості нових знахідок неминуче викликала б підозру властей. Отож брати домовилися прийняти в компанію

решту членів родини та деяких знайомих і спорожнювати гробницю поступово. Так вони до самої смерті мали б собі на прожиток.

Асистент музею Еміль Бругш негайно вирушив до вказаної низовини й опустився на дно шахти.

«Я не був певен, що то — ява чи сон,— пише він у своїх спогадах.— Глянувши на одну з трун, я прочитав на віку ім'я царя Сеті І, батька Рамзеса II. За кілька кроків далі, схрестивши на грудях руки, спочивав у скромній домовині Рамзес II. Що далі я посувався в глиб залу, то більше було скарбів. Ось Аменофіс І, потім Ахмес, три фараони на ім'я Тутмос, цариця Ахмес Нефертіті — разом тридцять сім трун з добре збереженими муміями царів, цариць, їхніх синів і дочок».

Деякі труни були ще забиті, інші стояли розкриті, пограбовані. Поміж трунами валялося безліч різноманітних речей — вази, шкатулки і всякі коштовності, що їх дали померлим у посмертну мандрівку.

На черепах у деяких муміях ще була шкіра й волосся, через розтулені уста видніли щелепи, які теж добре зберeглися. Особливо сильне враження справила мумія Рамзеса II, який помер на 90 році життя. В бою під час навали азійців фараона смертельно поранено в голову, і тепер у його черепі зяяла велика дірка. В багатьох випадках мумії наочно показували близьку спорідненість померлих; так, наприклад, з рис обличчя можна було впізнати, що Рамзес II був син Сеті.

Як опинилися мумії у цій спільній печері? Адже інші гробниці в Долині Царів стояли спустошені! Таємницю з'ясували написи, поспіхом зроблені на домовинах. Побоюючись незадоволення народу, єгипетські жерці нишком перевозили померлих, і при цьому записували на трунах їхні імена та черговий номер місця, а вже потім остаточно розмістили у спільному підземному склепі. Деякі фараони, як свідчать написи, не мали після смерті спочинку. Так, з напису ми знаємо, що Рамзеса III аж тричі переносили з однієї гробниці до іншої.

Дошукуючись причини таких дивних переміщень, археологи силкувалися уявити собі, як усе це відбувалося. З багатьох документів безперечно випливає, що крадіжки в Долині Царів стали справжнім лихом. Грабіжники не щадили навіть царських мумій, викидали їх з домовин і розрізали пов'язки, щоб добратися

до коштовностей та амулетів. Ніякі запобіжні заходи не допомагали, бо могили грабували і сторожа та жерці, яким доручено піклуватись про покійників.

Одному фараонові нарешті увірвався терпець. Щоб надалі покласти край оскверненню могил, він наказав видовбати в скелі спільний склеп і перенести туди всі мумії своїх попередників, що вціліли. До підземелля вів тільки один вхід і впильнувати його було куди легше, аніж багато гробниць у Долині Царів.

Одної ночі, зібравшись таємно, жерці переклали мумії в нові труни й занесли їх на нове місце спочинку, причому вся ця страшна процесія йшла вузенькою, звивистою гірською стежкою, яка є там і нині.

Завдяки щасливому збігові обставин, про гробницю якось забули, і вона, незважаючи на всі історичні бурі, збереглась аж до наших днів, коли її відкрив араб Абд ель Расул.

І ось тепер постановили перенести мумії до Єгипетського музею в Каїрі й розмістити їх в окремому залі, куди можна було б уходити тільки за спеціальним дозволом. Їх повантажили на баржі й повезли вгору по Нілу.

Вістка про цю подію блискавично розійшлася по Єгипту. Ще здалеку побачивши караван барж, люди прибережних сіл виходили до річки, поводячись так, немовби вони прощалися з кимсь дуже близьким. За єгипетськими похоронними звичаями, чоловіки раз по раз залпами стріляли в повітря із своїх рушниць, а жінки жалібно голосили, в скорботі рвучи на собі коси.

У підземній галереї не знайдено мумії фараона Мернепти. Це викликало задоволення тих людей, які вважали, що Біблія — вірогідне історичне джерело. Мернепта — це той фараон, який гнався за євреями, коли вони втікали з Єгипту, і нібито загинув у вирі Червоного моря. І те, що в гробниці не було його мумії, нібито підтверджувало цю біблійну версію.

Але через дванадцять років зроблено нове велике відкриття. В Долині Царів знайдено гробницю Аменофіса І, а в ній тринадцять мумій інших фараонів. Серед них був і отой біблійний Мернепта. Виходило, що він не загинув у морській пучині, а вмер своєю смертю. Щоправда, існувала гадка, немовби труп цього фараона морські хвилі викинули на берег, а вже потім його за-

бальзамували. Проте анатомічні дослідження не виявили слідів розкладу тіла, що мали б бути від впливу морської води.

Перший фараон, який порвав з традицією будування пірамід, був Тутмос I (1545—1515 pp. до н. е.). Він зробив це зовсім не з бажання полегшити становище підлеглих чи відмовитись од титулу «сина сонця». На такий крок його наштовхнули чисто практичні міркування, а саме: те, що піраміди не могли уберегти жодної мумії від осквернення.

Археологам XIX століття траплялося багато доказів таких систематичних пограбувань. Залізши в гробницю дружини фараона Зер, злодії розітнули мумію, щоб забрати собі коштовності. Але, напевне, хтось їх сполохав: поспішно втікаючи з склепу, вони покинули одірвану руку цариці. Її знайшли 1909 року — загорнуту в льняне рядно, ще оздоблену двома браслетами з аметистів і туркусу. В пірамідах Хеопса й Хефрена знайдено тільки порожні саркофаги, розбиті на друзки. В піраміді Мікеріна взагалі не було саркофага, зате далі в могильному склепі валялися рештки мумії і дерев'яної труни.

Тутмос I не хотів такої долі, тому для своєї майбутньої гробниці обрав глухе місце, яке легко було стерегти. Це була відома вже нам Долина Царів, де протягом п'ятисот років веліли ховати себе і його наступники.

Збудувати таємну гробницю Тутмос I доручив своєму архітекторові Інені. Сам будівничий так повідомляє про це на стіні своєї власної могили:

«Я один-однісінький наглядав за будівництвом кам'яної гробниці його царської величності. Більш ніхто цієї могили не бачив, і ніхто більш про неї не чув».

Його твердження не можна, звичайно, сприймати дослівно, бо на будівництві, без сумніву, працювало принаймні сто робітників. Що ж тоді з ними сталося? Ось що каже про це один з найвидатніших знавців Долини Царів, англійський археолог Говард Картер.

«Звичайна річ, що тих сто чи більше робітників, які знали найдорожчу таємницю царя, не відпустили на волю. Можемо бути певні, що Інені не вагався жодної миті, аби замкнути їм рота назавжди. Напевне, всю роботу виконували раби, яких потім умертвили».

Ми вже знаємо, що всі запобіжні заходи й людські

жертви виявилися марні. Злодії почали діяти в Долині Царів так зухвало, що від них уже треба було рятувати царські мумії, переносячи їх до іншого, надійнішого місця.

Про те, як грабували могили, розповідає один процесуальний акт, знайдений у папірусах часів панування Рамзеса IX (двадцята династія). А було ось що.

Управитель району Фів (на східному березі Нілу) Пезер довідався через своїх шпигунів про систематичне обкрадання Долини Царів, розташованої на західному березі річки, де правив якийсь Поверо. Обидва правителі були суперниками, кожен намагався здобути прихильність губернатора фіванського округу Кхамесе і де тільки міг підставляв ногу сусідові.

Отож Пезер написав скаргу, де звинувачує Повера у співучасті в грабунках і точно повідомляє, скільки гробниць уже сплюндровано. Він твердить, що грабіжники зруйнували десять царських могил, чотири могили жриць і багато могил приватних осіб.

Кхамесе треба було якось відгукнутись на скаргу, тому він створив з кількох осіб слідчу комісію і послав її на другий берег Нілу. Але весь перебіг слідства свідчить, що члени комісії, а може й сам губернатор, теж мали рильце в пушку, або ж в останню мить їх підкупили злочинці. У всякому разі вони написали величезний рапорт, у якому відхилили скаргу Пезера на підставі смішних і дріб'язкових доказів.

Комісія повідомляла, що твердження Пезера, нібито пограбовано десять царських гробниць і чотири могили жриць, безпідставні, бо насправді жертвою злодіїв стали тільки дві могили царів і дві — жриць. Було визнано також, що грабіжники обікрали деякі приватні могили, але все це, на думку членів комісії, не давало достатніх підстав обвинуватити Поверо.

І як тільки обвинувачення було знято, управитель надумав узяти гору над своїм суперником. Він зібрав усіх підлеглих працівників, інспекторів, адміністраторів, робітників і охоронців з Долини Царів, переправився через річку і, очоливши всю цю процесію, влаштував галасливу демонстрацію перед будинком Пезера.

Пезер скипів від обурення, вискочив на вулицю і погрожував, що звернеться просто до царя, минаючи губернатора. Саме на це й чекав Поверо. Він щодуху

помчав до свого начальника й передав йому слова суперника. Кхамесе вважав, що Пезер допустив непростиме порушення службової дисципліни, й притягнув його до суду за фальшиву клятву, яку той нібито дав у своїй скарзі. На жаль, у процесуальних актах нічого не сказано про дальшу долю нещасного управителя, який спробував протиставити себе могутній таємній ватазі обкрадачів могил.

Через вісім років справа набула зовсім несподіваного напрямку. Поліція спіймала вісім грабіжників могил, імена п'ятьох з них ми знаємо. Це були каменяр Хат, ремісник Ірамен, сільський житель Кемвесе і раб негр Ехенефер. Їх відшмагали різками по руках і підошвах ніг, після чого судді витягли з них таке зізнання, записане в протоколі:

«Ми відкрили труни й побачили достойні мощі царів. На шиї в них видніло по кілька шнурків з амулетами й золоті оздоби; голови прикриті були золотими масками; достойні мумії царів були геть усипані золотом. Труни були оббиті зсередини й зовні золотою бляхою, викладеною самоцвітами. Ми обдерли з мумій тих богів золото, а також амулети й коштовності, які були на шиї; пообривали з трун золоту бляху. Ми знайшли там і дружину одного царя — її теж пограбували, забравши все, що на ній було. Труни богів потім спалили. Ми украли й речі, знайдені в могилах,— вази з золота, срібла та бронзи. Золото, що було біля тих двох богів, біля їхніх мумій, ми переплавили й разом з амулетами й коштовностями поділили на вісім частин».

Суд засудив злочинців до смертної кари і тим самим остаточно виправдав Пезера. Зате процесуальні акти ні словом не згадують про долю головних натхненників злочину: високопоставленого сановника Кхамесе і управителя Поверо.

ФАРАОН-БУНТІВНИК І ЖЕРЦІ-МЕСНИКИ

1907 року американський археолог Теодор Девіс відкрив у Долині Царів якусь запечатану гробницю. Від замурованого входу в глиб скелі вів дуже похилий коридор, завалений камінням. Вгорі на великій, майже до

стелі, купі каміння стояв порожній саркофаг з кедрового дерева; на ньому був напис, який свідчив, що в цьому саркофагу колись лежала цариця Тейє, дружина Аменхотепа III.

Усунувши перешкоди, Девіс пробрався всередину могили. І там перед ним відкрилося незвичайне видовище. На похоронних ношах, основа яких уже струхла й зламалася, стояла труна, зроблена по формі людської постаті; при світлі ліхтаря переливала барвами багата інкрустація з золотого листя, напівсамоцвітів і кольорового скла.

З-під відхиленого віка визирав зотлілий череп мумії. Прах померлого єгиптянина обкутано тонкою золотою бляхою, а на чолі поблискувала царська емблема — вуж з кованого золота. В кутку могили стояли у півтемряві чотири алебастрові вази, в яких були колись нутрощі небіжчика.

Переглядаючи ієрогліфи на труні, Девіс опинився перед загадковим явищем, якого доти не зустрічали в єгиптології. Усі місця напису, де мало бути ім'я покійного, видряпано чимось гострим. Загорнута в пов'язки мумія була обмотана, як звичайно, вузькою й тоненькою золотою стрічкою з вигравійованою молитвою до бога сонця. Але й тут імені померлого не було — хтось повирізував його немовби ножичками, залишивши тільки овальні дірочки. Все незаперечно говорило про те, що хтось наполегливо й завзято старався стерти ім'я померлого з пам'яті нащадків.

Тільки за допомогою збільшувального скла в одному, не так ретельно видряпаному місці пощастило прочитати ім'я фараона Ехнатона. Тоді в Девіса постало кілька питань, на які неодмінно треба було знайти переконливу відповідь, щоб з'ясувати таємницю незвичайної гробниці. Хто, власне, лежав у цій труні — цариця Тейє, володарка гробниці, чи фараон Ехнатон? Якщо фараон, то що в такому разі сталося з мумією цариці і навіщо її саркофаг витягли в коридор? І взагалі — що криється за цим загадковим переміщенням царських трупів?

Намагаючись знайти хоч якусь відповідь, Девіс надіслав мумію до Єгипетського музею в Каїрі, щоб її дослідив професор Еліот Сміт, один з найбільших у цій галузі фахівців.

Девіс схилявся швидше до думки, що знайдена мумія — це останок цариці Тейє; вчений припускав, що царицю з невідомих причин поховали в труні, яка спочатку належала її синові Ехнатону. В такому разі легко було б пояснити, чого в усіх написах видряпано ім'я небіжчика. Тому він з подивом прочитав лист, у якому професор Сміт писав: «Чи ви певні, що надіслали мумію з гробниці цариці Тейє? Бо замість трупа старої жінки я одержав для дослідження мумію молодого чоловіка. Напевно, тут якесь непорозуміння». Далі професор повідомив, що померлому було тридцять років, і що він, як свідчить незвичайно видовжена потилиця, хворів на епілепсію.

Отже, все-таки то мумія Ехнатона! Це був один з найцікавіших і найвидатніших єгипетських фараонів. Завдяки написаній клинописом дипломатичній кореспонденції, знайденій у руїнах його палацу поблизу міста Ель-Амарни, ми знаємо про нього більше, ніж про будь-якого іншого фараона. Рішучі реформи Ехнатона революціонізували споконвічні звичаї Єгипту й викликали серйозні, небувало гострі конфлікти.

У той час, коли більшість фараонів проходять перед очима істориків мов бліді тіні, Ехнатон з'являється з минулого як людина з плоті й крові, сильна особистість, чиї думки, почуття й прагнення ми можемо простежити відносно докладно.

Щоб краще зрозуміти драматичний період його панування, спинімося хоч побіжно на історичному тлі діяльності Ехнатона. Тільки окинувши поглядом усю багатовікову історію єгипетської держави, ми бачимо глибокий зміст політичних і психологічних мотивів цієї діяльності.

Вчені умовно поділяють історію Єгипту на чотири великі періоди, а саме:

Стародавнє царство (1—8 династії, 2900—2 200 рр. до нашої ери);

Середнє царство (9—17 династії, 2200—1 600 рр. до нашої ери);

Нове царство (18—20 династії, 1600—1100 рр. до нашої ери);

Пізній період (з 21 династії до завоювання Олександром Македонським, 1100—400 рр. до нашої ери).*

Єгиптяни не вели своєї історії від якоїсь певної віхи, як це робили, наприклад, римляни, котрі всі події свого життя датували від заснування Рима (ab urbe condita). Вони складали тільки списки всіх по черзі фараонів, вказуючи (здебільшого не точно), коли ті царювали і які події зв'язані з їхнім життям. Через те історики зустрілися з надзвичайними труднощами, коли доводилося визначати дати й хронологію єгипетської історії.

Сьогодні цю проблему, можна вважати, вже розв'язано. Якими методами довершено таку гідну подиву справу? Велику допомогу тут подали передусім ассіро-вавілонські, староєврейські, перські та грецькі документи, дати яких встановлено загалом точно. В цих документах часто згадується про війни, мирні договори й панування певних фараонів, як про факти, що мали місце одночасно з певними подіями власної історії того народу. Тому, порівнюючи їх, можна було визначити багато дат і єгипетської історії.

Проте докладніші повідомлення дала нам астрономія. Єгиптяни вели дуже детальний астрономічний календар, на підставі якого визначали зміну пір року й час водопілля Нілу. От єгиптологи й звернулися по допомогу до математиків та астрономів,— дали їм для дослідження стародавні папіруси й копії могильних написів, у яких згадувалося, що окремі історичні події були зв'язані з певними небесними явищами(з появою комет і т. д.). На підставі цих текстів учені змогли, наприклад, вирахувати з точністю до трьох-чотирьох років, що панування дванадцятої династії фараонів почалося в 2000, а вісімнадцятої — в 1580 році до нашої ери. Відштовхуючись од цього, історики встановили приблизні дати панування й решти династій; тут у пригоді стали уцілілі списки фараонів, де зазначалося, який час сидів на троні той чи інший правитель.

Найновітніші методи визначення дат археологічних пам'яток, а отже і їхньої історії, дала наука про атоми, так звана атомістика. Під впливом космічних променів на живі рослинні й тваринні організми утворюється відміна вуглецю — C_{14}, що має радіоактивні властивості і, розпадаючись, виділяє з себе дрібнесенькі частки. Обчислено, що атоми цієї різновидності вуглецю живуть близько восьми тисяч років.

Із смертю організму частки перестають виділятись, а ті, що зібралися за життя організму, поступово розкладаються. Отже, що старіша археологічна пам'ятка, то слабше має проявлятися випромінювання. Інтенсивність цього випромінювання можна виміряти за допомогою апарата Гейгера — Мюллера. Вчені провели досліди на єгипетських муміях, вік яких знали з інших джерел, і встановили, що через випромінювання можна визначати вік старовинних пам'яток з допустимою в таких випадках помилкою до 200 років.

Предметом палких суперечок є так звана «довга й коротка хронологія Єгипту». Питання це далеко не дріб'язкове, бо йдеться про те, коли почалася історія єгипетської держави — на якихось 2 500 (навіть більше!) років раніше чи пізніше?

У дуже спрощеному вигляді справа тут така. В період другої династії єгипетські жерці почали вести сонячний календар. Рік вони ділили на повних 365 днів, тому між сонячним і календарним роком була різниця на одну чверть доби. За чотири роки ця різниця становила вже повну добу, а через 1 460 років — цілий рік, тобто наставав час, коли календарний рік знову дорівнював сонячному.

Новий рік у єгиптян починався з тієї хвилини, коли Ніл розливався одночасно зі сходом Сонця і зорі Сіріуса. Астрономи й математики вирахували, що таке явище припадало на початок календарного року влітку 4339, 2773 і 1317 років до нашої ери.

Проблема полягала в тому, щоб встановити, яке з цих трьох чисел є дата виникнення єгипетського календаря, і тим самим визначити приблизний час панування другої династії фараонів. 1317 рік довелось одразу ж відкинути як дуже пізній, зате з приводу двох перших дат точилася суперечка. Вони і є ота «довга та коротка хронологія», про яку ми вже згадували.

І тепер ще є дослідники, які наполегливо боронять погляд, що єгипетський календар виник 4339 року, але більшість учених вважає за безперечну дату його виникнення рік 2773. Ці вчені посилаються головним чином на археологічні знахідки з-над Нілу, які свідчать, що в п'ятому тисячолітті до нашої ери культурний розвиток єгипетського суспільства був ще надто низький, щоб єгиптяни могли створити сонячний календар. Виходячи

з цього, єгиптологія визначила, що початок панування першої династії і об'єднання єгипетської держави припадає на 2900 рік.

Своїми природними умовами Єгипет дуже схожий на Месопотамію. Завдяки щорічним поводям цей край з найдавніших часів був надзвичайно багатою оазою серед безмежної пустелі. Археологічні розкопки показали, що вже за кам'яного віку там було багато великих селищ хліборобів, рибалок, мисливців і скотарів.

Геродот назвав Єгипет «дарунком ріки». Тропічні дощі, які випадають в Абіссінських горах, переповнюють водою Ніл, ріка виходить з берегів, і вся навколишня місцевість на три місяці — серпень, вересень та жовтень — стає суцільним озером. Потім води Нілу відходять назад у своє річище, залишаючи по собі чорний мул — чудовий грунт. Ось чому єгиптяни назвали свій край khemit, тобто «чорна земля».

Проте долина Нілу не скрізь була рівнинна. Траплялися тут і хвилясті підвищення, пагорки, до яких вода річки не доходила. Часто літо бувало посушливе, і тоді вода піднімалася так мало, що не могла рознести по всіх полях конче потрібного для хліборобства чорнозему. Тому з давніх-давен дбайливі єгипетські хлібороби порізали долину густою мережею каналів, регулювали зрошення за допомогою черпаків та гребель, а на випадок посухи зберігали воду в штучних озерах і водозборах.

Верхів'я Нілу вчені відкрили тільки в другій половині XIX століття. В горішній течії річка складається з двох рукавів: Білого Нілу, який витікає з озер Центральної Африки, та Голубого Нілу, що бере свій початок у горах Абіссінії. В районі теперішнього Хартума вони зливаються, утворюючи ріку, другу в світі за своєю величиною: довжина її од верхів'я до гирла становить близько 6 400 кілометрів.

Ніл тече вперед через вузьку ущелину, прориту в гранітних височинах колишньої Нубії, і, подолавши шість підводних кам'яних порогів, виходить у широку долину, оточену вапняковими скелями. Нижче від Каїра Ніл ділиться на два рукави (колись їх було сім) і утворює врожайний трикутник, названий за формою грецької літери дельтою. З географічного й політичного по-

гляду країна поділялася на Нижній і Верхній Єгипет, межею між якими був перший поріг Нілу.

За найстародавніших, додинастичних часів єгиптяни жили родовими общинами. Щоб забезпечити населення достатньою кількістю харчів, треба було скоординувати зрошувальну систему і зосередити її в одних руках. Тому там почали утворюватися більші територіальні общини, які згодом стали невеликими князівствами на чолі з удільним і спадковим володарем. Внаслідок розпаду родової общини в єгипетському суспільстві рано відбулося класове розшарування — виникли класи багатих землевласників і малоземельної або й зовсім безземельної сільської бідноти.

По селах ще довго зберігався устрій сільської общини, але насправді жителів села так пригнобили економічно, що вони стали просто величезними юрбами рабів, яких примушували працювати на фараона і аристократію. В той же час на полях багатіїв з'явилися справжні раби — воєнні бранці.

В процесі дальшого історичного розвитку численні малі князівства згуртувались у дві держави: Верхній та Нижній Єгипет. Близько 2900 року до нашої ери фараон Менес об'єднав їх в одне велике царство і став на чолі його як удільний володар, позначений печаттю божественності. За столицю він обрав собі місто Мемфіс, руїни якого відкопано поблизу Каїра на захід від Нілу.

З приходом до влади Менеса і настав період Стародавнього царства,— епоха пірамід, могутніх, величезних статуй і прекрасних храмів. Поруч з аристократією тепер виникає багата й впливова каста жерців. Фараони починають численні завоювання, намагаючись захопити метали, предмети розкоші й рабів, яких потрібно дедалі більше в маєтках і палацах царя, аристократії та жерців. Трудящі люди не тільки нічого не мали з цих завоювань, а навпаки — їх обтяжували щораз більші податки й повинності. Наприкінці того періоду вибухла велика соціальна революція, і держава Верхнього та Нижнього Єгипту знову розпалася на дрібні державки, які безперервно воювали між собою.

Близько 2200 року до нашої ери один з фіванських князів удруге об'єднав усі території краю, поклавши початок епосі Середнього царства із столицею у Фівах.

Це була так звана класична епоха Єгипту, в яку мистецтво й література досягли свого найвищого розквіту. Провадячи завойовницькі походи на схід, захід і південь краю, фараони створили велику імперію світового значення, вони будували нові зрошувальні канали, налагодили торговельні зв'язки з Крітом і Пелопонесом.

Зростали багатство та могутність панівних класів, і водночас посилювалось гноблення й зубожіння широких народних мас. В одному папірусі читаємо: «Половину хлібів нищать шкідники, гіпопотами пожирають другу половину, в полі повно мишей, прилітає сарана. А тут на берег приходить збирач податків, оглядає ниву, його помічники стоять з киями в руках, а негри з різками: давай зерно. Якщо його немає — б'ють хлібороба... в'яжуть його й кидають у канал... в'яжуть жінку й дітей».

Близько 1780 року до нашої ери країну знову охопили революційні заворушення. Тим разом повстали не тільки селянські маси, але й ремісники та солдати в містах, а також раби у великих землеволодіннях. Революція була кривава й переможна. На деякий час поневолений люд захопив державне кермо в свої руки.

Картини цієї революції дійшли до нас у розповідях двох єгиптян — багача Іпувера і жерця Нафереху. Ось деякі цитати з їхніх записів: «Царську столицю взяли за годину. Самого царя бідаки захопили в полон. Придворних повиганяли з царських будинків. Сановників повбивали, забрали їхні документи». В іншому місці читаємо: «Бідний став господарем багатств і якщо раніше не міг справити собі сандалів, то тепер він — володар скарбів. Дитина панії стала дитиною служниці». Найреалістичнішу картину революції дає нам третя цитата: «Той, кому ніде було голову схилити, став хазяїном ложа, хто не мав човна—тепер власник корабля, у кого не було шматка хліба, той має комори зерна...»

Одразу ж після революції настав час, найлихіший в історії Єгипту. На ослаблену чварами країну напали семітські племена гіксосів і з блискавичною швидкістю завоювали її. Загарбники примчали на колісницях, запряжених кіньми, яких у Єгипті ніколи не бачили. Узрівши цих прудких чудовиськ, охоплені жахом єгипетські піхотинці панічно втікали.

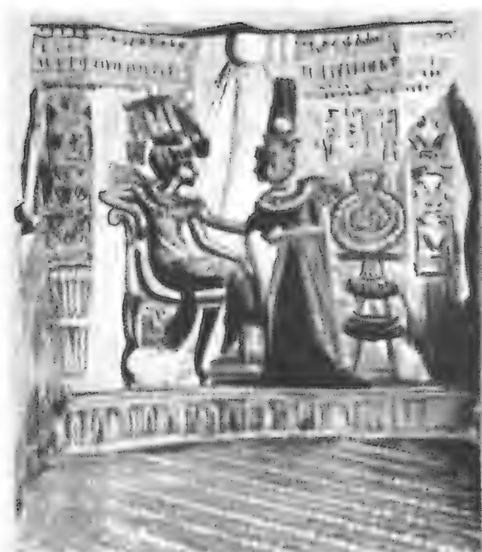
Цариця Нефертіті.

Долина Царів. Вхід до гробниці Тутанхамона. Трохи вище — гробниця Рамзеса VI (з книги Картера «Тутанхамон»).

Фараон Ехнатон.

Спинка трону Тутанхамона.

Завойовники були неотесаними варварами й поводилися в підкореній країні нечувано жорстоко. Вони палили міста, руйнували храми, а до людей ставилися як до робочої худоби. Через сто років у поневоленого народу увірвався терпець, єгиптяни повстали й під проводом фіванського князя Амозіса I вигнали загарбників із своєї країни.

З того часу починається третій великий період розвитку й могутності Єгипту; історики назвали його «Новим царством». Амозіс вступив на трон як перший фараон сімнадцятої династії і обрав собі за столицю місто Фіви. Але нас більше цікавить вісімнадцята династія, яка панувала 1580—1350 рр. до нашої ери.

Фараони цієї династії були великі завойовники, вони вели численні загарбницькі війни й підкорили собі всю Сірію аж до Євфрату та північну Палестину. Так, наприклад, Тутмос III провів сімнадцять воєнних походів на Сірію і захопив величезну здобич — багато худоби, полонених, золота й срібла. Ці фараони завоювали також Нубію аж до четвертого порога й загарбали тамошні багаті золоті копальні. Хетти, вавілоняни й ассіріяни мусили платити їм щорічну данину.

Проте воєнна здобич збагатила тільки царя, аристократію і касту жерців. Палаци й храми потопали в небувалій розкоші. Слава про це багатство розійшлася по всьому тодішньому світі.

Але безперервні війни дощенту розорили єгипетських селян, які повинні були платити дедалі більші податки на утримання війська й давати стільки солдатів, що кінець кінцем нікому стало обробляти землю. Не маючи вже людських резервів, Аменхотеп III змушений був перейти на виключно мирну політику. Тридцять шість років його панування належать до найблагословенніших часів історії Єгипту. Цей фараон одружився з жінкою не царського роду — відомою вже нам Тейє, у могилі якої знайдено мумію Ехнатона.

Коли з'явився на світ його син, майбутній Аменхотеп IV, політичне становище в країні було досить напружене. Поруч з фараоном виросла друга, небезпечна для нього сила — розбагатіла аристократія й каста жерців у Фівах. Найвищий жрець за своїм становищем був також намісником, тобто фактично тримав у своїх руках владу над усім Єгиптом. Аменхотеп III і його

дружина Тейє за допомогою інтриг намагались обмежити його вплив, але відкрито виступити проти нього не могли, бо не мали в країні на кого спертися: трудящі маси були переповнені революційними традиціями і не підтримали фараона.

Єдиний їхній син, майбутній Аменхотеп IV, не подавав надії, що доведе цю боротьбу до переможного кінця. То був кволий і хворобливий хлопець, який любив самітність і почував себе зовсім чужим серед двірцевих інтриг та урочистих церемоній. Малюнки на фресках подають нам його портрет: надмірно велика — порівняно з тілом — голова, важкі, сонні повіки, сентиментальні очі й пухлі, немов жіночі, уста. Крім того, малюнки свідчать, що цей молодик охоче проводив час у затишному саду біля палацу, серед квітів, птахів та метеликів. З лікарського висновку професора Сміта ми вже знаємо про дивну форму його черепа, яка є доказом того, що хлопець мав схильність до захворювання на епілепсію.

За звичаями єгипетського двору, його рано одружили з княжною Нефертіті. В Тель-ель-Амарна викопано в руїнах скульптуру її голови, яку зробив з кольорового вапняку майстер Тутмес. Ця знаменита голова тепер у музеї в місті Вісбадені. Це голова дівчини з ніжними рисами обличчя, лебединою шиєю і мигдалевими очима, сповненими невловної мрійливості — мистецький твір предивної майстерності, осяяний незбагненною поетичною чарівністю.

Молодий Аменхотеп вступив на трон 1375 року до нашої ери, коли йому сповнилося чотирнадцять років. До повноліття фараонові не вистачало ще двох років, тому початок його панування минув під регентством* аристократії та жерців, які, напевне, давали йому відчути свою політичну перевагу.

Через те можна гадати, що за ці два несамостійні й неприємні для нього роки молодий фараон почав дошукуватись причини такого становища. Очевидно, знайшлися доброзичливі друзі, котрі на підставі документів пояснили йому, як жерці у Фівах та їхні спільники-можновладці здобули в країні таку могутність.

Першим в історії Єгипту релігійним центром було місто Геліополіс, де поклонялися богові сонця Ра. Ще на світанку єгипетської державності фараони вважали себе за нащадків цього бога й з гордістю носили титул

«синів Ра». Жерці Геліополіса користувалися їхньою прихильністю й стали найвпливовішими серед усіх жерців Єгипту.

Становище змінилося в період «Нового царства», коли столицю було перенесено до Фів. Місцеві жерці, борючись за провідне становище в країні проти суперників з Геліополіса, постановили висунути свого бога Амона на перше місце в єгипетській релігії. Зробити це було нелегко, адже бога Ра вважали за батька фараонів, його з давніх-давен палко шанував увесь єгипетський народ. Жерці Фів здійснили свій намір, ототожнивши Амона з богом Ра, і відтоді почали називати його Амоном-Ра, приписуючи йому всі риси колишнього бога з Геліополіса.

Отже, Амон-Ра був спочатку тільки одним з багатьох місцевих богів і лише через кілька століть вийшов на перше місце в єгипетській релігії. Тому Аменхотеп IV прийшов до висновку, що Амон-Ра — узурпатор*, а справжній бог — це Ра з Геліополіса, нащадками й представниками якого на землі були і є фараони.

Немає сумніву, що з'ясувати цей історичний і релігійний родовід молодому фараонові допомогли жерці з Геліополіса, які вели проти своїх суперників з Фів таємну боротьбу за відродження втрачених впливів. Але фараон побачив у всьому цьому слушну нагоду зламати могутність жерців Фів та їхніх аристократичних покровителів. Отже, дійшовши повноліття, він оголосив, що визнає старого бога сонця Ра.

З цього часу у молодого фараона настає період надзвичайно цікавого душевного розвитку. Те, що спочатку було чисто політичним задумом, незабаром набрало глибокого релігійного забарвлення. Аменхотеп поступово став творцем нової, реформованої релігії, яку він проповідував з пристрастю пророка. Доступ до фараона мали тільки його вірні учні, й тільки їм він довіряв найвищі посади в країні.

Кінець кінцем навіть старий бог Ра мусив поступитися перед новою, вищою ідеєю абстрактного бога, якого фараон назвав Атоном, тобто «сонячним щитом». Символом того бога було зображення сонця з променями, що закінчувалися людськими руками. Але в ученні фараона Атон не належав до численної політеїстичної* плеяди божеств — це був єдиний у всесвіті бог,

безтілесний і невидимий, творець сонця й першоджерело всього, що живе й росте на землі.

Доти в Єгипті уявляли богів як людські істоти, щоправда безсмертні, але не позбавлені всіх людських вад. То були скоріше сили, що викликали острах, мстиві й примхливі, які треба було ублажати кривавими офірами.

Небувала новизна вчення Аменхотепа IV полягала в тому, що Атон уже не мав цих земних властивостей. Його вшановували як доброго й милосердного отця всіх людей, чию присутність треба шукати не в гуркоті бою і кривавих офірах, а в красі природи, серед квітів, дерев і птахів. Атон став «богом любові», яка породжує дитину і втішає її, щоб не плакала. «Я сповию обидві землі Єгипту своєю любов'ю»,— сказано в одному хвалебному гімні. Це була релігія, перейнята радощами й любов'ю життя. Ті, хто визнавав її, не тремтіли, охоплені забобонним страхом, а з вдячністю співали, звертаючись до Атона: «Вся земля радіє тобі й святкує».

Релігійні обряди в храмах відзначалися простотою і скромністю. Вони полягали головним чином у тому, що віруючі співали гімни й складали офіри з квітів та овочів. Сповідники нового культу збиралися переважно вдосвіта й смерком, молячись до сходу й заходу Атона.

Викликає подив те, що Аменхотеп створив монотеїстичну релігію, не маючи жодного історичного взірця, на який він міг би спертися. В цьому він не тільки оригінальний релігійний мислитель, але й предтеча всіх пізніших творців монотеїстичних релігійних систем. Мойсей* твердить, що він навчався «мудрості Єгипту» в Геліополісі, але цілком можливо, що між іудейською релігією і культом Атона є певне споріднення, помітне, між іншим, в подібностях, на які ми надибуємо в одному з гімнів, присвячених Атону в Біблії.

Аменхотеп рішуче порвав з минулим, змінивши своє ім'я на Ехнатон, що означає «щит Атона». Водночас, бажаючи зовсім позбутися впливу жерців і перетворити Фіви на звичайне провінційне місто, він збудував собі нову пишну столицю в околиці нинішньої Тель-ель-Амарни й назвав її «Містом сонячного обрію».

Ехнатон особисто поїхав туди в золотистій колісниці, що «сяє, мов сонце, коли воно сходить над обрієм і весь світ проймає своєю любов'ю». Поганяючи прудких ко-

ней, він галопом об'їхав ще голі поля й намітив межі своєї майбутньої столиці. То було місто, запроектоване з великим розмахом, повне палаців, храмів, адміністративних будинків, з багатьма вулицями й садами. Запис про заснування цього міста Ехнатон велів видовбати для нащадків на кількох сусідніх скелях.

Минуло два роки, й фараон перебрався до нової резиденції. Там він цілком віддався проповідуванню своєї релігії, а вільний час проводив у палаці в колі сім'ї та друзів або ж на полюванні. Єгиптологи припускають, що Ехнатон є автор більшості гімнів на честь Атона. Ось перші строфи однієї з цих натхненних поем:

О, яка чарівна мить, коли ти в небі сходиш,
Безсмертний боже наш, Атоне життєтворцю!
Ти тільки з'явишся на яснім виднокрузі —
Все тоне у твоїй небаченій красі,
Бо сяєш ти над нами з висоти далекої
І землю — витвір свій — руками-променями пестиш.

О Ра, ти полонив усі народи світу
І міцно їх зв'язав любов'ю свого серця,
Для нас ти небожитель недосяжний,
А світло життєдайне на землю щедро ллєш.
І кожен день життя людей —
То слід ноги твоєї.
Коли надвечір ти спускаєшся край неба,
На Землю морок пада, і світло догоряє,
Люди, закутавшись із головою,
Мирно в оселях своїх засинають
І навіть не чують, коли поблизу
Злодії добро їхнє крадуть.
З лігва вилазять леви, гадюччя виповзає,
Темно стає, і німіє Земля,
Бо творець спочивати лягає.
Коли ж встаєш уранці рано
І світло нам несеш, Атоне,
Вмить злякано пітьма тікає
Перед твоїм лицем вогненним.
І краї обидва[1] наші
Збуджені, радо встають до життя;
Люди прокидаються з сну-забуття,
Умиваються всі, надівають вбрання
І з любов'ю у серці зводять руки до тебе,
А тоді беруться до щоденних справ.
Худоба йде на пасовиська,
Ніжно всміхаються трави й дерева,
Пташки щебечуть в кущах на болоті,

---

[1] Верхній і Нижній Єгипет.

Крильцями тріпочуть, тебе прославляють;
Ягнята стрибають, неначе у танці,
Все, що має крила, в повітря злітає.
Твоє тепло, Атоне, всьому дає життя.

Пливуть човни по річці вниз і вгору,
І шляхи оживають, як твій промінь засяє,
Риби, взрівши тебе, над водою стрибають,
І море велике стає світле, мов небо.

Ехнатон дуже любив мистецтво й охоче підтримував молодих митців, яких звідусіль збирав до своєї нової столиці. Так само, як у релігії, в єгипетському мистецтві повіяли свіжі вітри. Основою нових течій була тут опозиція щодо фіванських жерців. Досі скульптура й малярство підлягали суворим законам церковного ритуалу, котрі дозволяли художникам зображати фараонів як застиглі постаті, сповнені божественної величі.

Молоді митці порвали з цією традицією, в їхніх творах відчувалося прагнення до правди та благородної простоти. Ехнатон підтримував нову, реалістичну течію в мистецтві й не забороняв художникам зображати себе, фараона, таким, яким вони його бачили. Ця терпимість сягнула так далеко, що він дозволив малювати себе не тільки як людину з плоті й крові, а навіть правдиво передавати свою некрасиву зовнішність: з великою головою, випнутим животом і рахітичними ногами.

Малюнки, які раніше були досить умовними, тепер набирають життєвих барв. Жоден з фараонів, які правили доти, не згодився б, щоб його зображали як звичайного смертного, без німба божественної величі. Ехнатон же зовсім не заперечував проти цього, у його ставленні до мистецтва особливо яскраво виявляється глибочінь і сміливість революційних заходів. Найкраще свідчать про це фрески, які показують інтимне родинне життя фараона, його дружини й дочок. Ми бачимо тут, наприклад, як Ехнатон пестить і цілує в уста дружину, а біля його ніг граються маленькі дівчатка.

В скельних гробницях поблизу «Міста сонячного обрію» археологи знайшли на стінах чимало малюнків, що дають уявлення про спосіб життя царської родини.

На одній фресці художник намалював, як вводили в сан первосвященика нової релігії Меріра. Ми бачимо тут царя, його дружину Нефертіті й дочок; спершись

на поруччя балкона, вони дивляться на людей, що зібралися біля палацу. Картина святкова, весела й дуже барвиста. На парапеті лежать подушки найрізноманітніших кольорів, а з колон палацу звисають, гойдаючись під подихом вітру, гірлянди квітів лотосу й різнобарвні стрічки. Двірцеві слуги тримають на довгих древках опахала із страусових пер, пофарбованих у пурпурний та блакитний кольори. Жрець стоїть навколішки, а цар витягнув руку й звертається до нього, даючи йому велику владу.

А ось інший малюнок — Ехнатон вирушає в храм сонця. Картина сповнена життя, руху й чарівності. Сонце хилиться до заходу; в його світлі фараон мчить у позолоченій колісниці вулицею міста, тримаючи в руці віжки й поганяючи батогом баских коней, прикрашених страусовими перами. Услід мчить на власній колісниці цариця Нефертіті, а за нею ще багато повозів, на яких їдуть царські дочки й придворні сановники. Поряд з колісницями біжать солдати, озброєні щитами, списами, сокирами, луками й палицями. Поміж ними бачимо бородатих азіатів із Сірії, негрів з Нубії і довговолосих лівійців. Городяни вибігають з будинків, щоб подивитися на царський почет. Фараон саме під'їжджає до входу в храм. Його ждуть там, стоячи навколішках, жерці, дівчата весело танцюють, вибиваючи ритм на тамбуринах.

На третій фресці художник показав, що було далі. Тепер він вводить нас всередину храму. Ехнатон і Нефертіті стоять перед олтарем, на якому повно з горою овочів та квітів, і ллють на вогонь якусь рідину. Цар голий до пояса, на ньому тільки спідниця з тонкої тканини, яка м'якими складками спадає до ніг. З пояса звисають кругом широкі вогненно-пурпурові шарфи.

Цариця одягнена в біле вбрання з такої тонкої матерії, що крізь неї помітно контури її дівочого стану. В талії вона теж пов'язана пурпуровим шарфом, кінці якого спадають аж на підлогу. Вражає те, що ні фараон, ні його дружина зовсім не носять оздоб. Простота їхнього убрання, вільного й красивого, справляє надзвичайно приємне враження.

Дві царські доньки стоять позаду батьків і співають гімн богові сонця Атону, акомпануючи собі на невеличких струнних інструментах. Первосвященик Ме-

ріра схилився перед фараоном у глибокому уклоні, а інші жерці запалюють пахуче кадило. Трохи далі стоять семеро невідомих музик — старі товсті чоловіки. Під акомпанемент семиструнних арф вони піснею славлять Атона.

У гробницях знайдено також ряд сімейних картин, з яких можна скласти уявлення не тільки про велику розкіш у царському палаці, але й про любов фараона до сім'ї.

Ось уся родина зібралася в дерев'яному павільйоні, дах якого підтримують різноколірні колони, повиті гірляндами з квіток лотосу й виноградної лози. Капітелі тих колон оздоблено горельєфами, на яких зображено квіти й забитих диких качок, підвішених за лапки.

Посеред павільйону стоїть група дівчат — вони грають якусь мелодію на арфах, лютнях і лірах. Цар зручно сидить на подушках стільця. Він стомлений і сумний; можливо, художник помітив його хворобу й відчув передчасну смерть фараона. Молодий монарх тримає у витягнутій руці келих, а жінка наливає вино з амфори. Три дочки оточують його з усіх боків; одна подає велику китицю квітів, друга підносить таріль із ласощами, а третя розважає батька розмовою.

Проте особливо виразні прояви перевороту в мистецтві ми бачимо в другій фресці з цього родинного циклу. Одна дочка фараона померла. Ехнатон велів поховати її в своїй гробниці й намалювати на стіні зворушливу сцену, яка б виражала біль і жалобу царської родини. Померла дівчинка лежить на похоронних ношах, а навколо неї стоять батько, мати й дві сестрички. Особливо вражає постать Нефертіті: жінка тримає наймолодше дитя на руках, а на обличчі в неї вираз глибокого страждання. В єгипетському мистецтві доти не було нічого подібного до цього твору — тут уперше почуття божественної родини фараона виражено так по-людському, безпосередньо.

Боротьба Ехнатона з аристократією й кастою жерців стала з часом ще гострішою. Фараон усунув із свого оточення всіх колишніх вельмож і — як повідомляє в напису на своїй гробниці один сановник — добирав собі співробітників з-поміж вільних селян. Інший високий придворний чиновник так розповідає про себе:

«Я був людиною низького походження з батька й

матері, але цар поставив мене на ноги. Дозволив мені підніматися... Був я людиною без майна, а він у своїй щедрості дав мені щоденний прожиток, мені, хто мусив жебрати, щоб добути шмат хліба».

Опозиція можновладців і жерців підготувала замах на життя фараона. Ми знаємо про це з фрески й напису, знайденого в гробниці начальника поліції. На фресці зображено, як начальник поліції підводить до великого візира трьох спійманих змовників. У написі великий візир дякує Атонові за те, що допоміг викрити злочинців, і благословляє фараона Ехнатона.

Доти фараон ставився до жерців обережно, дозволяв їм вільно виконувати культові обряди на честь традиційних богів. Але після викриття змови він став справжнім релігійним фанатиком. Він позачиняв храми, наказав зруйнувати статуї місцевих божків і особливо запекло винищував культ фіванського Амона. Він розсилав агентів, які видряпували ім'я того бога у храмах та гробницях, добиралися навіть до найдальших куточків пустелі й знищували його в написах, видовбаних на скелях. Вельможі мусили позмінювати свої прізвища, що були утворені від імені Амона.

Реформа фараона зводилася, власне, до боротьби за владу з вельможами й жерцями. Реформи Ехнатона не мали суспільного характеру й не давали широким народним масам ніякого політичного та економічного полегшення, тому в народі їх сприймали байдуже.

Але, почавши боротися з культом місцевих божків, Ехнатон натрапив на пасивний опір і незадоволення народних мас. Ідоли, яким поклонявся народ, були прості й доброзичливі, тісно зв'язані з життям та працею селян. Хоч вони часто гнівалися, були мстиві й суворі, а проте мали людські риси, зрозумілі простому селянинові. Атон же, цей невиданий бог, якого символізував сонячний диск, був для них зовсім незрозумілий і чужий. Тому фанатичне сектантство Ехнатона створило незабаром непрохідну прірву між його двором і єгипетським народом, тим самим народом, серед якого фараон шукав собі підтримки, добираючи з його середовища своїх найближчих помічників.

Запроваджуючи культ Атона, молодий фараон виношував у своїй палкій уяві широкі загарбницькі задуми. Ми вже знаємо, що завдяки завоюванням його предків

до складу великої Єгипетської держави ввійшли Сірія, Палестина й Нубія. Більшість підкорених народів визнавала в тій чи іншій формі культ сонця, і через те Ехнатон вважав, що їх неважко буде привернути до Атона, який став би, таким чином, спільним, єдиним для всієї держави богом. Тоді настало б друге, вже мирне підкорення всіх тих земель, а це були б пута набагато міцніші, ніж збройна сила.

Але не так сталося. В той час, коли Ехнатон тішився радощами сімейного життя й складав гімни на честь Атона, його держава похитнулась і почала розпадатися. Сірійські князі, не відчуваючи твердої руки фараона, почали таємні переговори з ворогами Єгипту й один за одним виходили з-під залежності, вирізуючи до ноги єгипетські гарнізони.

Як відомо з листування, знайденого в Тель-ель-Амарна, єгипетські начальники й управителі в Сірії посилали до фараона гінців, повідомляючи про нові й нові поразки, і застерігали, що Єгипет втратить цей край, якщо не буде негайної підмоги. Гарнізони міст Мегідо, Аскалона, Гезера розпачливо благали допомоги, а комендант Єрусалима писав: «Скажи цареві прямо: всьому краєві мого царя й пана загрожує знищення».

Але Ехнатон нічого не відповідав, залишаючи гарнізони напризволяще. Більше того, він перестав навіть пускати перед свої очі гінців, які пробігали величезні відстані й пригнічені, стомлені мандрівкою, сподівалися від фараона втіхи та допомоги.

Що спричинилося до такої незрозумілої апатії? Документи, які б висвітлили це, не збереглися, отже, ми можемо тільки здогадуватись, що саме сталося. Ехнатон завжди повчав, що Атон — мирний бог, а він сам був чи не перший в історії прихильник миру, який засуджував війни. Вся його державна політика грунтувалася на тому, щоб схиляти підкорені країни до Єгипту тільки мирно, поширюючи культ Атона — бога сонця, любові й радощів життя. Через те можна припускати, що лиховісні новини з Сірії поставили перед фараоном прикрий вибір: або вирушити на допомогу єгипетським гарнізонам і тим самим перекреслити всю свою ідеологію, або ж пасивно погодитися на втрату бунтівних володінь. То був трагічний, нерозв'язний конфлікт, який паралізував

волю царя і, напевно, спричинився до його передчасної смерті. Коли Ехнатон догоряв на смертному ложі, Сірію було вже втрачено, і тільки Сетові та Рамзесові судилося знову приєднати її до Єгипту.

Ехнатон умер 1358 року до нашої ери, на тридцятому році життя. Тіло його поховано в скельній гробниці поблизу «Міста сонячного обрію». Про долю Нефертіті нічого невідомо, історія про неї не згадує, отож можна гадати, що цариця померла незабаром після свого чоловіка.

У фараона не було сина, тому на трон сів Сменкхара, чоловік його найстаршої дочки. Але він царював недовго. Вірно захищаючи реформи свого тестя, цей цар викликав невдоволення вельмож і жерців, а ті вже мали таку силу, що скинули його з трону. Після нього фараоном став Тутанхатон, чоловік третьої дочки Ехнатона. Новий цар, якому в той час було тільки дванадцять років, легко піддався впливові справжніх хазяїв Єгипту, змінив своє прізвище на Тутанхамон, зрікся релігії тестя і перейшов назад у Фіви під заступу тамтешніх жерців.

Археологічні розкопки в Тель-ель-Амарна переконливо доводять, що жителі покинули «Місто сонячного обрію» надзвичайно поспішно. В руїнах царського палацу знайдено останки собак і корів — слуги, напевно, забули про них і залишили на голодну смерть. Про велике сум'яття під час переїзду свідчить, мабуть, ще красномовніше та обставина, що звідси забули взяти архів клинописних табличок, у якому було важливе дипломатичне листування.

Величні будівлі столиці бога сонця Атона опустіли й стали притулком для шакалів та кажанів. Мури почали розвалюватись, селяни з навколишніх сіл використовували їх як невичерпне джерело будівельного матеріалу. З часом піски пустелі позасипали рештки храмів та палаців і так добре зберегли їх, що сьогодні археологи можуть дуже точно відтворити план садиби фараона-бунтівника.

Тутанхамон повернув жерцям відібрані у них маєтки, знову відкрив храми й дав їм багате — із золота й срібла — спорядження для культових обрядів. У одному написі на скелі хвалькувато сказано: «Я знову заселив Фіви, відновив добрі права й зміцнив справедливість».

Каста жерців здобула повну перемогу над фараоном.

Після смерті Ехнатона лишилося ще багато послідовників його релігії. З болем дивилися вони на ганебний занепад «Міста сонячного обрію» й особливо на спустошення царської гробниці, яку плюндрували грабіжники. І от ці люди постановили перенести царський останок в безпечніше місце. Про будівництво нової гробниці не могло бути й мови. Жерці, безперечно, довідалися б про це, і все загинуло б. Тоді виникла думка помістити мумію в гробницю матері Ехнатона, цариці Тейє.

Тутанхамон царював тільки шість років — вісімнадцятилітнім юнаком він помер. Трон загарбав найвищий фіванський жрець Ейє, але його незабаром скинув верховний головнокомандуючий єгипетською армією Хоремхеб, основоположник дев'ятнадцятої династії фараонів.

Хоремхеб був представник найреакційніших кіл аристократії. В період його панування в країні міцніла контрреволюція. Фіванські жерці завзято робили все, аби тільки зганьбити ім'я Ехнатона. Фараона паплюжили як «злочинця і єретика» й наказали видряпати його ім'я скрізь, де тільки воно попаде на очі.

І ось стало відомо, що труп Ехнатона перенесено до гробниці цариці Тейє. Жерці опинилися в дуже ніяковому становищі. Забрати мумію й знищити вони не наважувались—адже це було б блюзнірство, яке неминуче викликало б осуд населення, бо народ здавна ставився до покійників з глибокою побожністю. З другого ж боку жерці вважали, що перебування єретика в гробниці оскверняє мумію цариці Тейє. Отож постановили перенести царицю до іншої гробниці, а Ехнатона лишити на місці. Почали переносити й тоді впевнилися, що кедровий саркофаг насилу проходить через вузький коридор гробниці. Тому жерці забрали мумію, а саркофаг лишили на півдорозі на купі жорстви, де через 3 300 років його знайшов археолог Теодор Девіс.

Однак, відкриваючи гробницю, фіванські жерці мали на думці інше. Вони ретельно оглянули труну й скрізь, де тільки було ім'я Ехнатона, повидряпували його чимось гострим. Вийняли навіть мумію і немовби ножичками повирізували це ім'я, написане в кількох місцях на золотій тасьмі-обв'язці, залишивши там тільки овальні

дірочки. Потім знову замкнули й запечатали гробницю.

Видряпати в гробниці ім'я покійника — це була, на погляд єгипетських жерців, найстрашніша помста, яку тільки можна собі уявити. Адже, вірячи в магічну силу писаного слова, жерці були певні, що душа небіжчика, позбавлена імені, стає безпритульним вигнанцем, безіменним блукачем у підземній країні. Її двійник, приречений на довічні муки, розпачливо, наганяючи страху, квилить на розпуттях і вгамовує голод покидьками, знайденими на смітниках.

Отаку страшну долю вготували фіванські жерці фараонові, який насмілився вийти їм з покори.

ВІДКРИТТЯ ГРОБНИЦІ ТУТАНХАМОНА

Лорд Карнарвон був типовий представник багатої англійської аристократії. Життя його минало в розвагах і подорожах, а коли винайшли автомобіль, він став одним із перших в Англії автомобілістів. Незабаром цей аристократ уславився тим, що їздив по дорогах з несамовитою, як на ті часи, швидкістю, викликаючи паніку серед фермерів та возіїв. 1900 року настала неминуча катастрофа: автомобіль перекинувся, а сам Карнарвон був серйозно поранений і дістав струс мозку.

З того часу він нажив собі невиліковної астми. Лікарі радили йому поїхати до Єгипту, сподіваючись, що тамтешнє сухе й гаряче повітря дасть йому полегкість. Карнарвон послухав їх і, приїхавши в Єгипет, зацікавився старожитностями цього краю.

Проте незабаром лорд пересвідчився, що йому бракує відповідної наукової підготовки, і постановив взяти собі на допомогу фахівця-археолога. Карнарвон звернувся до директора Єгипетського музею Масперо, і той порекомендував йому молодого єгиптолога Говарда Картера, колишнього співробітника Петрі та Девіса.

Теодор Девіс, який знайшов мумію Ехнатона й багато царських могил, уже кілька років мав концесію на проведення археологічних розкопок у Долині Царів. 1914 року він передав її Карнарвону, вважаючи, що всю долину вже докладно обшукано. Навіть Масперо, переписуючи концесію на нового хазяїна, прямо сказав

йому, що подальші розшуки в цьому місці він вважає за марнотратство грошей і часу.

Карнарвон клопотався про концесію головним чином за намовою Говарда Картера, який, всупереч усім цим поглядам, був певен, що в долині ще є десь не знайдена досі могила Тутанхамона. А про те, що ця гробниця таки є, свідчили, на його думку, різні знахідки, які він зібрав під час своїх археологічних пошуків. Це був передусім фаянсовий кубок того фараона, викопаний серед руїн, поламана дерев'яна скринька, в якій лежали золоті листки з іменем Тутанхамона, а також великі глиняні глеки з рештками льняних пов'язок, залишених людьми, котрі бальзамували його тіло. Особливо привертало увагу те, що всі речі, зв'язані з Тутанхамоном, лежали недалеко одна від одної, отже, можна було гадати, що десь поблизу міститься не знайдена ще гробниця.

Долина Царів, до якої приїхали Карнарвон і Картер, не дуже тішила їх. Скелясте дно величезної улоговини було завалене купами всяких уламків і ріні,— їх лишили колись єгипетські каменярі, видовбуючи царські гробниці. У схилах скель видніли похмурі отвори, які вели до порожніх могильних склепів.

Де шукати, з чого розпочати цю велетенську роботу? Про те, щоб вивезти каміння з усього дна долини, не можна було навіть мріяти. Отже, лишалося розчистити одне точно визначене місце й там зосередити всі зусилля — іншого виходу не було. Картер вибрав місце, де раніше Девіс знайшов уже згадані речі Тутанхамона. Це був трикутник між гробницями Рамзеса II, Мернептаха й Рамзеса IV. Там, припускав Девіс, і мала бути гробниця, яку він шукав.

1917 року, найнявши бригаду робітників-арабів, вони почали розшуки. В літні місяці тут стояла вбивча спека, тому працювати можна було тільки взимку. Шість зим пішло на те, щоб розчистити місце, прибравши величезні купи каміння й ріні. Уже першого року Картер натрапив біля підніжжя скелі на рештки невідомих мурів, розташовані на метр нижче від могили Рамзеса IV. Він дослідив їх ближче, й виявилося, що то руїни бараків, у яких колись мешкали каменярі, зайняті на будівництві однієї з царських гробниць. Їх споруджено не на самому грунті долини, а на метровому шарі

кам'яних уламків із скелі, де видовбано могилу Рамзесові IV.

Картер постановив поки що не чіпати тих мурів, бо це засмітило б розташовану вище гробницю, а до неї приходило багато зацікавлених туристів і вчених. Та коли намічений трикутник очистили від кам'яних уламків і ніякого сліду могили не знайшли, він наважився розвалити руїни й дослідити місце під камінням, яке було ніби фундаментом колишніх мурів. Це була остання надія, що лишалася після шести років дорогих і марних шукань.

Ось що пише про це Картер у своїх спогадах:

«То мала бути остання наша зима в долині. Шість зимових сезонів ми вели там археологічні розкопки, місяцями працювали без відпочинку й нічого не знайшли. Тільки археолог знає, як усе це гнітить. Ми вже ладні були визнати свою поразку й готувалися покинути долину...»

3 листопада 1922 року Картер розпочав останні пошуки. Робітники взялися розбирати руїни бараків і виймати камені, які лежали під ними. Рано-вранці другого дня Картер помітив, що робітники зненацька перестали працювати і в напруженому мовчанні дивляться в яму. Він одразу ж побіг туди й став мов укопаний: з-під жорстви визирали сходи, видовбані в кам'янистому грунті.

З цієї хвилини всі почали копати з подвійною енергією. З-під кам'яних уламків виринала сходинка за сходинкою, а коли нарешті добралися до кінця сходів, то побачили запечатані двері, вкриті сірою штукатуркою.

«Запечатані двері! — писав Картер у своїх спогадах.— Отже, ми не помилилися! Роки наполегливої праці все-таки не пропали! Найперше почуття, яке охопило мене, була радість, що надії на долину виявилися не марні».

Тремтячи від хвилювання, Картер придивився до печатки на могильних дверях, і те, що він побачив, перевершило найсміливіші його сподівання. То була неторкнута печатка царського наглядача кладовища — зображення шакала і дев'яти воєнних бранців. Не лишалося сумніву, що знайдено царську гробницю. Більше того, були підстави сподіватися, що злодії не обікрали її. Про це свідчило місце, де знайдено могилу.

Робітники, які видовбували в скелі гробницю Рамзеса IV, скидали уламки вниз, засипаючи ними вхід у могильний склеп Тутанхамона. І могила зникала під товстим шаром жорстви. Незабаром про неї забули, а пізніше над нею збудували бараки для робітників, і це зберегло гробницю від грабіжників.

Згори в дверях Картер продовбав невеличкий отвір і, світячи електричним ліхтариком, заглянув усередину. Перед ним тягнувся вузький коридор, геть завалений камінням і жорствою. Карнарвон був саме в Англії, а Картер не хотів відкривати гробницю без нього. Тому він надіслав телеграму й чекав приїзду Карнарвона майже три тижні.

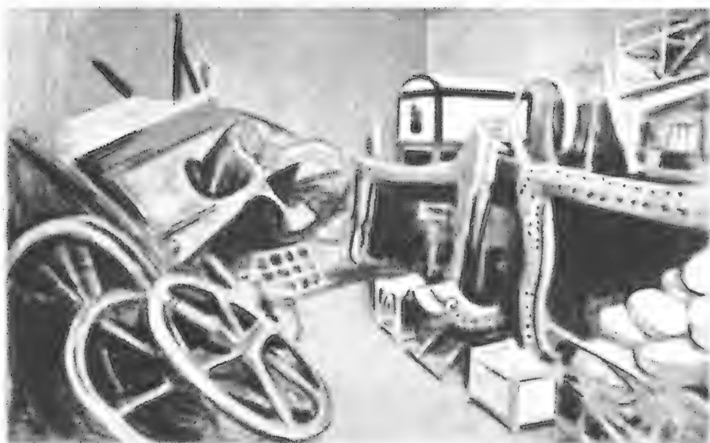
Можна собі уявити, з яким нетерпінням він ждав.

«Це був час,— згадує Картер,— який міг довести археолога до нестями. Після стількох років марних шукань я опинився на порозі, можливо, величезного відкриття. Все, буквально все могло таїтися за цим коридором, і я насилу переборов себе, щоб не виламати двері й не працювати далі».

Нарешті приїхав разом з дочкою Карнарвон, і одразу ж почали відкривати таємничий вхід. Його затуляла тонка перегородка, вимурована з дикого каміння й поштукатурена. Перш ніж її розібрати, Картер помітив унизу ще одну печатку й страшенно зрадів: на ній було вирізьблено ім'я Тутанхамона. Отже, вони знайшли могилу, яку з такими труднощами шукали шість років!

Вхід відкрили й цілий день вибирали каміння, якого було повно у вузькому похилому коридорі. В глибині, метрів за десять од входу, вони побачили другі двері, теж запечатані печаткою Тутанхамона. Тепер настала вирішальна хвилина. Картер продовбав дірку й просунув у неї запалену свічку, щоб впевнитися, чи немає в гробниці отруйних газів. Потім засвітив електричний ліхтарик і заглянув усередину. Товариші напружено чекали.

Спочатку він нічого не міг побачити, але ось у сутінках почали вимальовуватись різні деталі — дивовижні тварини, статуї, колеса, скрині, вази і, насамперед, золото; куди не глянь — золото, щире золото блищало при світлі електричного ліхтарика. Картера це так вразило, що він просто занімів. Карнарвон, втративши терпець, запитав, чи є там щось, і археолог ледве видавив:

Передпокій гробниці Тутанхамона в такому вигляді, як знайшов його Картер (з книги Картера «Тутанхамон»).

Дві постаті, що стоять обабіч входу до склепу Тутанхамона. У дверях видно золоту стіну могильної скрині (з книги Картера «Тутанхамон»).

Голова мумії Тутанхамона (з книги Картера «Тутанхамон»).

Частина узголів'я першої труни Тутанхамона (з книги Картера «Тутанхамон»).

— Так, чудові речі.

Вхід розбирали дуже обережно, щоб не пошкодити по той бік жодної старовинної речі. Коли нарешті Картер і Карнарвон увійшли в першу могильну камеру, їх охопило глибоке хвилювання: адже минуло понад три тисячі років, як тут востаннє ступала нога людини. Те, що вони побачили, просто приголомшило обох. Уся камера була завалена безліччю речей невимовної краси. Як тільки очі трохи звикли до цього хаосу, вони почали розрізняти окремі найбільші предмети.

Біля стіни стояли три позолочені ложі, рами яких невідомий різьбяр зробив у формі розплатаних звірів з головами лева, корови або якихось фантастичних істот, схожих на бегемотів чи крокодилів. Під стінами лежала купа розібраних і перевернутих частин чотирьох колісниць, повністю окутих золотою бляхою і оздоблених сюжетним орнаментом. Навіть колеса та осі були окуті золотом.

Проте найбільше враження справили дві постаті натуральної величини, які стояли з обох боків другого замурованого входу, немовби охороняючи його. Дерев'яні постаті, напевне, схожі на Тутанхамона, були одягнені в полотняні шати, золоті фартухи й золоті сандалі, а в руках тримали довгі палиці. На чолі в них був знак царського сану — вуж, викутий з важкого золота. Величні, незбагненні в своїй відлюдності, вони викликали неспокій і забобонну пошану.

В боковій стіні Картер знайшов ще один прихований хід. Відкривши його, дослідники ввійшли до трохи меншого склепу, в якому теж було повно всякого начиння. Воно лежало безладно, ніби порозкидане під час землетрусу. Не лишалося сумніву, що колись сюди вдерлися були грабіжники, але їх сполохнули або ж піймали на гарячому.

Якби тільки перелічити знайдені тут твори мистецтва, то вийшла б чимала книжка; досить сказати, що в списку цих речей було аж сімсот розділів. Але ми обмежимося коротеньким описом лише найцінніших екземплярів.

Насамперед тут було багато найрізноманітніших скриньок, майстерно зроблених із золота, срібла, слонової кістки, алебастру, чорного й кедрового дерева. Це справжні шедеври золотарського й різьбярського мис-

тецтва, багато прикрашені інкрустацією, інтарсією* і малюнками, які відтворюють сцени полювання та воєнні епізоди. В цих скринях були царські шати, гаптовані золотом і обшиті намистом, золоті сандалі, тонка білизна, діадеми, оздоблені луки, списи й сагайдаки, одяг жерців із шкур леопардів, облямований золотими та срібними розетками, і ще всяка всячина.

Величезну цінність мали, крім того, алебастрові, золоті та бронзові келихи, вази, де колись були страви, (наприклад, смажені качки), а також золоті та бронзові свічники, в яких ще лишилися гноти з льняного волокна. Були там ложі з чорного дерева, позолочені балдахіни, шафи-каплички з золотими статуетками, скарабеї, інкрустовані кольоровим склом, безліч золотих і фаянсових ювелірних виробів, оздоблених самоцвітами з лазуриту.

Надто треба згадати численні стільці й складані дзиглики, прикрашені золотом, слоновою кісткою, сріблом, склом, фаянсом і напівблагородними металами, з шкіряними сидіннями, на яких витиснено художні візерунки. Ці чудові стільці й дзиглики — справжні шедеври різьбярського мистецтва.

Серед цих речей виблискував пишнотою трон Тутанхамона, згори донизу інкрустований золотом, сріблом, склом, фаянсом і напівсамоцвітами. Ніжки його мали форму ніг лева й стояли на різьблених опорах, які зображали крилатих зміїв. Чудовий, чи не найкращий з усіх будь-коли знайдених твір єгипетського мистецтва — спинка трону. Ми бачимо на ній золоте зображення зали з колонами, повитими гірляндами. Через отвір у склепінні падає сонячне проміння, і в його світлі, на троні, викладеному подушками, в невимушеній позі сидить Тутанхамон, спираючись однією рукою на бильце. Перед ним стоїть по-дівочому струнка цариця — намазує свого чоловіка пахучою олією. Тіло чоловіка й жінки зроблено з іржаво-рожевого скла, прикраси на голові — з фаянсу кольору теплого туркуса, а шати — із срібла, яке вкрилося від давності благородною павутиною. Царські коштовності виблискують золотом, переливаються різноманітними відтінками кольорового фаянсу.

Картер розумів, яка величезна й відповідальна праця чекала на нього — адже він мав уберегти ці казкові

скарби. Кожен предмет треба було спочатку сфотографувати, намалювати і обміряти, не чіпаючи з місця, дослідити, чи не розпадеться він, коли його торкнутися, потім надзвичайно обережно винести з гробниці, запакувати, доправити в Каїр і негайно піддати хімічній обробці в лабораторії, щоб зберегти знахідки надалі. В такій справі не обійтися без допомоги цілого штату вчених-єгиптологів, знавців історії мистецтва, хіміків, потрібно багато ящиків, хімікатів, автомобілів і пакувального матеріалу. Отож Картер замкнув гробницю і поїхав у Каїр, щоб організувати там лабораторію й завербувати собі співробітників до цього великого діла.

Тим часом звістка про відкриття миттю розлетілася по світу. Газети крикливими заголовками повідомляли про знайдену гробницю Тутанхамона, снуючи з приводу цього сенсаційні догадки й вигадки. В Долину Царів, мов сарана, кинулися туристи, репортери й археологи, а це була для Картера справжня мука.

Понад сім тижнів виносили скарби тільки з передньої та бокової кімнат. На щастя, переносячи не ушкодили жодної речі — і Картер з гордістю підкреслює це у звітах як виняткову заслугу своїх працівників та робітників-арабів.

І ось настав час відкрити головний склеп, який ховав у собі найбільшу таємницю гробниці. На цю вікопомну подію Картер запросив найвидатніших учених всього світу, а також представників єгипетського уряду. Гості урочисто посідали на стільці вздовж стіни передньої кімнати, і Картер власноручно почав розбирати замурований вхід.

Коли у перегородці з'явився перший отвір, усі присутні завмерли від подиву. Менш як за метр од перегородки блиснула золота стіна, вкрита випуклим орнаментом і прикрасами з блакитного фаянсу.

Через деякий час вхід був відкритий, і таємниця тієї казкової золотої стіни з'ясувалася. То була величезна скриня, схожа на ширму з дахом, а в скрині стояв саркофаг померлого фараона. Картер обережно ввійшов усередину комори. Скриня була така велика, що між нею і кам'яною стіною склепу лишався тільки вузенький прохід, і Картер насилу протиснувся, бо там лежали ще всякі похоронні дари: глечики до вина, свічники, вази,

алебастрові кубки та інший ритуальний посуд. На стінах склепу видніли малюнки та ієрогліфи.

По один бік скрині були двійчасті двері, не запечатані, а тільки замкнені на засув, зроблений з чорного дерева. Картер відчинив їх і заглянув усередину. Виявилося, що всередині ще одна скриня. На дверях її археолог побачив царську печатку й страшенно зрадів: адже це був доказ того, що грабіжники не добралися до саркофага. Отже, з двадцяти восьми фараонів, похованих у Долині Царів, пощастило тільки Тутанхамонові: його могила простояла більше тридцяти трьох віків і зосталася ціла, до неї ніхто не доторкнувся. Картер знову примкнув двері й оглядівся у вузькому коридорі. В стіні він побачив не замурований вхід ще до однієї кімнати. Переступивши через поріг, археолог пересвідчився, що то скарбниця, вщерть заповнена надзвичайно цінними пам'ятками старовини.

Навпроти нього стояла шафа-капличка, вся окута золотою бляхою й оздоблена священними вужами з золота. Навколо неї стояли чотири богині-заступниці, з розкритими обіймами, ніби захищаючи святиню від непроханих гостей. Обличчя в них були мов живі, повні співчуття й жалю. У капличці, як пересвідчився Картер, зберігалися серце, мозок і нутрощі покійника, вийняті, коли труп бальзамували.

Тут же були позолочені ноші. На них лежав, немовби заснувши, бог-шакал Анубіс, одягнений у полотняні шати. Попід стінами стояло безліч шкатулок, зроблених із слонової кістки, алебастру та дерева, всі інкрустовані золотом і блакитним фаянсом. У цих шкатулках серед багатьох речей повсякденного вжитку було також кілька статуеток Тутанхамона, зроблених із щирого золота, і віяло з страусових пер, яке напрочуд добре збереглося. Крім того, в камері стояла ще одна колісниця й кілька моделей човнів із вітрилами. На відміну від інших могильних кімнат, тут не було ніяких слідів плюндрування: всі речі зосталися на тих самих місцях, де їх лишили єгипетські жерці під час похорону.

Тільки після тривалих підготовчих робіт почали відкривати позолочені могильні скрині. Одірвавши царську печатку, Картер відчинив перші й другі двері. І тут його спіткала нова несподіванка: всередині стояло ще дві скрині, такі ж прекрасні, як і дві перші. Відкрив-

ши їх, Картер опинився, нарешті, перед царським саркофагом, до глибини душі схвильований і вражений. То був чудовий витвір невідомих митців-каменярів. Саркофаг, витесаний із жовтого кварциту, стояв на товстій алебастровій плиті, накритий віком з рожевого граніту. По краях саркофага видніли горельєфи, які зображали крилатих богинь-заступниць із розкритими обіймами.

Перш ніж відкрити саркофаг, треба було зняти чотири скрині-ширми. На це пішло три місяці, бо скрині складалися з вісімдесяти важких і крихких частин, з'єднаних між собою за допомогою гаків і вушок. Щоб винести їх з гробниці, Картеру довелося розвалити цілу стіну між головним склепом і передньою кімнатою. При цьому викрито чи не найдавніші в історії людства сліди бракоробства. Незважаючи на те, що окремі частини скринь були чітко пронумеровані, єгипетські робітники склали їх неправильно, і вони не прилягали як слід одна до одної. До того ж, у кількох місцях молотком було ушкоджено позолоту й орнамент, а біля саркофага залишено смітник із стружок і уламків дерева.

За допомогою линв та блоків підняли важку плиту саркофага. Труна була накрита саваном із льняного полотна, яке од давності стало бронзово-іржавим. І як тільки цей саван зняли, відкрилася просто-таки блискуча картина. Труна, вистругана за формою мумії, була дерев'яна, прикрашена золотими листками, зате голову й руки Тутанхамона стародавній майстер виклепав з товстої золотої бляхи. Спокійна краса голови, таємниче, сповнене задуми обличчя, очі з вулканічного скла й брови із зеленкуватого скла — все це було немов живе й глибоко хвилювало. На чолі сяяв мозаїкою барв царський знак — вуж і орел, які символізували Нижній і Верхній Єгипет.

Увагу Картера привернула, здавалося б, незначна деталь. «Що, однак, серед того сліпучого багатства справило найбільше враження, що брало за саме серце,— пише він у своїх спогадах,— це віночок польових квітів, який поклала на домовину молода вдова. Весь царський полиск, уся пишнота бліднули перед скромними, поблякли квітами, які ще зберегли сліди своїх давніх свіжих кольорів. Ці квіти з незаперечною переконливістю говорили нам про те, яка скороминуща мить тисячоліття».

Зняли віко, під ним показалася друга труна, що зображала фараона в особі бога Озіриса. Труна з усіх боків сяяла позолотою й прикрасами з яспису, лазуриту, скла. Це теж був чудовий твір справжніх митців-різьбярів і золотарів, робота неоціненної художньої вартості.

Але найбільша сенсація чекала на Картера далі, коли відкрили друге віко. Під ним була ще одна — третя — домовина, зроблена у формі людської постаті з товстої золотої бляхи і така важка, що вісім робітників ледве зрушили її. Сам метал, використаний на виготовлення цієї труни, був колосальною цінністю. Домовину прикрашали напівсамоцвіти, а зображення фараона було убрано в червоне, жовте, голубе й золоте намисто. Неважко уявити, які скарби мали бути в решті царських гробниць, коли молодого, нічим не примітного фараона поховали з таким багатством.

Мумія, що лежала в домовині, була обвуглена й залита чимось густим і пахучим, схожим на живицю. Але голову й плечі її прикривала золота маска, яка зображала смутне й замислене обличчя молодого фараона. Руки, теж вирізьблені з золота, лежали схрещені на грудях. Знявши маску й пов'язки, вчені побачили справжнє обличчя мумії. І тоді стало ясно, що всі маски, скульптури й малюнки, знайдені в гробниці, без сумніву, були схожі на справжнє обличчя фараона; отже, єгипетські митці щиро намагалися реалістично відтворити портрет покійного царя.

Анатом доктор Деррі одразу ж почав оглядати труп. Знімаючи з нього пов'язки, знайшли в різних місцях сто сорок три предмети неоціненної художньої вартості: діадеми, кинджали, амулети, намиста, браслети й персні. На пальцях рук і ніг були спеціальні золоті футляри з вирізьбленими нігтями. Проте найбільше хвилювання викликали серед учених дві речі з заліза — кинджал і подушка: це був доказ найдавнішого застосування заліза в Єгипті. Доктор Деррі ствердив, що Тутанхамон помер, коли йому було вісімнадцять чи дев'ятнадцять років, але встановити причину передчасної смерті не міг.

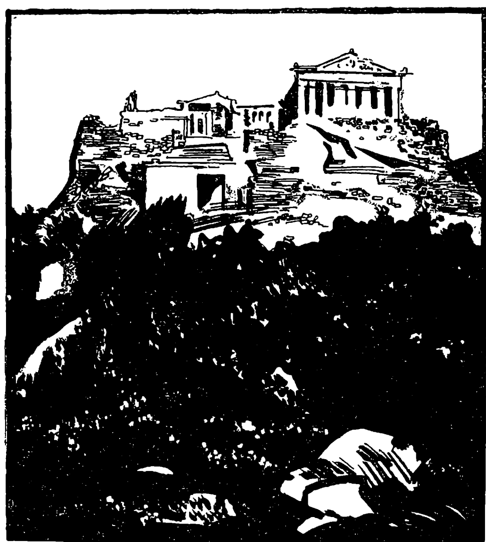
Незабаром на сторінках бульварної преси почала гуляти сенсаційна і безглузда плітка, нібито всі, хто так чи інакше був причетний до відпечатання могили, накликали на свою голову прокляття фараона. Під крикливими заголовками «Помста фараона» або «Нова

жертва прокляття фараона» репортери повідомляли про смерть щоразу іншого співробітника Картера. Кінець кінцем нарахували двадцять жертв прокляття.

Забобонні чутки почали ширитися ще більше, коли 1923 року від укусу москіта несподівано помер Карнарвон. Ось що писала преса протягом наступних років: 78-літній лорд Уестбері наклав на себе руки, а його син, колишній секретар Картера, вмер од якоїсь таємничої хвороби. Арчібальд Рід повалився мертвий у ту хвилину, коли просвічував рентгенівськими променями якусь єгипетську мумію. Померли також співробітники Картера єгиптологи А. Вейгель і А. Г. Мейс, причому газети ні слова не сказали, що цей останній був невиліковно хворий ще в період роботи біля могили Тутанхамона. Плітка набрала істеричних розмірів, коли брат Карнарвона наклав на себе руки, а дочка вмерла від укусу якоїсь невідомої комахи.

Коли нарешті газети сповістили, що й сам Картер став жертвою прокляття, археолог виступив з публічним протестом і затаврував чутку як безглуздя, не гідне інтелігентних людей; він підкреслив, що в єгипетському ритуалі взагалі немає клятви і що покійники там просять тільки, щоб дбали про них та молилися за їхнє благополуччя в підземній країні. Те, що кілька чоловік, з якими він працював, незабаром померло, Картер пояснював випадковим збігом обставин, причому в багатьох випадках причиною смерті був похилий вік або тривала хвороба. Свій сповнений гіркоти протест учений закінчив словами: «В галузі моральності людство досягнуло менших успіхів, ніж ми собі уявляємо».

Остаточно викрив газетну вигадку німецький єгиптолог професор Штайхдорф. У брошурі, виданій 1933 року, він спинився на кожному окремому випадку смерті і довів, що багато названих у газетах осіб не мало нічого спільного з могилою Тутанхамона. Тому вчений дійшов висновку, що всю цю справу в гонитві за сенсацією висмоктали з пальця репортери бульварної преси.

БІЛЯ КОЛИСКИ ЕГЕЙСЬКОГО СВІТУ

ЛЮДИНА, ЩО ЛИШИЛАСЯ ВІРНОЮ МРІЯМ МОЛОДОСТІ

У XIX столітті археологія як наука ще не знала усталених чітких методів досліджень. Вона робила в той час лише перші, непевні кроки. Навіть видатні археологи часто не мали спеціальної підготовки й провадили розшуки на власний розсуд, не дбаючи про будь-які наукові методи; навіть більше, траплялося, що ці люди взагалі не мали освіти.

А проте вони зробили надзвичайно важливі для історії відкриття. Завдяки їм з далекого минулого, якого вже ніколи не вернути, випливли давні багаті культури, з'явилися вимерлі міста, руїни храмів і палаців, забуті твори мистецтва, відомі лише з туманних здогадок у міфах, легендах та віршах, до яких більшість істориків ставилася як до звичайних собі казочок.

Що привело цих людей на шлях археологічних розшуків? Були серед них, безумовно, звичайні пройдисвіти, що хотіли легкої поживи. Таких чекало розчарування, і коли вони й зробили якісь відкриття, то про це ніхто не знає, бо грабіжники таїлися з ними, щоб не виказати себе. Але були й мрійники з нездоланною пристрастю до відкриттів. Захоплені якоюсь великою ідеєю, вони завзято боролися за здійснення своєї, здавалося б, фантастичної мети, глухі до будь-яких глузів. І те, що вважають за наївність та недоречне захоплення, здебільшого виявилося безпомилковим інстинктом, який прямо вів їх до важливих відкриттів. Ці нібито неуки були власне видатними людьми, обдарованими живим, творчим розумом: до того ж вони відзначалися не

тільки твердим, кипучим характером, але й нелюдською працьовитістю та непохитною вірою в те, що їхні наміри слушні й корисні.

Отаким дослідником був Генріх Шліман (1822—1890), один з найвидатніших археологів XIX століття. Його біографія така цікава, ніби її взяли з пригодницької повісті; коли б якийсь автор вигадав те, що пережила ця людина, то його напевно звинуватили б у надмірному фантазуванні.

Батько Генріха був убогий протестантський пастор у невеликому німецькому містечку Мекленбурзі. Правда, в своїй бідності він і сам був винен, бо частенько заглядав у чарку. Та ще пастор лишився вдівцем, у нього на руках було шестеро дітей. І тому домашні умови, в яких Генріх провів дитинство, зовсім не сприяли його розвиткові.

Але старий Шліман мав одну незвичайну рису, яка підносила його над іншими: він палко любив Гомера й цю любов прищепив і малому Генріхові. Серед лементу дітвори й п'яних пісеньок пастора часто згадувались імена Агамемнона, Ахіллеса, Одіссея і Менелая*, мов найближчих родичів.

1829 року семилітньому Генріхові подарували на різдво «Загальну історію» Жерера — чудову книгу з багатьма ілюстраціями. Хлопчик схилив кучеряву голівку, зосереджено розглядаючи малюнок: палаюча Троя, яку покидає Еней*, несучи на спині свого немічного батька Анхіза*. Ось послухаймо, як згадує цю хвилину сам Генріх у своїй книжці «Іліон».

«— Тату,— питає хлопець,— ти ж казав мені, що Трою зруйнували, зрівнявши її з землею?

— Авжеж.

— І що нічого від неї не лишилося?

— Нічогісінько...

— Але Жерер, напевне, бачив Трою, бо інакше як би він міг її намалювати?

— Це, Генріху, малюнок з уяви.

Син на хвилину замислився, а потім спитав знову:

— Тату, а чи були в Трої такі величезні мури, як тут на малюнку?

— Напевне, були.

— Тоді,— збуджено вигукнув хлопець,— вони не могли зникнути без сліду. Рештки тих мурів мають бути

десь під землею. Як би мені хотілося їх відкопати! Я, тату, колись поїду туди й відкопаю!

Старий Шліман, стомлений питаннями дитини, тільки буркнув у відповідь:

— Мене б це зовсім не здивувало... А тепер сиди тихо, я трохи подрімаю».

Малий Генріх тягнувся до науки, але батько весь час пиячив, і до їхнього дому почали заглядати справжні злидні. Чотирнадцяти років хлопцеві довелося покинути школу й піти працювати; він став учнем продавця в бакалійній крамниці у містечку Фюрстенберзі.

Генріх працював там понад п'ять років — продавав оселедці, горілку, молоко та сіль, підмітав крамницю й носив важкелезні вантажі.

«Я гнув спину,— згадує Шліман,— від п'ятої години ранку до одинадцятої вечора, не маючи жодної вільної хвилини, щоб чогось навчитися».

Одного дня, коли Генріх був сам, до крамниці зайшов, п'яно похитуючись, відомий у містечку дивак, мірошник Нідергоф. Колись він був пастором, але за пияцтво церковні власті позбавили його духовного сану.

Заточуючись, п'яний відвідувач став, ніби актор, що виконує героїчну роль, і почав скандувати грецькою мовою Гомера. Правда, Генріх нічого не зрозумів з того, але співуче ритмічне читання гекзаметрів вплинуло на нього, мов незвичайна музика. Очі в хлопця палали, він слухав і не міг натішитись чарівним ритмом незнаної мови. Як тільки читець робив спробу припинити декламацію, Генріх тремтячою рукою вигрібав з кишені останні гроші й щоб заохотити, купував йому горілку. Це чародійство перервав господар крамниці, який несподівано з'явився й випровадив п'яницю за двері.

Хлопець мріяв тепер лише про Гомера. З своїми ровесниками він розмовляв тільки про Трою і про свій намір поїхати колись на розшуки її руїн. Дійшло до того, що вся молодь містечка почала вважати Генріха за дивака й глузувала з нього. Тільки дочка сусіда-селянина Мінна Майнке поставилася серйозно до його намірів і уважно слухала мрійливі розповіді хлопця.

Незабаром вони поклялися одне одному в довічній любові й пообіцяли, що одружаться, коли виростуть. У вільний час обоє часто ходили до середньовічного замка Анкерсхаген. Легенда розповідала, що в тому замку

лицар-розбійник Генінг фон Гольштейн закопав великі скарби, награбовані на широких дорогах у мандрівних купців. Генріх надумав викопати ці скарби, здобути за них гроші й вирушити на розшуки троянських руїн.

Тим часом стосунки в сім'ї так погіршали, що хлопець уже не міг лишатися дома. Тоді він поїхав до Гамбурга і влаштувався на роботу в одного бакалійного торговця. Але ця праця виявилася для нього заважка. Одного разу, коли хлопець підносив бочку з оселедцями, в нього линула з рота кров. Довелося Генріхові шукати іншу роботу.

Саме в цей час до Венеції відпливав вантажний вітрильний бриг «Доротея». Не довго думаючи, Шліман пішов до капітана й найнявся на корабель юнгою. У відкритому морі їх захопив страшенний шторм, бриг почав тонути. Генріх і ще вісім матросів опинилися в рятувальній шлюпці. Бурхливі хвилі дев'ять годин носили їх по морю, аж поки не викинули на голландський берег. Потерпілі були вкрай виснажені, і їх помістили до лікарні в Амстердамі.

За кілька днів, трохи оклигавши, Генріх почав думати про роботу. Після довгих пошуків, не маючи ні шматка хліба, ані даху над головою, він знайшов нарешті місце розсильного у одного голландського судновласника. Але цього разу юнак постановив розподілити свій час розумніше й у вільні хвилини вивчати іноземні мови. Відтоді половину свого мізерного заробітку Генріх витрачав на підручники. Жив він у горищній кімнатці, взимку мерз, а влітку млів од спеки.

Наука його була незвичайна. Хлопець голосно читав уривки з книжок або розмови з самовчителя доти, поки не запам'ятовував їх. Скільки лиха він мав через це! Сусіди скаржилися на нього хазяїнові, і той двічі виганяв його на вулицю.

Незабаром виявилося, що Генріх дуже здібний до мов. Щоб вивчити якусь мову, йому потрібно було не більше ніж шість тижнів. Через рік Шліман вільно розмовляв і правильно писав англійською, французькою, голландською, іспанською, португальською та італійською мовами.

Одного дня він прийшов до корабельника Шредера й попросив призначити його на посаду бухгалтера. Здивований керівник пересвідчився, що цей блідий, несміливий

та непоказний юнак вільно володіє сімома мовами, й одразу ж прийняв його. На новій роботі у Шлімана виявився ще й інший хист: він був дуже спритний і меткий торговець.

У двадцять чотири роки він вивчив російську мову, причому так добре, що вільно розмовляв з російськими купцями, які приїжджали в Амстердам по дуже ходовий на той час крам — голубий барвник індиго. Те, що Генріх досконало оволодів російською мовою, схилило Шредера до думки послати його як свого представника в Петербург.

Минув рік, і Шліман заснував свою власну торгову фірму. Пощастило йому понад усі сподівання. Доправляючи на російський ринок індиго, він за короткий час зібрав чимало грошей.

Здебільшого люди швидко забувають про свої юнацькі мрії, а коли часом і згадають, то тільки зневажливо посміхнуться: ото, мовляв, які наївні дитячі марення. А Шліман був зовсім інша людина. Розбагатівши, Генріх одразу ж написав листа своїй подрузі дитинства Мінні, пропонуючи їй стати його дружиною. Відповідь приголомшила юнака: практична німкеня, не чекаючи повернення трохи навіженого друга, вийшла заміж.

Шліман був дуже розчарований, але смаку до життя не втратив. Він багато подорожує по Європі, відвідує Берлін, Париж, Лондон, і з кожною поїздкою стає багатший. У тридцять три роки він знав уже п'ятнадцять мов. Крім тих семи, які ми називали, Генріх вивчив іще вісім мов: польську, шведську, норвезьку, чеську, датську, латинську, а також класичну й сучасну грецьку. Шліман добре розумів, що йому бракує освіти, і кожну вільну хвилину вчився, найбільшу увагу приділяючи історії.

«Мені не вистачає школи й загальної освіти, ніколи не стану я вченим»,— у хвилину розчарування записав він до свого щоденника.

Торгуючи, Шліман усе ж не забував марень своєї молодості. То було головне, а все інше — лише засіб осягнути мети, яку він колись поставив перед собою. У вільний час Шліман перекладав на сучасну грецьку мову твори Софокла* і вчив напам'ять усього Гомера, уважний до кожної дрібниці, що її критики недобачили або недооцінили. І хоч найвидатніші тогочасні історики

вважали, що «Іліада» та «Одіссея» — це витвір поетичної фантазії, твердили, ніби насправді Трої не було, він ніколи не похитнувся в своїх переконаннях.

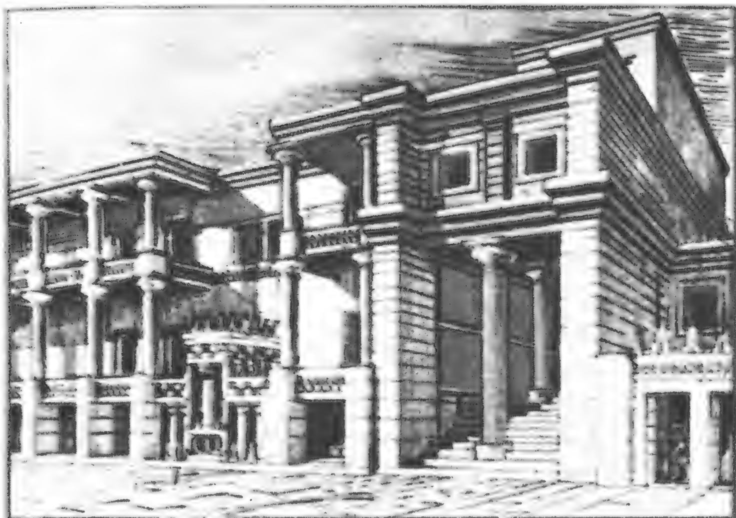
Шліман знав: великі грецькі історики на чолі з Геродотом і Фукідідом* не сумнівалися в тому, що троянська війна — подія історична, хоч у Гомеровій поемі часто згадувано про богів, які допомагають людям, і взагалі змальовано надприродні речі.

Казковим епізодам Шліман протиставив реалістичні сцени «Іліади» та «Одіссеї». Адже щоденне життя, палаци, убогі оселі (як, наприклад, хата свинопаса з «Одіссеї»), хліборобство й судноплавство, зброю, домашню жіночу роботу, одяг і всякі коштовні вироби у творах Гомера описано так докладно, що поет не міг би всього того придумати. Та й Гомер дає точні назви берегів і островів Середземного моря. І хоч місцями він злітає на крилах фантазії, приміром, в описі острова Цирцеї, країни циклопів або Гадеса, але це не перекреслює географічних даних.

Проте пора здійснення давніх мрій ще не настала. Шлімана поки що захопило інше. 1848 року в Каліфорнії знайшли золото. Незабаром туди посунуло безліч людей; почалося велике — найбільше після хрестових походів — переселення народів. Нестримні людські юрми посувалися через Сполучені Штати Америки, пробивалися крізь прерії, пустелі й пущі, переходили через річки та мочарі, вилазили на перевали Скелястих гір і Сієрра-Невади. Золота гарячка охопила не тільки американців, але й європейців. Каліфорнію залив гомінливий натовп задерикуватих, охочих до бійки та чарки голодранців, волоцюг і авантурників, які прагнули легко розбагатіти. На безлюдних місцях незабаром виникли абияк споруджені з дощок селища, з корчмами та гральними домами, де часто траплялися скандали і вбивства.

Для такої людини, як Шліман, то була неабияка спокуса. Він подався до Каліфорнії, відкрив ятку й почав скуповувати золотий пісок у шукачів, яким негайно потрібні були гроші на гулянки та азартні ігри. Це давало величезний зиск, і Шліман, навіть захворівши на тиф, не припинив справи: він лежав у невеличкому закапелку позаду крамнички й вів торгівлю.

Отак збільшивши своє багатство, Шліман залишив Каліфорнію і подався в подорож спочатку до Каїра, а

Реконструкція одного крила царського палацу в Кноссі (з книги Еванса «Палац Міноса»).

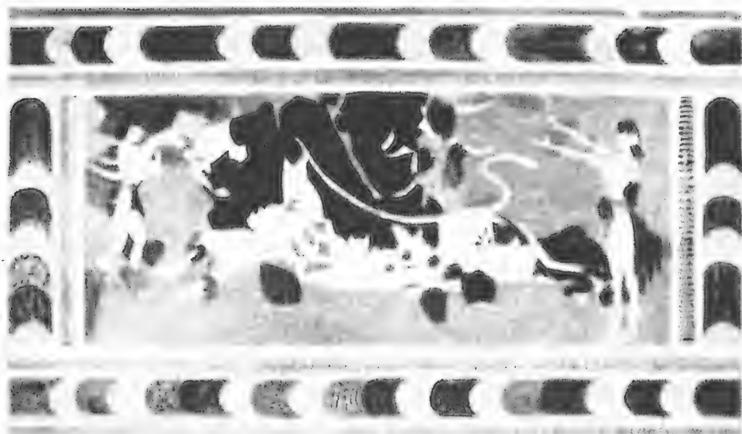

Покої крітської цариці (з книги Еванса «Палац Міноса»).

Молодий крітський цар (настінний малюнок з палацу в Кноссі).

Акробатичні номери з биком (настінний малюнок з Кріту).

згодом до Єрусалима й Трансіорданії. Подорожуючи, він вивчив арабську мову і так досконало, що самі араби не могли впізнати в ньому іноземця. Генріх зробив навіть нечувано зухвалий, як на ті часи, вчинок: надів арабський одяг і пробрався в Мекку, що для іноземців було заборонено під страхом смертної кари.

І нарешті Шліман вирушив у Грецію — край, омріяний з молодих років. Коли мандрівник прибув до берегів Ітаки, батьківщини Одіссея, його охопило глибоке хвилювання. Генріхові здалося, що після довгих років блукань по світу, після багатьох пригод, він, так само, як колись Одіссей, приїхав нарешті на батьківщину. Він став навколішки і з сльозами в очах поцілував землю. Жителі острова здивовано поглядали на цього чудернацького чоловіка.

На Ітаці Шліман почав свої перші археологічні розшуки. На спробу викопав колодязь на тому місці, де за легендою, височів колись палац Одіссея. Знайшов там людські кістки, жертовний ніж, теракотові статуетки ідолів та інший дріб'язок.

З Ітаки майбутній археолог вирушив на Пелопоннес, потім переправився через Дарданелли й перейшов рівнину, на якій колись мала бути Троя.

Поклавши з цього часу присвятити себе археології, він повернувся до Америки й докінчив свої торгові справи. Усі мрії молодості Шліман виконував завжди точно. Отож тепер йому треба було знайти собі подругу життя, з якою він міг би робити свої відкриття. Мінна його підвела, тому Генріх хотів підшукати іншу дружину, віддану й щиру, вірного товариша в майбутній праці.

І тут він, як завжди, пішов незвичайним шляхом: написав листа своєму приятелеві, грецькому архієпіскопу Вімпосу, й попросив порекомендувати йому таку дівчину. Шліману хотілося, щоб його майбутня дружина була грекинею. Хоча Генріх був уже й немолодий — йому минуло сорок шість років,— проте вимоги він поставив аж надто високі: то мала бути дівчина бідна, але освічена, палка поклонниця Гомера, борець за незалежність Греції, по можливості, вродлива, але насамперед з добрим серцем.

Архієпіскоп прислав йому фотографію своєї небоги, шістнадцятилітньої Софії Енгастроменос. Шліман

придивлявся до неї, мов загіпнотизований. Це була дівчина класичної вроди.

Шліман не гаючись вирушив до Афін, там уперше зустрівся з дівчиною й одразу ж до нестями закохався в неї. Його скорила не тільки її врода, а понад усе — правдивість і скромність.

Проте Шліман влаштував суворий іспит. Він поставив перед нею безліч найрізноманітніших запитань; питав, наприклад, якого року імператор Адріан* відвідав Афіни, які уривки з творів Гомера вона знає напам'ять, і ще всяку всячину. Дівчина відповідала доладно, і все, здавалося, складалося якнайкраще.

Наприкінці він поцікавився:

— А чого ти згодилася вийти за мене заміж?

— Бо батьки сказали, що ви багаті.

Почувши таку відповідь, Шліман схопився й стрілою вилетів з кімнати. Правдивість дівчини боляче вразила підстаркуватого парубка. Та було вже пізно. Генріх закохався. Він повернувся й попросив у неї руки. Одразу ж справили весілля — цей чоловік ніколи не любив відкладати того, що вже надумав зробити.

Проте незабаром Шліман пересвідчився, що в нього добра й щиро віддана йому жінка.

МОГИЛА ПРІАМА

1870 року Генріх Шліман разом з дружиною поїхав до Малої Азії і на березі Гелеспонту почав перші розшуки. На втіху зацікавленої юрби, він приступив до діла незвичайно. З «Іліадою» в руці, ніби землемір з топографічною картою, почав визначати, де саме могла стояти Троя — місто, яке після десятилітньої облоги захопили й дощенту знищили бойові загони Агамемнона.

Але насправді це було не так наївно, як здавалося на перший погляд. Простежмо за Шлімановими міркуваннями хоча б для того, аби пересвідчитися, що відкриття, зроблені начебто випадково, часто бувають наслідком дуже проникливих умовиводів.

Нечисленні історики, які допускали, що Троя справді-таки була, вважали, ніби вона стояла поблизу турецького села Бурнабаші, де був невеличкий пагорок. Під-

твердження вчені знайшли в двадцять другій книзі «Іліади»; у ній Гомер згадує, що біля міста Пріама било двоє джерел: тепле й холодне. А, мовляв, саме в Бурнабаші було двоє таких джерел.

Шліман поклав особисто перевірити це припущення і, найнявши провідника-грека, верхи подався до Бурнабаші. Але вже в дорозі його охопили деякі сумніви. Од села до моря треба було їхати кінно три години; тим часом грецькі герої, якщо вірити Гомеру, проходили шлях від моря до мурів фортеці тричі на день, а для цього їм потрібно було б щонайменше вісімнадцять годин. Отже, або Гомер помилявся, або руїн Трої в Бурнабаші не було.

Приїхавши на місце, Шліман уважно оглянув пагорок, де нібито мали бути руїни. Його сумніви збільшились. Пагорок був надто малий, як для величезного палацу царя Пріама на 62 кімнати й зали, а також фортечних мурів з масивною Скейською брамою. Шліман зійшов з коня й піднявся на вершину. На спробунок він довбав у різних місцях глибокі щілини, шукаючи бодай найменших слідів руїн. Але знаходив скрізь тільки землю й пісок; не було там жодного камінця, жодного черепка чи куска цеглини; словом, ніщо не вказувало на те, що колись тут височіла якась будівля. Тому археолог дійшов висновку, що височина не має нічого спільного з руїнами міста — це просто витвір природи, а не людських рук.

Але Шліман був точна людина, отож хотів з'ясувати ще справу з двома джерелами, про які так упевнено говорили історики. І тут його спіткала цікава несподіванка: виявилося, що в околицях Бурнабаші било не двоє, а сорок джерел. Звідси й походила назва тих місць «Сорок очей». Шліман ходив від джерела до джерела і міряв температуру води. Вона скрізь була однакова, серед усіх джерел не було жодного теплого.

Відтоді горб біля Бурнабаші перестав його цікавити. Але де ж тоді шукати руїни Трої? Дослідник був безпорадний. А потім почав блукати по гелеспонтській рівнині — чи не нападе на який-небудь слід зниклого міста. Роздумуючи, він раптом звернув увагу на великий горб на північ од Бурнабаші, кілометрів за п'ять від моря. Курган мав турецьку назву Гісарлик, а це означає палац. Шліман розумів, що в назвах місцевостей, так само

як і в легендах, часто є луна далеких подій. Так люди з покоління в покоління передають свою історію, свою мудрість, свій досвід. Минає час, і первісне значення тих назв поступово зникає, як візерунок на потертому килимі; лишаються тільки слова, і здається, що їх уже й не пояснити, але вони можуть стати дороговказом до правди. А може й у Гісарлику є руїни, що були колись палацом? Адже важко собі уявити, щоб без причини так назвали гору, навіть обрисами своїми несхожу на будь-яку будівлю, не кажучи вже про палац.

Попередні дослідження, здавалося, підтверджували думку Шлімана. То була гора приблизно чотирикутної форми, з плескатою вершиною,— це вказувало на її штучне походження. І справді, вже за першим ударом кайла на поверхню викинуто безліч кусків цегли, каміння й глиняних черепків. Отже, тепер ясно: в глибині криються величезні руїни. Шліман аж затремтів од невимовного щастя — він був певен, що перебуває на руїнах Трої, просякнутих кров'ю і потом троянських та грецьких героїв.

Стародавні історики згадували, що на цьому місці височіло колись грецьке, а потім римське місто Novum Hium. Геродот повідомляє, що перський володар Ксеркс зупинився тут, щоб подивитися на руїни Пріама й принести в жертву Мінерві тисячу голів худоби. Ксенофонт твердить, що з тією самою метою тут побував лакедемонський вождь Міндар, а грецький історик II століття нашої ери Аріан пише, що Олександр Македонський, склавши офіру, викопав із руїн стародавній меч і велів своїй особистій охороні завжди носити його, певний, що цей меч дасть йому щастя в поході проти персів. Цезар дуже піклувався про місто, підтримував його грішми, бо вважав, що він — безпосередній потомок троянців.

Одне тільки непокоїло Шлімана — це те, що в околицях селища Гісарлик він не знайшов двох джерел. Але незабаром і цей сумнів відпав. Од жителів навколишніх сіл він дізнався, що подеколи там починають бити гарячі джерела, які незабаром висихають, а потім знову з'являються вже деінде. Але в той час, коли Шліман провадив свої дослідження в селищі Гісарлик, жодне з цих джерел не било.

1871 року Шліман найняв вісім робітників і розпочав археологічні розкопки. Гомер твердить, що над містом

височів колись храм Афіни. Виходить, той храм має бути якраз посередині пагорба. Шліман велів викопати там довгу канаву завглибшки десять метрів. Лопати раз у раз викидали на поверхню уламки зброї, вази та інші речі повсякденного вжитку — очевидний доказ, що колись там було багате й людне місто.

На зиму роботи припинились, але весною наступного року Шліман повернувся туди разом з дружиною, збудував дерев'яні бараки — житла та склади, найняв сотню робітників і знову почав шукати.

З самого ранку й до пізнього вечора він працював разом з дружиною на розкопках, а вночі, при тьмяному світлі ліхтаря переглядав, очищав і розкладав викопані з землі речі. Це була така величезна робота, що й самі знахідки того не коштували; яке ж завзяття й терпіння треба було мати, щоб не розчаруватися в цій справі.

А до всього того їм ще неабияк дошкуляв нездоровий клімат. Влітку було дуже парко, стояла задушлива спека. Безліч усяких паразитів — особливо москіти — не давали ночами спати. Шліман захворів на малярію, хвороба дуже виснажила його. Взимку тут віяли холодні північні вітри, крізь щілини в стінах вривалися в дерев'яні бараки, так що навіть ліхтарів не можна було засвітити. В грубах безперервно топилося, але термометр часто показував дев'ять градусів морозу.

1873 року, тобто на третій рік розкопок, весь пагорб Гісарлик уздовж і впоперек перетнули глибокі канави. І що глибше копали, то більше руїн знаходив Шліман. То були рештки давніх міст і селищ, розташованих одне на одному. Ці міста належали до різних епох. Усі вони колись розквітали, а потім гинули від пожеж або ворожих нападів. Найближче до поверхні лежало місто Novum Ilium, а на самому дні було бідне селище кам'яного віку.

У викопаному рові Шліман розрізнив сім верств людських поселень. Яке з них — гомерівська Троя? Розв'язати цю проблему тоді було нелегко. Для нинішніх археологів дороговказом тут можуть бути керамічні черепки. Люди з покоління в покоління прикрашали глиняний посуд, причому оздоби ці мали свій стиль і тематику. Минало століття за століттям, і мистецтво оздоблення поступово розвивалося.

Якщо глиняний посуд певного типу ми знаходимо в

багатьох поселеннях одного й того ж нашарування, але його немає в нижчих або вищих верствах, то можна твердо сказати, що цей посуд і вся верства належать до однієї епохи.

Але як встановити вік окремих типів посуду? Для того є багато різних способів, проте ми не спинятимемось на них, бо все це досить складні питання, розраховані на фахівців. Наведемо лише приклад: у мікенській фортеці Тірінфі визначено вік однієї верстви тільки завдяки тому, що там знайдено посуд такого самого стилю, як був у гробниці єгипетського фараона Тутмеса III, з 1600 року до нашої ери.

Шліман, певно, ще не знав цих методів. Орнаменти на глиняних черепках йому нічого не говорили, тому він не міг навіть приблизно встановити, до яких періодів треба віднести сім троянських верств. Шліман тільки припускав, що верхні шари повинні бути молодші за нижні, отже, гомерівська Троя, видно, міститься на самому споді. Правда, його здивувало те, що в верхніх шарах знайдено дуже масивні мури, одначе, на думку дослідника, вони могли виникнути не раніше як у третьому столітті до нашої ери, тобто в період, коли в тих місцях панував наступник Олександра Македонського, один з його воєначальників — Лісимах.

Тому Шліман дійшов висновку, що гомерівська Троя — це третє знизу поселення. Його переконали в тому задимлені руїни — виразні сліди пожежі, яка знищила місто. Проте це поселення аж ніяк не схоже було на прекрасний Іліон, описаний Гомером. Задимлені мури — то рештки дуже скромної будівлі, а резиденція царя Пріама, як повідомляє Гомер, мала 62 зали й кімнати. Благенькі фортечні мури, бідні оселі й примітивна кераміка — все це свідчило про низький рівень розвитку культури мешканців того міста.

І тут Шліман уперше не повірив Гомерові. Досі він у всьому, що повідомляв Гомер, вбачав історичну правду, а тепер запідозрив, що, описуючи замок і троянську фортецю, поет перебільшував.

І хоч були хвилини, коли його охоплювали сумніви, Шліман не відмовився од своєї тези.

«Це зовсім убоге містечко,— пише він про поселення в третій од низу верстві,— в якому було щонайбільше три тисячі жителів... Хіба можна ототожнювати його з

великим Іліоном, покритим безсмертною славою, з містом, яке десять років стояло проти героїчних зусиль 110-тисячної грецької армії?»

Важко зрозуміти, чому Шліман, якого ніколи доти не зраджували інстинкт і вміння швидко орієнтуватися, цим разом так завзято дотримувався думки, що спиралася на дуже й дуже непевну основу. Незабаром він оповістив, що відкрив палац царя Пріама. Ця звістка наробила багато галасу в усій Європі. На дослідника посипалися гострі нападки. Вчені звинувачували його в неуцтві й гонитві за сенсацією, висміюючи твердження, нібито він знайшов місто, якого ніколи не було.

Нападки дуже вразили Шлімана. Він постановив припинити дальші пошуки й зробив таке повідомлення:

«Ми копали тут з участю 150 робітників протягом трьох років; вибрали 250 тисяч кубометрів жорстви й дістали з руїн Іліона прекрасну колекцію дуже цікавих старовинних художніх пам'яток. Однак тепер ми стомлені, а тому що досягли мети і здійснили ідеал свого життя, то дальші розшуки Трої з 15 червня ц. р. припиняємо».

14 червня 1873 року, тобто напередодні від'їзду з пагорба Гісарлик, Шліман разом з дружиною вже о п'ятій годині ранку був на розкопках, стежачи, як працюють робітники. Однією стіною великої ями був мур будинку — палацу Пріама, як назвав його Шліман. Раптом дослідник здивовано втупився в одну точку: серед попелу й піску під скісним промінням ранкового сонця блищало щось золоте.

Швидко обернувшись до жінки, він стиха, щоб ніхто не чув, звелів:

— Іди скажи робітникам, що зараз відпочинок!

— Тепер? — здивувалася Софія.— Ще ж тільки сьома година.

— Так, зараз же... Скажи їм, що хочеш... О, вже знаю! Поясни, що в мене сьогодні іменини, а я забув про це; тепер даю їм вільний день, сповна зберігаючи платню. І принеси свою червону шаль...

Ні про що більше не питаючи, Софія точно виконала доручення. Коли вона повернулася, Шліман стояв у ямі навколішках і тремтячою рукою за допомогою складаного ножика щось викопував із землі, зовсім не звертаючи уваги на мур, який навис у нього над головою

і щохвилини міг обвалитися. Софія розіслала шаль, і Генріх почав діставати з землі золоті та срібні коштовності. Їх було так багато, що насилу вмістилися в шалі. Потім Шліман з дружиною крадькома подалися до барака, старанно замкнули двері і, хвилюючись, обережно розіклали чудові скарби на столі.

Особливий подив викликали дві золоті діадеми. Одна з них — тонкої роботи ланцюжок, з якого звисало тридцять менших ланцюжків з кільцями у формі сердець; друга — товста й широка стрічка з виливаного золота, прикрашена брелочками.

Крім цих діадем, тут було 24 разки намиста, 6 браслетів, 8 700 перснів, 60 сережок, 4 066 брошок, золотий кубок вагою 600 грамів, золотий бутель, кілька срібних і мідних ваз, а також бронзова зброя.

Шліман був певен, що знайшов скарб царя Пріама, а може, навіть коштовності самої прекрасної Єлени, викраденої Парісом.

«Усі ці речі,— пише він у щоденнику,— я знайшов під муром будівлі, присвяченої, як твердить Гомер, Нептуну чи Аполлону; отже, вони, напевне, лежали спочатку в дерев'яній скрині, яка — про це каже Гомер в «Іліаді» — стояла в палаці Пріама».

Шліман уявив собі перебіг тих драматичних подій, завдяки яким зберігся скарб. Ось бойові загони Агамемнона вдерлися в Трою. Домашні Пріама поспіхом уклали царський скарб у дерев'яну скриню, щоб закопати його під муром палацу. Але по дорозі їх забито. Вороги не звернули уваги на покинуту скриню. Навколо бурхала пожежа, валилися будівлі та мури, і скриня опинилася під руїнами. І хоч вона з часом струхла, але скарб цілком зберігся. Його тільки в XIX столітті відшукав палкий прихильник Гомера, людина, що приїхала сюди з далекої Півночі.

У той час Шліману було вже 52 роки. Але, знайшовши скарб, він радів, мов дитина, щасливий, що здійснилися мрії його молодості. Генріх по черзі брав у руки кожну річ, тішився нею, оглядав її через лупу. Зненацька його погляд спинився на дружині, на її красивих грецьких рисах. І чоловік урочисто надів їй на голову діадему, потім убрав жінку в намисто, сережки, брошки та персні, а тоді сів на стілець і довго милувався незвичайним видовищем. І здавалося йому, що то стоїть перед

ним прекрасна Єлена в пишноті царських коштовностей, у вінку чорного волосся навколо ніжного, чарівного личка.

Що ж робити далі? Шліман довго вагався. Діставши од турецьких властей дозвіл на проведення археологічних розкопок, він зобов'язався віддати турецькому урядові все, що знайде в кургані Гісарлик. Але тепер, коли в руках у нього були такі чудові скарби, це здавалося просто неможливим. Археолог боявся, що жадібний султан не зрозуміє, які то неоціненні шедеври доісторичного мистецтва, і, хто знає, можливо, навіть захоче переплавити їх на метал. Тому однієї ночі він таємно вивіз скарб до Греції і передав його на сховок жінчиним родичам.

Звістка про велике відкриття викликала в усьому світі небувалу сенсацію. Знову розпалилися суперечки про Трою, але тепер ім'я Шлімана всі вимовляли шанобливо, навіть без тіні того поблажливого глузування, з яким до нього ставилися раніше. Громи вергав тільки турецький уряд: він привселюдно затаврував Шлімана як звичайнісінького контрабандиста.

ЗОЛОТЕ ОБЛИЧЧЯ АГАМЕМНОНА

Вождь троянського походу, «цар царів» Агамемнон, був син мікенського царя Атрея. За вчинений злочин боги навіки прокляли весь їхній рід.

Злочин зробив батько Агамемнона — Атрей, який огидно помстився на своєму рідному братові Фієсті за те, що той нібито відбив у нього дружину. Одного дня Атрей запросив до себе Фієста і почастував печенею. Одразу ж після бенкету Атрей сказав, що м'ясо, яке їв Фієст,— то тіло двох його замордованих синів.

Після жахливої різанини уцілів третій син Фієсти — Егіст. Хлопець поклявся мститися всьому родові Атрея. Агамемнон не здогадався, що діялося в душі двоюрідного брата, і, вирушаючи на чолі об'єднаних грецьких загонів під Трою, залишив його в Мікенах із своєю жінкою Клітемнестрою.

З третьої пісні «Одіссеї» ми знаємо, що сталося під час його відсутності: Егіст привернув до себе Клітемнестру, і обоє надумали погубити Агамемнона, як тільки

той повернеться з-під Трої. Як саме вони здійснили свій намір — про це розповідає Гомер устами спартанського царя Менелая у четвертій пісні «Одіссеї»:

«Та незабаром боги втихомирили море похмуре,
Вітер попутний дали, й Агамемнон вернувся додому.
З радістю в серці ступив він на берег вітчизни любимий,
Сльози гарячі од щастя ллючи, цілував рідну землю.
З вежі помітив вождя вартовий, що його там поставив
Хитрий, підступний Егіст, два таланти за те заплативши.
Пильний дозорець стояв цілий рік на посту, щоб сказати
Пану своєму, як тільки прибуде Атрід. І тепер він
Зразу помчав у будинок Егіста Той хитро придумав:
Двадцять сміливців він вмить одібрав і сховав у засаді.
В другій частині будинку велів частування подати,
Потім узяв колісниці й поїхав гостей зустрічати.
Цар Агамемнон не знав, що готує Егіст хитромудрий,
Сміло ввійшов він у дім. За обідом розкішним зненацька
Вбили зрадливо його, як вола біля ясел вбивають.
Ті, що прийшли з ним, усі полягли; але й люди Егіста
Згинули всі до одного в тій битві підступній, кривавій».

У трагедії Есхіла* «Агамемнон» показано, що винна у вбивстві Клітемнестра. Жінка не могла простити Агамемнону, що, вирушаючи під Трою, він оддав у жертву богам їхню доньку Іфігенію, аби вимолити в них попутний вітер плисти по морю. З трагедії ми довідуємося, крім того, що разом з Агамемноном у Мікенах загинула його полонянка Касандра, дочка царя Пріама, віщунка, яка зналася з духами і напророкувала загибель Трої.

Через вісім років до Мікен прибув син Агамемнона — Орест, який помстився за смерть батька. Він убив не тільки Егіста, але й свою матір Клітемнестру. Довгий час після цього вбивцю матері переслідують Ерінії — три сестри-потвори, уособлення жорстоких мук сумління; нарешті, після багатьох страшних для нього років, афінський ареопаг прощає йому гріх, і Орест вступає на закривавлений престол Атрідів.

На відміну від Трої, руїни Мікен не були зрівняні з землею. В північно-східній частині Пелопоннесу ще й тепер можна побачити похмурі стіни фортеці Агамемнона, яка височіє на крутій скелі. Ці мури складаються з величезних кам'яних брил, добре припасованих, але не скріплених між собою. До фортеці веде відома Лев'яча брама, через яку, повертаючись з-під Трої, проходив колись Агамемнон. Зверху на ній стоять два зроблені з мо-

нолітного каменю леви, яким невідомо коли хтось повідбивав голови. Крім того, в руїнах є ще стародавня підземна водозбірня, яку наповнювали водою з джерела Персея за допомогою теракотового водогону.

Поза мурами на схилах сусідніх пагорбів височать сім монументальних гробниць, схожих на вулики. Ці споруди свідчать про могутність мікенських володарів і високий рівень тогочасного будівництва. Усі вони давним-давно пограбовані.

Найвидатнішою пам'яткою старовини є так звана гробниця Агамемнона. В похмурий склеп веде висока — заввишки п'ять метрів — брама, зроблена з кам'яних блоків; кожен блок важить кілька десятків тонн. Коли стоїш усередині будівлі, то складається враження, що це величезний вулик, споруджений з тридцяти трьох кам'яних кілець, які поступово звужуються і закінчуються вгорі банею. З цієї величезної зали, подібної до римського Пантеону, іде коридор до видовбаної в скелі комірки, де, напевне, спочивав останок покійного царя.

Грецькі міфи про трагічний рід Атрідів, широко відомі завдяки творам Гомера й Есхіла, а також сувора велич руїн спричинились до того, що Мікени здавна приваблювали до себе багатьох грецьких і римських мандрівників. На їхню думку, звичайні люди не могли збудувати такі мури, і тому вони вірили, що то витвір нелюдського зусилля велетнів циклопів.

Близько 170 року нашої ери у Мікенах побував грецький письменник і мандрівник Павсаній. Ось як описав він свої враження:

«Тут ще збереглися частини мурів, а також брама, на якій стоять леви. В руїнах Мікен є джерело Персея і підземна будівля Атрея, а також могили тих, кого Егіст забив на бенкеті після повернення з-під Трої. Там є могила Агамемнона, фурмана його колісниці Еврімедона, Теледама і Пелопса. Розказують іще, ніби Касандра народила Агамемнону близнят, і цих малих діток Егіст теж повбивав разом з батьками. Клітемнестру й Егіста поховали за межами фортеці, бо вважали, що вони не гідні спочивати всередині, там, де лежав Агамемнон і ті, хто загинув разом з ним».

Цей опис відіграв особливу роль в археологічних розшуках, що провадилися XIX століття. Чимало археологів, спираючись на повідомлення Павсанія, їхали в

Мікени й спішно починали розкопки, але щоразу кидали їх, нічого не добившись.

До їхньої невдачі спричинилось своєрідне тлумачення тексту Павсанія. Грецький мандрівник недвозначно повідомляв, що Агамемнона і його товаришів поховано з внутрішнього боку мурів, але всі гадали, що він мав на увазі не масивні мури самої фортеці. Треба сказати, що Мікени оточував ще один мур, значно менший, хоч він і охоплював ширший простір, те місце, де були схожі на вулики могили. Археологи вважали, що якраз ті могили бачив і описав Павсаній.

І ще дві обставини зміцнили таку думку. Подвір'я самої фортеці було дуже мале, важко вірилося, щоб на ньому могло міститися кладовище. Крім того, зробивши пробні свердловини, вчені впевнилися, що основна порода тут — твердий камінь, у якому не викопати могили.

Після великих успіхів на пагорбі Гісарлик Шліман зовсім не збирався спочивати на лаврах. Думаючи, де б знову почати розкопки, він згадав, що Гомер, називаючи місто Мікени, неодмінно додавав такі прикметники, як «багаті на золото», «золоті» або просто «багаті». І Шліман дійшов висновку, що в Мікенах має бути безліч цінних пам'яток старовини, зроблених із золота. Його самовпевненість, як і тоді, коли мова йшла про Трою, була нібито наївною, але так тільки здавалося.

У своїх міркуваннях Шліман передусім відкинув гадки, які існували раніше, вважаючи, що вони зовсім хибні. На всі докази вчених він знайшов таку просту відповідь, що навіть дивуєшся, чому до цього не додумалися археологи, які чудово знали розташування Мікенської фортеці.

Зважуючи повідомлення Павсанія, Шліман дійшов висновку, що грецький письменник мав на увазі велетенський мур самої фортеці,— адже він підкреслював, що в тім мурі була брама з левами, яка вела на подвір'я. А зовнішнього муру Павсаній ніяк не міг побачити, бо його зруйнували під час навали аргівців 468 року до нашої ери, тобто за 638 років до того, як мандрівник побував у Мікенах. Отже, Павсаній описував могили на подвір'ї фортеці, а не великі гробниці-вулики, споруджені на сусідніх узгір'ях.

Чи можна повірити, щоб на невеличкому майданчику подвір'я, який був ще й місцем громадських зборів, утво-

рилося кладовище? Відповідь на це запитання Шліман знайшов знову ж таки у Павсанія. В іншому місці своїх спогадів мандрівник писав: «Тут зробили майдан для зборів так, що могили героїв стояли посередині його». Це свідчило про те, що у стародавніх греків був звичай ховати видатних людей на публічних майданах.

Щоб розпочати археологічні роботи, Шліману треба було дістати дозвіл від Грецького археологічного Товариства в Афінах. Але греки, пам'ятаючи гучну аферу з троянськими скарбами, не вірили йому. Переговори тривали понад два роки і, певно, так би й скінчилися нічим, якби Шліман не пообіцяв, що копатиме тільки на самому подвір'ї фортеці. Керівники Товариства нарешті дали дозвіл: вони були певні, що подвір'я не має з погляду археології ніякісінької цінності, що, крім черепків і каміння, там нічого не знайти. Але від Шлімана зажадали, щоб він повернув усі троянські знахідки, за винятком кількох дрібних речей, які йому дозволено держати в себе до кінця життя. Крім того, за ним мав стежити грецький археолог Стаматокіс.

7 серпня 1876 року Шліман разом з дружиною прибув до Мікен. І тільки тут він зрозумів, яке важке завдання стоїть перед ним. Усе подвір'я було завалене високою купою — щонайменше кілька тисяч тонн — грузу. Генріх найняв у навколишніх селах 125 робітників і негайно взявся розчищати майданчик. Роботи почалися за кілька метрів од Лев'ячої брами. Одні робітники кайлами розворушували груз, інші лопатами насипали його в тачки й вивозили на подвір'я. Шліман раз у раз діставав з каміння різноманітні знахідки: фрагменти фризів, розмальовані вази, теракотові статуетки, кам'яні форми, в яких відливали ювелірні вироби, намисто й геми.

За чотири місяці викопали велику яму. І ось уже дісталися до самої поверхні майданчика. Тут Шліман зробив перше відкриття, яке дуже підбадьорило його. На скелястому грунті він знайшов розміщені широким колом кам'яні плити, а посередині — круглий олтар з видовбаною вгорі мискою і пробитою канавкою, через яку текла кров жертовних тварин. Під плитами, безперечно, були могили. На деяких із них ще можна було розрізнити не зовсім стерті барельєфи — зображення воїнів у колісницях і різноманітні мисливські сцени.

Тепер Шліман був уже майже певний успіху. Постаті

на плитах дуже скидалися на героїв гомерівського епосу. Але найбільше враження на нього справив олтар з канавкою. В стародавні часи існував звичай на могилах померлих героїв різати жертовних тварин, причому різати так, щоб кров забитої тварини текла до могили. Отже, олтар на мікенському майдані вказував на те, що десь поблизу мають бути розшукувані могили.

Чекати підтвердження цього припущення довелося недовго. Коли в одному місці прибрали останній шар грузу, Шліман побачив перед собою видовбану в скелі чотирикутну яму, вщерть засипану землею. Він одразу ж звелів робітникам припинити роботу. Сам він був надто огрядний, тому відкопувати могилу почала дружина Софія. Лопаточкою і ножем вона дуже обережно вибирала з ями землю, старанно пересіваючи її крізь пальці. На глибині якихось п'яти метрів Софія знайшла першу річ, яка сповіщала про велике відкриття,— золотий перстень з печаткою.

А те, що побачили на дні ями, перевершило навіть найсміливіші сподівання. Там спочивали три грецькі воїни, оточені пишнотою відповідно до свого сану. На головах у них були посмертні маски з золотої бляхи. Вони зображали суворі обличчя бородатих чоловіків. Груди були вкриті золотими панцирами, щедро оздобленими орнаментом. Збоку лежало багато зброї: кинджали, мечі й щити.

Як тільки зняли маски, черепи двох покійників одразу ж розсипались на порох; третій зберігся цілком добре. На ньому ще видно було сліди шкіри, а здорові зуби, які стирчали в щелепі, свідчили про те, що покійний був чоловіком близько 35 років.

Шлімана охопила велика радість, він був певен, що знайшов останки Агамемнона і його найближчих товаришів по зброї. З сльозами на очах, дослідник став навколішки й урочисто поцілував маску. А потім надіслав грецькому королю телеграму: «Я дивився в обличчя Агамемнона!»

Розшуки тривали. Було знайдено п'ять могил. У них лежало дев'ять чоловіків, вісім жінок і двоє малих дітей. Усі чоловіки мали золоті маски й панцири, а поряд — багато зброї, золоті та срібні келихи й інші побутові речі. У більшості жінок були золоті діадеми, оздоблені орнаментом і розетками стрічок. Збоку стояли зо-

лоті та срібні туалетні шкатулки, повні коштовностей. Трупи були вкриті сотнями золотих бляшок з вигравіюваними бджілками, рибами та розетками. Ці бляшки прикрашали колись одяг, від якого, певна річ, не лишилося й сліду.

Всі ці знахідки є свідчення високої мікенської культури й цивілізації. На особливу увагу заслуговує передусім зброя. Бронзові мечі, кинджали й щити оздоблено золотою та срібною інкрустацією — малюнками найрізноманітніших алегоричних сцен. На одному кинджалі ми бачимо лева, за яким женеться група мисливців з великими щитами, що цілком затуляють їхні постаті. На іншому (він походить з Єгипту) невідомий художник зобразив Ніл, гайок папірусових дерев, над якими тріпотять крилами дикі качки, котів, що крадуться через зарості. На лезі бронзового меча мчить щодуху табун коней, напрочуд добре переданих у русі.

Крім келихів, браслетів, діадем та шпильок до одягу, Шліман знайшов там безліч каблучок, перснів з печатками, зроблених з яспису, аметисту, агату й інших кольорових каменів. Завдяки цим знахідкам ми знаємо тепер, як убиралися жінки тогочасної Греції. На перснях з печатками збереглися ввігнуті малюнки модниць з накрученими зачісками, у широких спідницях на зразок криноліна. Вигравіювані постаті такі дрібні, що без збільшувального скла їх не можна й розрізнити, але тогочасні мініатюристи зробили їх з бездоганною точністю, і це викликає щире захоплення.

Ряд обставин, які важко було пояснити звичайною випадковістю, остаточно переконав Шлімана в тому, що знайдені трупи — останок Агамемнона і його родичів. Про це свідчив передусім той факт, що на майданчику було п'ять могил, саме стільки, скільки називає Павсаній.

Але найпереконливішим доказом була могила дітей Касандри. З наведеного тексту Павсанія ми знаємо, що під час різанини загинуло також двоє близнят — дітей Касандри та Агамемнона. І ось надзвичайний збіг обставин: в одній могилі лежало двоє діток, загорнутих у золоту бляху.

Мало того — однакова форма могил і те, що вони розташовані близько одна від одної, а також стиль прикрас на коштовних виробах та зброї — все це перекона-

ло Шлімана, що колись у Мікенах відбувся величезний похорон: тут поховано дев'ятнадцять жертв кривавої розправи Егіста й Клітемнестри.

Неймовірне щастя Шлімана, який уже вдруге, керуючись тільки інстинктом, зробив нечуване відкриття, викликало розголос у всьому світі. Спочатку ніхто не наважувався піддати сумніву його твердження, тим більше, що скарби, на перший погляд, свідчили про разючу подібність відкритого світу й світу, описаного Гомером.

В чому полягала ця подібність? Учені звернули увагу на те, приміром, що у воїнів Гомера були довгі щити, а греки, яких ми знаємо з історії, мали тільки короткі. На мікенських кинджалах і перснях з печатками воїни та мисливці були зображені саме з такими великими щитами. Це могло свідчити лише про те, що знахідки належать до епохи, в яку жили Агамемнон, Одіссей і Менелай.

Жваву дискусію викликала також чаша, знайдена в одній з мікенських могил. То був келих з ніжкою, по боках якої — дві великі ручки, а на золотій блясі вирізьблено двох голубів, дзьобами один до одного. З такого кубка, як описує Гомер, пили вино Нестор і Менелай.

Проте найразючіша була третя аналогія. В десятій пісні «Іліади» Гомер згадує про особливий шолом, прикрашений іклами дикого кабана, яких ніде не траплялося в «історичній» Греції. Тож можна уявити собі радість Шлімана, коли в одній могилі він знайшов 60 таких іклів, з одного боку горизонтально спиляних; ця обставина свідчила про те, що ікла прикрашали колись, мабуть, чи не шоломи похованих там воїнів.

У 1876 і 1884 роках Шліман проводив археологічні розкопки в Тіринфі. То була інша грецька фортеця, на південний схід од Мікен, поблизу міста Аргос. Її масивні мури, збудовані з необроблених кам'яних брил, стародавні вважали за диво світу, а Павсаній ставив їх на одному рівні з єгипетськими пірамідами.

Шліман не знайшов там ніяких скарбів, зате, вибравши сотні тонн землі й грузу, відкрив напрочуд хитрі оборонні споруди, що складалися з різноманітних бар'єрів, пасток і таємних коридорів, схованих у товстих мурах. Одне з найцінніших відкриттів, зроблених у Тіринфі, були руїни палацу, схожого на палац Одіссея. За головну

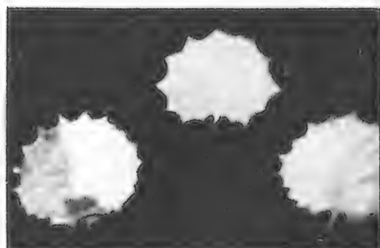

Придворні дами за розмовою під час ігор (настінний малюнок з палацу в Кноссі).

Ювелірні вироби з царських могил у Мікенах.

частину його була колонна зала, де навколо відкритого вогнища збиралися найзнаменитіші грецькі мужі. У Тіринфі зала мала чотири колони, стіни тут було прикрашено кольоровими малюнками, що зображали різноманітні мисливські та воєнні епізоди. Денне світло просотувалось туди тільки через двері, а дим багаття виходив через отвір у стелі. В залі завжди були сутінки, отож зрозуміло, чому Гомер називав її «тінистою». Знайдені в руїнах теракотові вази й статуетки свідчать, що Тіринф належав до тієї самої культури, що й Мікени та інші місця Пелопоннесу.

Легендарні відкриття в Трої і в самій Греції принесли Шліману світову славу. Але найбільшої шани він зажив 1877 року, коли тридцять наукових товариств запросили його до Англії. Археолог їздив з міста до міста, виступав з лекціями, і публіка просто розривала його, засипаючи дипломами, почесними медалями та іншими відзнаками. В цій тріумфальній подорожі Генріха супроводила Софія, що справляла велике враження своєю класичною вродою, гідним способом життя і неабияким знанням археологічних відкриттів свого чоловіка.

Відтоді минуло тринадцять років. 1890 року, після однієї з багатьох поїздок в Англію, Шліман повертався до Афін, де він спорудив собі будинок і постійно жив разом з родиною. В дорозі Генріх захворів на гостре запалення вуха. Лікарі радили припинити подорож, але він не послухав: дуже поспішав, щоб устигнути додому на різдво.

Напередодні свята Шліман був уже в Неаполі. І тут, проходячи однією з площ міста, він упав непритомний. Милосердні перехожі занесли невідомого чоловіка до найближчої лікарні. Але його не прийняли: Генріх, як завжди, був дуже бідно одягнений, і там подумали, що це злидар, який не зможе заплатити за лікування.

Хворого перенесли до сусіднього комісаріату поліції. Там у кишені непритомного знайшли адресу місцевого лікаря, у якого цей чоловік лікувався. Викликали лікаря,— і той велів негайно взяти фіакр, щоб одвезти хворого до готелю. Саме в цьому готелі мешкав Генріх Сенкевич*, який подорожував у той час по Італії. В одному з листів він повідомляє, що бачив, коли виносили непритомного Шлімана. Поліцейський почав турбуватися про те, хто сплатить усі витрати.

— Та це ж дуже багата людина! — відповів лікар і, на доказ, витягнув з кишені хворого жменю золотих монет.

Того ж дня Шліман помер від запалення мозку; помер далеко від дружини, дочки Андромеди й сина Агамемнона, далеко від своїх улюблених знахідок.

Отак скінчив життя колишній розсильний, згодом — багатий купець і, нарешті, один з найвидатніших у світі археологів.

У ЛАБІРИНТІ МІНОТАВРА

1882 року в Афінах з'явився тридцятидволітній англієць Артур Еванс. Це був завзятий збирач пам'яток старовини, археолог і нумізмат, який цілі дні проводив у лавках старожитностей,— порпався в мотлосі, оглядав геми та монети і, коли щось припадало йому до смаку, не торгуючись, купував.

Молодий прибулець був дуже короткозорий і тому ніколи не розлучався з товстою сучкуватою палицею. Ця фізична вада спричинилась до того, що всі вважали його за типового книгогриза, який не бачить світу за своєю наукою. Ніхто не припускав, що цей кволий учений уже здобув собі в Англії славу людини, відважної до зухвалості, відомого шибайголови і бунтівника.

Це було тим більше дивно, що Артур Еванс походив із заможної, шанованої родини вчених, від багатьох поколінь зв'язаних з Оксфордським університетом і діяльністю Королівського наукового товариства в Лондоні. Батько його був відомий геолог і збирач стародавніх пам'яток, а крім того, займався ще й антропологією та археологією.

В домі часто збиралися батькові товариші, виникали палкі суперечки, і, прислухаючись до них, хлопець уже з дитинства зацікавився наукою. Маючи гострий розум, він швидко закінчив університет і став викладачем історії в Оксфорді.

Це було почесне становище. Здавалося б, молодий Артур піде слідами діда і батька, так само, як і вони, буде статечним професором університету. А тим часом у ньому крилася натура палка, бунтівлива, жадібна до романтичних пригод. Еванс критикував університетські

порядки, і тому в нього незабаром почалися неприємності.

Свій вільний час і канікули Артур провадив так, що професорові це було щонайменше не до лиця. Він брав на плечі мішок і подавався пішки або верхи по Англії чи Європі, ночуючи в корчмах, у селянських хатах або стодолах. Молодий вчений обійшов так Румунію, Норвегію, Швецію, Фінляндію і навіть морозну тундру Лапландії.

1875 року Еванс уперше побував на Балканах і одразу ж полюбив їх палко, назавжди.

Усе там захоплювало його молоде гаряче серце: краєвиди Далмації, острови, півострови й затоки блакитної Адріатики, багата історія, римські, візантійські, венеціанські й мусульманські стародавні пам'ятки, а особливо мужній сербський і хорватський народ, який героїчно боровся за свою волю.

Саме в той час, коли Еванс був на Балканах, у Боснії та Герцеговині вибухло повстання проти турків, які з 1526 року тримали ці краї в страшному ярмі. Еванс незабаром став палким прихильником повстанців. Він цілими днями перебував у їхньому таборі, брав участь у партизанських походах, а одного разу, переодягнувшись, пробрався навіть у тил турецьких військ, щоб налагодити зв'язок із слов'янським населенням, що жило на території, захопленій ворогом.

Про бурхливі події на Балканах Еванс писав до англійських газет. У своїх кореспонденціях він славив героїзм повстанців, ганьбив жорстокість турецьких загарбників.

Одного разу Еванс попав до рук турків, і тільки паспорт англійського громадянина врятував його од шибениці. Проте йому довелося покинути Балкани й повернутися до Англії. Тут Артур викликав сенсацію своїм вбранням балканського повстанця, засмаглим, наче бронзовим, обличчям і полум'яною пропагандою за південних слов'ян. Еванс видав свої статті окремою книжкою; збирав гроші й одяг для страждениого народу, доля якого так глибоко хвилювала його.

Незабаром Еванс одружився, купив собі в Дубровнику будинок і оселився там на постійне проживання. Він займався історією, археологією і політикою, розкопував давні могили, збирав грецькі та римські монети, описував

венеціанські пам'ятки старовини в Далмації. Мешканці міста знали й любили Еванса.

Здавалося, тепер у нього почнеться спокійне життя. Але 1878 року вибухло повстання проти Австрії. Еванс, не довго думаючи, покинув усі наукові роботи й запропонував свою допомогу повстанцям. Довгий час він був у їхньому таборі, звідки знову писав кореспонденції до Англії, тільки цього разу про героїзм повстанців і поразки австрійських військ. Його будинок став за місце зборів і схованку для патріотів, яких переслідувала поліція. Однак австрійська розвідка незабаром пронюхала, що діється в його домі. Еванс дістав наказ негайно покинути Австрію.

В англійських університетських колах Артура, як і раніше, вважали за людину несерйозну і безвідповідальну. Отож не дивно, що, почавши клопотання про посаду керівника невеликого лондонського музею, він натрапив на шалений опір. І тоді в ньому знову обізвалася войовнича вдача. Еванс написав ряд статей, у яких викрив хиби в роботі музею; наслідком цього було те, що, всупереч усім протестам, він добився посади директора. Там Еванс і працював до кінця життя, перебудувавши всю роботу в музеї.

Весь вільний час Артур мандрував. 1882 року, під час однієї такої подорожі він, як ми вже згадували на початку розділу, опинився в Афінах. Нишпорячи по антикварних крамницях, Еванс звернув увагу на непоказні, але своєрідні речі, до яких антиквари ставилися досить зневажливо. Це були плескаті кольорові кам'яні кружальця з дірочкою — немовби медальйони чи амулети, що їх носили на шнурочку або ланцюжку. На кожному з цих кам'яних медальйонів видніли вирізьблені таємничі літери, не схожі ні на єгипетські ієрогліфи, ані на ассірійський клинопис. На запитання Еванса торговці сказали, що одержують кружальця з Кріту — селяни вибирають їх там з поораної землі.

Еванс не сумнівався, що ці амулети надзвичайно старі, що вони походять з того періоду крітської історії, коли там буйно розквітала невідома нам культура з оцим ще не розшифрованим письмом. Про цю культуру, якщо не брати до уваги міфів та легенд, на той час ніхто нічого не знав. Знайдені кружальця стали для Еванса за слід, який мав привести його до важливих археологічних

відкриттів. Тому Артур скуповував, де тільки міг, загадкові медальйони, довго розмірковував над чудернацькими знаками і, нарешті, надумав податись на Кріт, щоб власноручно почати розшуки.

Приїхавши до Афін, він, певна річ, не обминув дому людини, яка відкрила Трою та Мікени — Генріха Шлімана. Маючи з собою рекомендаційний лист батька, Артур одразу вирушив провідати археолога. З першої ж хвилини знайомства обидва, незважаючи на велику різницю віку, дуже сподобались один одному. Цілісінькі дні, а часто й ночі, вони провадили в палких дискусіях. Шліман жив, зачарований золотими скарбами Трої та Мікен, англієць же з упертим завзяттям нидів над мікенськими печатками, вивчаючи своїм короткозорим поглядом вигравіювані на них постаті жінок.

Його цікавило насамперед убрання тих модниць. Артур знову віч-на-віч зустрівся з крітською культурою. Подібне вбрання він уже бачив на черепках глиняного посуду, вивезених з Кріту і виставлених на продаж у крамничках афінських антикварів.

Спостереження Еванса, його думки про таємничий зв'язок між двома культурами — мікенською і крітською — справили величезне враження на Шлімана, який, закінчивши роботу в Мікенах, саме вибирав собі нове місце для розшуків.

А втім, таємниця Кріту хвилювала дослідника вже кілька років. Не тільки легенди та міфи про Тезея і Дедала, в яких Шліман дошукувався зерна історичної правди, але й записи таких стародавніх істориків, як Геродот і Фукідід, свідчили про велику культурну та політичну роль, що її в доісторичні часи відігравав цей острів у басейні Егейського моря.

Всі ми знаємо ці прекрасні легенди, а проте далебі не зашкодить хоч побіжно згадати їх ще раз.

...Крітський цар Мінос, який жив у своїй столиці Кноссі, був могутній володар, але в сімейному житті він зазнав великої ганьби. Його жінка Пасіфая народила на світ Мінотавра — жахливу потвору: напівлюдину, напівбика. Щоб приховати від людей свою ганьбу, Мінос велів архітекторові Дедалу збудувати для Мінотавра палац-лабіринт із заплутаними ходами, галереями й коридорами.

Одного разу син Міноса Андроген подався до Афін

на змагання. Юнак був такий дужий і вправний в усіх видах спорту, що легко переміг афінян, показавши свою недосяжну перевагу. Афінського царя Егея охопила заздрість, і він наказав підступно вбити юнака. Щоб помститися за смерть сина, Мінос з великим військовим флотом вирушив у похід на Грецію, зруйнував Афіни й примусив Егея платити данину: щорічно посилати сім дівчат і сім юнаків, яких мало пожирати криваве чудовисько Мінотавр.

Два роки підряд афіняни платили жахливу данину. Третього разу, коли серед молоді вибирали нові жертви, до них добровільно приєднався син Егея — Тезей, який надумав перемогти Мінотавра і таким чином покласти край мукам своїх земляків.

Вирушаючи в небезпечну подорож, син домовився з батьком: коли на кораблях, які повертатимуться з походу, будуть чорні вітрила, то це означатиме, що він, Тезей, зазнав поразки й сам загинув; а пурпурові вітрила дадуть радісну звістку про здобуту перемогу.

На Кріті Тезеєві всміхнулося щастя: в нього закохалась Аріадна, дочка Міноса. Потайки від батька вона дала юнакові меч та клубок ниток і веліла, щоб він прив'язав нитку біля входу, а потім, ідучи вглиб, поступово розмотував клубок. Тезей убив Мінотавра й за допомогою нитки Аріадни разом із своїми товаришами вийшов з лабіринту.

Судно Тезея таємно покинуло Кріт і попливло до Афін. Але охоплений радістю від здобутої перемоги Тезей забув підняти пурпурове вітрило.

Цар Егей, сидячи на високій скелі, нетерпляче виглядав сина. Побачивши корабель з чорним вітрилом на щоглі, він зрозумів, що Тезей загинув, і, не маючи сили пережити цю втрату, кинувся в море. Відтоді це море називають Егейським.

Тим часом Дедал, сам родом з Афін, засумував за батьківщиною і наполегливо просив Міноса звільнити його від служби. Однак володар Кріту не хотів відпустити талановитого будівничого, винахідника й артиста, з яким ніхто не міг зрівнятися. Це ж він збудував морський порт, лабіринт і прекрасний царський палац, винайшов свердло, ткацький верстат, водогін і теслярський ватерпас, дуже потрібний у будівництві.

Не діставши згоди царя, Дедал вирішив таємно

виїхати з Кріту. Він зробив собі й своєму синові Ікару крила з пташиних пер, зліплених воском. Перед польотом батько повчав сина, щоб той не піднімався високо в небеса, бо гаряче проміння сонця може розтопити віск. Коли вони обидва, мов ті орли, шугонули в блакитний простір, Ікар забув пересторогу батька. Радісний, захоплений тим, що летить, наче вільний птах, він піднімався дедалі вище й вище, до золотого диску, аж поки одвалилися розтоплені крила і хлопець грудкою впав у морську безодню.

В невтішному горі Дедал полетів на Сіцілію, під захист місцевого царя, який гостинно прийняв його. Але Мінос не здавався. На чолі свого військового флоту він поплив до Сіцілії і зажадав, щоб йому видали втікача. Цар Сіцілії вдав, ніби йому приємно бачити сусіда, і, як привітний господар, велів приготувати для гостя ванну. Саме в ту мить, коли Мінос зібрався вже митися, три царівни зненацька зіпхнули його в басейн з окропом; так Дедал позбувся жорстокої неволі.

Розповідь про Тезея афіняни зовсім не вважали за легенду. Вони були певні, що то історична постать, що могила його стояла в самому центрі Афін. Річницю переможного повернення Тезея з Кріту відзначали як велике свято, під час якого дівчата й хлопці на пам'ять про порятунок афінських жертв ходили вулицями міста радісні, прикрашені квітами.

На думку Шлімана, легенда про Тезея свідчить, що Кріт завдяки могутньому військовому флоту здобув у свій час гегемонію над усім басейном Егейського моря. Якщо цей висновок слушний, міркував Шліман, то колись і справді, напевно, був якийсь могутній цар Мінос, котрий захопив Афіни, або ж, як твердить Гомер, крітські царі тогочасної династії називалися міносами, подібно до того, як володарі Єгипту називалися фараонами. У XIX пісні «Одіссеї», видаючи себе за внука Міноса, Одіссей розповідає:

Посеред моря того, де вода — як вино, промениста,
Острів прекрасний, багатий лежить. Зветься Кріт він. Людей там
Тьма-тьмуща. Різні чудові міста є на острові тому,
І серед них місто Кносс величезне, в якому царем був
Мінос...

Точніші повідомлення дає Фукідід. У першій книзі його твору «Пелопоннеська війна» читаємо:

«Першим же нібито мав флот Мінос. Він панував над більшою частиною моря, яке зветься тепер Еллінським, мав також владу над Кікладами; більшу частину їх він перший перетворив на колонії, вигнавши карійців, і синів своїх поставив панами. Звичайно, він скільки міг винищував на морі піратів, дбаючи про те, щоб йому попадало більше зиску».

Шліман постановив з'ясувати таємницю крітської культури. 1886 року він поїхав на Кріт, щоб ближче ознайомитися з нею.

За кілька кілометрів од міста Геракліона, в гірській долині є пагорок Кефала, де, за переказами, колись мало бути місто Кносс. Років за дев'ять до приїзду Шлімана на Кріт у цьому районі починав копати іспанський консул, який зробив пробну щілину і потвердив, що глибоко в землі там є якась величезна будівля.

Щоб мати можливість провадити систематичні археологорозвідувальні роботи, треба було насамперед купити цей пагорб у хазяїна. Але спритний крітянин зажадав, щоб разом з пагорбом у нього купили все господарство — будівлі, виноградники, оливкові сади — за сто тисяч франків. Це була така висока ціна, що Шліман не згодився на неї і розгніваний повернувся до Афін.

Селянин, побачивши, що переборщив, надіслав до Афін телеграму — він, мовляв, зменшить ціну до сорока тисяч франків, але з умовою, що Шліман одразу ж виплатить цю суму на його рахунок в афінському банку.

Та недарма Шліман багато років був купцем: у поспіху селянина він відчув якийсь підступ. Він поїхав на Кріт і з обуренням пересвідчився, що на пагорбі було на 1612 оливкових дерев менше, ніж твердив господар.

Розлютований шахрайством, дослідник махнув на все рукою і не захотів купувати ділянки. Шліман-купець на цей раз переміг Шлімана-археолога. Через ті оливкові дерева, які йому не дуже й потрібні були, він, власне, відмовився від третього — хто знає, чи не найбільшого в його житті — відкриття.

Через чотири роки після смерті Шлімана на Кріт приїхав Артур Еванс. З першого ж погляду англієць полюбив його: куди не кинеш оком — скрізь свідчення блискучої історії цього острова. Греки, римляни, франки, венеціанці й турки лишили там сліди свого панування. В Геракліоні вчений захоплювався левом св. Марка,

вирізьбленим на старій венеціанській цитаделі; круглими банями мечетей і стрілчастими вежами католицьких костьолів, які височіли над будиночками. Йому подобався і краєвид острова — пошарпані вапнякові пагорби, тінисті яри, зелені, залиті сонцем улоговини, сріблясті пляжі й ультрамаринове море.

Однак почати роботи поки що не вдалося. Туреччина, яка на той час захопила острів, не забула Евансу палкої симпатії до балканських повстанців. Де тільки можна було, йому чинили найрізноманітніші перешкоди. Тому вчений поїхав до Англії і повернувся тільки через п'ять років, коли Кріт знову було приєднано до Греції. За гроші, які дав йому батько, Артур купив пагорб Кефала, спорудив там будинок і взявся копати.

Уже перші розкопки переконали Еванса в тому, що він відкрив якусь невідому цивілізацію, далеко старшу за мікенську. На площі на два з половиною гектари під землею був величезний палац такої архітектури, яка могла виникнути лише в багатій країні з віковими традиціями.

Робота посувалася, із-під землі показувалися анфілади кімнат і зал, галереї, таємні переходи, портики, сходи й дворики, розташовані так заплутано, що справді скидалося, ніби то лабіринт.

«Уже немає жодного сумніву,— писав Еванс,— що велика будівля, яку ми називаємо палацом Міноса, тотожна з легендарним лабіринтом. У горизонтальному плані, на якому видно довгі зали й сліпі коридори з заплутаними ходами та невеличкими кімнатками, ця будівля справді має всі ознаки хаосу».

Через місяць Еванс зробив відкриття, про яке заговорили в усьому світі. На одній стіні напрочуд добре зберігся кольоровий малюнок. На ньому сучасна людина вперше побачила представника того загадкового народу, який колись, у далекому минулому, досягнув надзвичайно високого рівня культурного розвитку. Фреска зображала юнака, який обома руками тримав велику конусувату вазу. Юнак був ставний, засмаглий, одягнений тільки в пов'язку на стегнах. Благородний профіль, пухлі губи й чорні, мигдальні очі надавали йому вроди, трохи схожої на жіночу, і від неї віяло занепадницькою витонченістю.

Портрет крітянина особливо схвилював єгиптологів.

Тепер з'ясувалася цікава «таємниця чоловіків» загадкового народу, який єгиптяни називали «кефтіу». Зображення цих чоловіків частенько траплялися на стінах єгипетських гробниць. Їх упізнавали по золотисто-голубих пов'язках і характерних вазах, у яких фараонам приносили дари й данину.

В ієрогліфічних написах на гробницях ті дивно одягнені чоловіки називалися посланцями «народу з острова», або ж «народу з великого зеленого моря». Тільки відкриття Еванса підтвердило те, що вчені підозрівали вже давно: «кефтіу» — то були мешканці острова Кріт. Фараони часто воювали з крітянами, а в мирний час жваво торгували з ними. Історія згадує, наприклад, що крітські кораблі на замовлення фараонів перевозили з Лівану до Єгипту кедрове дерево.

Понад тридцять років свого життя Еванс присвятив на те, щоб відкопати палац Міноса; він оддав на це весь маєток, успадкований після смерті батька.

Лише через кілька років копітких археологічних і відбудовчих робіт вчений по-справжньому побачив, який великий і пишний то був палац. Те, що здавалося хаосом, поступово перетворилося на розумний лад, який свідчив про високе вміння крітських будівельників.

Навколо широкого брукованого майдану стояли різноманітні будинки. Там були приміщення для урочистих прийомів, особливі кімнати для царя й цариці, для придворних чоловіків та жінок, для слуг і рабів, а також просторі господарські споруди, в яких стояли верстати царських ремісників. Палац мав кілька поверхів, зв'язаних між собою монументальними сходами, що спиралися на колони особливої форми: на відміну від грецьких колон, вони звужувались не вгору, а вниз.

У підземеллі палацу Еванс знайшов великі склади, а в них багато високих — до трьох метрів — глиняних амфор, у яких зберігали харчі, зокрема вино й маслинову олію — головний продукт острова. Підраховано, що в знайдених амфорах могло вміститися близько 35 тисяч літрів вина та олії. З цього видно, що в палаці крітського царя був надзвичайний достаток. У підлозі складу знайшли муровані тайники. Навіщо вони? Довгий час цього не могли пояснити. Та ось у них помітили мікроскопічні сліди золота, і тоді стало зрозуміло, що цар Мі-

нос переховував у цих тайниках свої скарби, здобуті на війні чи в торгівлі.

Цікаве й саме приміщення палацу — тронний зал, який зберігся особливо добре. Притулений до стіни, там стоїть царський трон. Це найстаріший на світі трон, що вцілів до наших днів. На стіні обабіч трону видніють дві стилізовані міфічні істоти — леви з головами птахів, намальовані в іржавому кольорі на блідо-голубому тлі. Уздовж двох бокових стін стоять кам'яні лави для придворних сановників.

Проте найбільше враження справляло те, що палац мав усі вигоди. На кожному поверсі є водогін і каналізація, що й досі викликає подив фахівців. Мешканці палацу мали до вжитку ванни, водойми, щоб мити ноги, і вбиральні, які споліскувались водою. У всіх кімнатах було свіже повітря й сонячне світло — воно доходило через двері з головного подвір'я, через отвори в склепінні або горішні вікна.

Крітські царі не боялися нападів, їм не треба було оточувати свої міста фортечними стінами. Безпека Кріту пояснювалась не тільки положенням острова, віддаленого од материка. Вона залежала насамперед від того, що Кріт мав найпотужніший, якщо не єдиний, на той час військовий флот, і ця сила обороняла береги набагато краще, ніж будь-яка фортеця.

Своєю архітектурою — легкою, відкритою і вільною — палац у Кноссі схожий на палаци доби Відродження. Морякам, які причалювали до крітського порту, відкривалася чудова картина. На тлі голубого південного неба в сонячному промінні вимальовувались сліпучо-білі споруди на кілька поверхів, із багатьма терасами, сходами, колонами й портиками. Це мало бути прекрасне видовище, отож не дивно, що моряки захоплено розповідали про нього в різних країнах.

Усе свідчило про те, що колись тут жили талановиті митці, будівничі й торговці. Але з перших археологічних знахідок важко було визначити походження цього народу, квітуча культура якого мала надзвичайно великий вплив на культуру інших народів — жителів навколишніх материків і островів Середземного моря. В руїнах палацу Еванс знайшов сотні глиняних табличок, укритих загадковим письмом, з яким він уже зустрічався в Афінах. Ці таблички, напевно, з'ясували б таємницю

походження крітян. Та як не старалися вчені, тих дивних знаків більше ніж півстоліття ніхто не міг прочитати.

Узнати про життя та звичаї давніх мешканців Кріту допомогло те, що стіни кімнат, портиків і галерей палацу були оздоблені багатьма фресками, які зображали різноманітні сцени з життя народу. В цих малюнках крітські художники передали радісний світ кольорів, у якому з великою майстерністю прославляли чарівність життя. На щастя, частина фресок збереглася; вони й досі викликають подив своїми соковитими, багатими кольорами, в яких переважають голубі, зелені та пурпурові відтінки.

Самі малюнки дещо стилізовані, бо вони виконували декоративну роль, але в чистих, чарівних лініях художники майже не відходили від засад реалізму. Дивлячись сьогодні на ще не стерті малюнки, ми немовби переносимося в інший світ, і перед нашими очима постає барвисте, розмаїте життя. А проте це життя тільки придворне, сповнене всіляких умовностей, життя вишуканої публіки, відданої втіхам і розвагам. Ці малюнки дуже відрізняються від мікенських фресок, основний мотив яких — батальні й мисливські сцени. З крітських малюнків видно, що цар Мінос і його придворні жили в нечуваній розкоші. Все це могло бути тільки за умов жорстокої експлуатації народних мас, за умов рабства.

Ми бачимо перед собою дівчат і хлопців, які бредуть полем, по коліна в квітах, борців і боксерів, танцівниць у завзятому танці, процесії жриць, які приносять офіру на олтар. На одному малюнку зображено чотирьох рабів,— вони несуть ноші, в яких сидить чепурна дама. На стінах єгипетських гробниць намальовано тільки застиглі, умовні постаті людей, одягнених у накрохмалені лляні шати; а з малюнків у Кноссі перед нами постають живі люди, зображені в невимушених позах, близькі й зрозумілі нам.

Тут є й алегоричні сцени, а поряд з ними знаходимо мотиви, взяті безпосередньо з крітської природи. Ось луки, порослі квітучими лілеями, шафраном і фіалками; куріпки в заростях ситнягу, дикі кабани біжать, доганяючи зайців; коти чигають на півнів; а там грізні бики й розквітлі оливкові гілочки. Крітяни жили в дружбі з морем, отож на фресках бачимо восьминогів, риб, морських зірочок і молюсків. З усього цього видно, що крі-

тяни любили природу, відчували й розуміли її красу, чим докорінно відрізнялись од сучасних їм народів Месопотамії, Єгипту і навіть Греції.

Одним з найкращих є малюнок, де зображено молодого крітського царя. Засмаглий юнак прямує полем, порослим лілеями. Руку він поклав на серце, а сам весь трошки подався назад. Широкі м'язисті плечі і неприродно тонка талія надають йому привабливої грацїйності й сили молодого бога. За одяг юнаків править лише біло-голуба пов'язка, а голову прикрашає блакитна корона з павиних пер; з-під корони на плечі спадають чорні кучері. Обличчя в нього ніжне, мов у дівчини, — видно, що цей елегантний молодик виріс в оранжерейних умовах палацу, далеко від поля бою, не знаючи брязкоту мечів, любого серцю суворих мікенських воїнів.

Палку дискусію, яку ще й досі до кінця не розв'язано, викликала так звана «Фреска тореадорів». Ми бачимо на ній розлюченого бика, над спиною якого в карколомному стрибку злетів молодий чоловік. Позаду стоїть акробатка, простягнувши руки, щоб підтримати юнака, а її подруга хапає бика за роги, ладнаючись зробити такий самий стрибок. Напевне, то був народний спорт, бо подібні сцени часто зустрічаються на кераміці й печатках, викопаних у різних місцях Кріту.

Ця сцена страшенно зацікавила Еванса. Не лишалося ніякого сумніву, що така еквілібристика потребувала вміння блискавично орієнтуватися і просто надлюдської спритності та відваги. Чи фізично людина могла це зробити? Запитали фахівців, зокрема іспанських тореадорів та американських ковбоїв; ті відповіли негативно. На їхню думку, розлютований бик мчить з такою страшною швидкістю, що немає людини, яка б зуміла вмить схопити його за роги, піднятися на руках, перевернутися в повітрі й стати на ноги вже позаду тварини.

А проте ця сцена не могла бути лише фантазією крітських художників. Деінде вони зображають нещастя, які при тому неминуче траплялися. На одній вазі намальовано, як бик рогами прошив дівчину, що на якусь частку секунди загаялась; в іншому місці — на печатці — зображено розлютовану тварину, коли вона топче і б'є рогами поваленого на землю юнака. Таємниця тієї несамовитої акробатики так і лишається нерозгаданою.

В палаці Міноса подекуди (зокрема в тронному залі)

намальовано гострий з обох боків топірець. Спочатку дослідники не знали, навіщо він, хоч і не сумнівалися, що в крітян то був якийсь важливий символ. Одні вважали його за емблему царської влади, як сокира та пучок різок, що їх носили колись ліктори перед римськими консулами; інші були схильні до думки, ніби то знак, зв'язаний з релігійним культом крітян. Остаточно це з'ясувалося після відкриття, зробленого в одній печері, де, як твердить легенда, народився Зевс. У щілинах між сталактитами й сталагмітами знайдено безліч малесеньких, гострих з обох боків топірців — побожний люд складав колись їх там як релігійну жертву.

Сокира з подвійним лезом називається по-грецькому *лабрис*. Можна припускати, що від цього кореня походить слово «лабіринт», і що цим словом спочатку називали палац царя Міноса, бо там майже на кожному кроці була характерна емблема — гострий з обох боків топірець.

Поступово «лабіринт» почали ототожнювати з заплутаною внутрішньою будовою палацу, і нарешті він перетворився в народній уяві на особливу будівлю, де легендарне чудовисько Мінотавр пожирало людські жертви, що заблукали в її коридорах.

Можливо, навіть у міфах про Тезея та Мінотавра є відгомін реальних подій. Адже могло бути, що крітські царі спочатку ув'язнювали афінських бранців у своєму палаці, а потім під час публічних ігор примушували їх робити оті карколомні вправи з биками-Мінотаврами. Ці поєдинки здебільшого закінчувалися смертю борця на рогах розлютованої тварини.

І коли Артур Еванс ототожнював відкритий ним палац у Кноссі з лабіринтом, про який розповідали грецькі міфи та легенди, то його припущення не було безпідставне.

ВІДКРИТІ КОНТИНЕНТИ ІСТОРІЇ

Докази, які зібрав Шліман, намагаючись довести, що в мікенських могилах він «дивився в обличчя Агамемнона», спростовувано ще за його життя. Деякі дослідники, серед них і найближчий співробітник Шлімана,

відомий археолог Вільгельм Дерпфельд, висловили думку, що хронологічно мікенські могили принаймні на чотириста років випередили часи Агамемнона.

Взявши 1180 рік до нашої ери як дату закінчення троянської війни, вони вважали, що ці могили виникли на початку XVI століття до нашої ери.

Нова гіпотеза мала бути приємна Шліману: як-не-як, зміст її зводився до того, що знахідки в Мікенах мають для історії далеко більше значення, ніж він сам міг припускати.

До відкриття мікенських могил історію Греції починали з першої Олімпіади, яка відбулася 776 року до нашої ери. Все, що було раніше, вчені відносили до легенд і міфів, позбавлених історичних доказів. Шліман гадав, що своїми знахідками в Мікенах він розширив рамки грецької історії на чотириста років, а на думку його критиків, людські знання завдяки йому сягнули в глиб віків більш як на вісімсот років, дійшовши невідомого доти світанку Стародавньої Греції.

Але Шліман надто міцно прив'язався до думки, що відкрив могилу Агамемнона. Дослідник не визнав нової гіпотези й повставав проти всіх застережень та сумнівів. У цьому він був дуже схожий на Колумба, який до самої смерті твердив, що відкрив новий морський шлях до Індії, хоч насправді його заслуга була далеко більша, бо мореплавець відкрив новий континент.

Тут не місце докладно перелічувати всі докази полеміки. Обмежимося тим, що порівняємо лише кілька основних доказів Шлімана (ми їх стисло назвали вже в розділі «Золота маска Агамемнона») з відповідями його супротивників, ніби в мікенських могилах поховано бойовий загін Агамемнона.

Перший доказ. Довгі щити, чаша з подвійною ручкою і оздоби з іклів дикого кабана свідчать про те, що мікенські воїни були героями троянської війни.

Відповідь. Ці збіги й справді наводять на такі думки. Але не можна нехтувати відмін, які набагато істотніші за ці збіги. Розкопки доводять, що жителі Мікен ховали своїх покійників, а воїни Гомера спалювали їх на вогнищі. В мікенських могилах знайдено зброю тільки з бронзи, тим часом герої «Іліади» мали вже щити й мечі із заліза. З цього випливає єдиний висновок: мікенці жили в бронзовий вік, на кілька сот років рані-

ше, ніж почався залізний вік, до якого належали Агамемнон та його товариші по троянській війні.

Другий доказ. Павсаній повідомляє, ніби він оглядав на подвір'ї мікенської фортеці п'ять могил — Агамемнона та його товаришів. І Шліман відкопав там саме п'ять могил, тобто стільки, скільки називає грецький мандрівник.

Відповідь. Так, спочатку цей доказ мав деякі реальні підстави, але недовго: трохи пізніше грецький археолог Стаматокіс знайшов на подвір'ї шосту могилу, тим самим спростувавши доказ. Отож треба визнати, що Павсаній, напевно, бачив інші могили, а не ті, які відкопав Шліман.

Зрештою, це підтверджують і додаткові дослідження території. Виявилося, що висока купа грузу, який укривав подвір'я мікенської фортеці, лежала там ще за часів Павсанія, через те й могил глибоко під тим грузом тоді не видно було. А втім, саме ця обставина пояснює надзвичайно щасливий, рідкісний в археології факт, що царські могили, повні золотих скарбів, уціліли — їх не сплюндрували численні загарбники, які в різні часи володіли Пелопоннеським півостровом.

Третій доказ. Знайдені в могилах трупи поховано колись в той самий час, то був груповий похорон. Отже, в Мікенах відбулося якесь злочинство, і жертвою його стало дев'ятнадцять осіб з царської династії та придворних вельмож. Що ж то за злочинство могло бути, як не кривава різанина Егіста й Клітемнестри?

Про те, що трупи поховано одночасно, свідчать дві обставини. По-перше, могили засипано землею і грузом, а це неспростовний доказ того, що в них ховали тільки один раз. Коли б це були сімейні гробниці, в яких довгий час ховали померлих своєю смертю членів царської родини, то їх би накривали кам'яними плитами, а не засипали землею. По-друге, оздоби на зброї, коштовностях і печатках за своїм стилем і тематикою тотожні, отже, вони належать до одного й того ж періоду.

Відповідь. Усі ці докази побудовано на непорозумінні, до якого спричинилося недостатньо докладне вивчення старовинних пам'яток. Її спростував Дерпфельд, якого ми вже згадували. Перетрушуючи груз, який був у могилах, він знайшов у ньому рештки побитих кам'яних могильних плит. Отже, всупереч припущенням

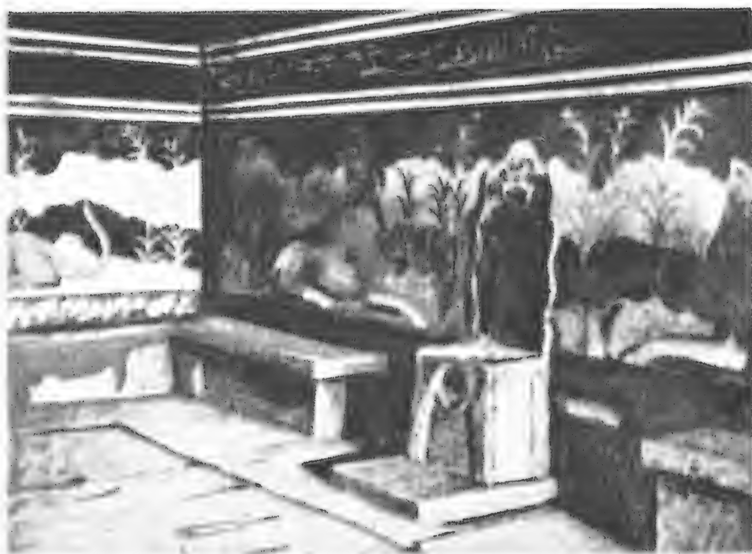
Богиня змiїв
(фаянсова статуетка з Крiту).

Лев'яча брама в Мiкенах.

Золота чаша з царських могил у Мікенах.

Тронний зал у Кноссі.

Шлімана, скельні могили були гробницями, де протягом довгого часу ховали членів царської сім'ї. Коли фортецю знищили, кам'яні плити під вагою руїн розламались і впали всередину могил разом із грузом та землею. Це й створило враження, що могили засипано землею одночасно.

Друге твердження теж відпало, бо на речах домашнього вжитку, які належали окремим покійникам, знайшли спочатку непомічені, але безсумнівні відмінності в оздобах. Ці відмінності відбивали, мов дзеркало, розвиток мікенської культури протягом якихось ста чи двохсот років і доводили, що кожного покійника ховали в гробницях окремо, а не одночасно. Небіжчики були представниками кількох поколінь невідомої нам царської династії, яка панувала в Мікенах за кілька сот років до Атрея, Агамемнона й Ореста.

Ця суперечка про Агамемнона дуже цікава. Вона дає нам уявлення про ті методи, якими користується археологія, пояснюючи наслідки розкопок і дошукуючись історичної правди. Це методи, яких не посоромився б і Шерлок Холмс. Опираючись на ледь помітні неточності, що їх допустився Шліман, Дерпфельд та інші археологи дедуктивним шляхом дійшли зовсім несподіваних наслідків: вони відкрили невідомий період грецької історії, більше того — наважилися зробити спробу визначити його дати.

Дивовижну влучність їхніх міркувань цілком підтвердили розкопки на Кріті, проведені вже після смерті Шлімана. Відкопавши палац Міноса в Кноссі, Артур Еванс встановив, що його руїни походять не з однієї епохи: адже крітяни з покоління в покоління зводили на місці знищених уже мурів нові споруди, щораз більші та красивіші. І з кожного періоду лишилися виразні сліди цього будівництва — різні верстви культури. На споді Еванс знайшов грубий шар з епохи полірованого каменю, який свідчив про дуже давнє походження селища.

Еванс намагався дослідити, які саме верстви культури йому пощастило відкопати, визначити, до якої епохи належить кожна з них. Адже тільки це могло пролити світло на історію Кріту. В цьому полягало основне завдання Еванса.

Виконати його було нелегко. На щастя, мешканці Кріту з найдавніших часів підтримували жваві стосунки

з Єгиптом, а єгипетську хронологію, прочитавши ієрогліфічні написи на стінах гробниць, учені вже знали дуже докладно.

В одній із верств, відкритій у Кноссі, Еванс знайшов єгипетську статуетку з діориту; вона походила з 2000 — 1790 років до нашої ери, тобто з періоду Середнього царства Єгипту. Ясно, що всі інші знахідки, видобуті з тієї самої верстви — зокрема черепки з однорідним орнаментом — не могли виникнути раніше, ніж за 2000 років до нашої ери. Речі єгипетського походження Еванс знайшов і в нижніх та верхніх нашаруваннях руїн; поступово вчений зумів порівняно точно відтворити історію виникнення палацу Міноса.

В цій копіткій праці йому допомогли єгиптологи. У гробницях фараонів частенько трапляються художні вироби такої форми і з таким орнаментом, яких не знали в Єгипті. Археологи розуміли, що це речі не єгипетської роботи, а от з якої країни їх привозили — сказати не могли. Тільки розкопки в Кноссі дали можливість визначити, що всі ці вироби походять з Кріту. Але найважливіше те, що, прочитавши ієрогліфи, вчені дізналися, коли саме ці речі привезено до Єгипту. Отож порівнюючи крітські вироби, знайдені в єгипетських гробницях, з подібними знахідками з Кносса, можна було точно встановити дати всіх верств, відкопаних у руїнах палацу.

Як саме за цим методом визначили час виникнення мікенських могил? Ми знаємо, як, прийшовши до Шлімана, Еванс звернув увагу на те, що в уборі мікенських і крітських жінок є багато спільного. Розкопки в Кноссі не тільки підтвердили його спостереження, але й показали, що вплив крітської культури на культуру Мікен був більший, ніж спочатку гадали. Чимало зброї, коштовностей і посуду з мікенських могил виготовлено на Кріті, або ж їх зробили на місці крітські ремісники.

Метод дослідження різних верств, застосований Евансом на Кріті й перевірений єгиптологами на єгипетських розкопках, дав чудові наслідки. На підставі його неважко було встановити, коли виготовлено речі, знайдені в мікенських могилах. Наслідки цих досліджень збігалися з висновками, до яких тільки шляхом дедукції прийшли критики Шлімана: могили в Мікенах виникли XVI сто-

ліття до нашої ери, отже, в них не могли бути поховані Агамемнон та його соратники, які жили XII століття до нашої ери.

Археологічні дослідження показали, що впливи крітської культури доходили й до Трої, отже, тим самим методом можна було спростувати й другу, таку ж серйозну помилку Шлімана. Він помітив, як ми вже казали, що руїни цього міста складаються з кількох шарів: протягом десятків віків тут виникало й гинуло не одне селище. Спочатку археологи налічили дев'ять таких шарів, але потім встановлено, що їх дванадцять. Шліман вважав, що третє знизу поселення і є місто царя Пріама, хоч благенькі мури його спростовували твердження Гомера, ніби Троя була могутня фортеця. На підставі знахідок крітського походження вчені незабаром визначили, що гомерівська Троя — сьоме знизу поселення. Це підтверджують і величезні фортечні мури, і руїни храму та палацу — вони свідчать, що то було прекрасне велелюдне місто, яке могло років десять витримувати блокаду багатотисячної армії хоробрих грецьких воїнів.

Відкриття Шлімана та Еванса, а також нові свідчення, здобуті археологами, уже дають можливість відтворити великий проміжок невідомого доти історичного минулого. Це історія повна несподіванок і непередбачених драматичних подій. Протягом того періоду виникали, розквітали й гинули один за одним різні народи та їхні культури.

Найнижча верства, відкрита в Кноссі, вказує, що в період між четвертим і третім тисячоліттями до нашої ери на Кріті з'явилися племена епохи неоліту, які жили родовою общиною й користувалися знаряддями з полірованого каменю. То були не тільки вмілі рибалки, хлібороби, скотарі, але й досвідчені моряки, що пускалися в далекі морські подорожі.

Природа в той час осипала Кріт своїми щедротами. На рівнинах половіли ниви пшениці, ячменю й льону, схили гір були вкриті виноградниками та оливковими гаями. В затишних улоговинах зеленіли буйні луки, — там паслась худоба, що давала м'ясо й молоко. Жителі вирощували також шафран, використовуючи його для фарбування лляних тканин. У селянських господарствах було повно качок, курей, голубів і лебедів. Навколо садиб містилися городи й розкішні грядки півників, лілей,

тюльпанів, гіацинтів та інших квітів. На пагорбах, які нині стоять голі, тоді росли густі кипарисові ліси — вони давали чудовий будівельний матеріал на всякі споруди й кораблі.

Але найбільші багатства крітян зв'язані з географічним місцем краю. Острів лежить між Європою, Азією й Африкою. Торгуючи з цими континентами, жителі Кріту швидко багатіли.

Високий рівень добробуту викликав незабаром глибокі суспільні зміни. Протягом третього тисячоліття до нашої ери родова община поступово розкладалася. Керівні посади, які раніше були виборними, згодом почали передаватися в спадщину, старшина загарбала собі і владу, і право на прибутки від морської торгівлі. Вільні доти селяни стали залежні від нової знаті, виникло рабство. Так відбулося класове розшарування. Суспільство поділилося на аристократів, придворних сановників, купців, селян і ремісників. Останніх було дуже багато, вони жили в містах, виготовляючи різні художні вироби для царського двору й на вивіз до заморських країн.

Крітські судна за допомогою вітрил і весел досягали найдальших куточків Середземного моря. Археологи знайшли вироби крітських ремісників у Єгипті, Лівії, Малій Азії, Фінікії, на Кікладських островах, у Греції, південній Італії, Сардінії, Іспанії, на Мальті й Балеарських островах. Є припущення, що крітяни торгували не тільки предметами розкоші, але й рабами. За свій крам вони одержували золото, срібло, слонову кістку, шляхетні гатунки деревини, вироби з скла й фаянсу та інший крам. В руїнах Кносса знайдено, наприклад, зерна квасолі такого сорту, що росте тільки в Єгипті.

На початку другого тисячоліття до нашої ери бронза остаточно заступає камінь. Кріт у цей час стає великою державою з могутнім військовим флотом, який забезпечував гегемонію на Егейському морі. На острові виникає чотири торгові центри — у Кноссі, Фесті, Тріаді, Агії, Маллії. Порядкують там незалежні один від одного царі, які мешкають у пишних палацах. Це вже виразно сформовані рабовласницькі держави на чолі з нечисленною верхівкою аристократії, яка тримала в покорі всі інші класи суспільства.

Близько 1700 року до нашої ери Кріт зазнав якогось великого лиха. Звідки про нього довідались? У руїнах

палаців Кносса, Феста, Тріада, Агії і Маллії є верства, що походить з тих часів, і в цій верстві Еванс та інші археологи знайшли побиті статуетки, головешки й попелища після пожежі. Немає сумніву, що палаци удільних князів було тоді зовсім знищено.

Вчені пояснювали цю катастрофу по-різному. Одні вважали, що Кріт став жертвою нападу заморських племен, інші твердили, ніби то наслідок одного з багатьох землетрусів, які й досі бувають на Кріті.

Тепер шалька хилиться на користь третьої теорії. Прихильники її гадають, що в той час на Кріті вибухла громадянська війна між удільними царями, які боролися за панування. То були колишні вожді племен, котрі зберегли політичну незалежність, хоча згодом їм почала загрожувати дедалі більша могутність володаря з міста Кносса. Отож вони домовилися між собою і зі зброєю в руках разом виступили проти нього.

За цю теорію промовляє ряд дуже поважних обставин. Усі палаци в Кноссі, Фесті, Тріаді, Агії, Маллії та інших місцях не вирізнялися перед катастрофою ні своїми розмірами, ані пишнотами. То були, напевно, господи князів, котрі підтримували між собою дипломатичні стосунки як рівні з рівними. А от після війни становище зовсім змінилося. В Кноссі споруджено велику, нечувано розкішну будівлю, в якій не тільки жив цар, але і його двір. В інших же містах збудували невеличкі палаци, де, як на їхні скромні розміри, перебували вже тільки провінційні намісники.

З усього цього мало б випливати, що цар Кносса переміг у війні й став на острові деспотом. До того ж не можна сумніватися, що напад чужинців, який, безумовно, спустошив би весь острів, завдав би смертельного удару й крітській культурі. Тим часом сталося зовсім інакше. Міста й палаци швидко відбудовано, і об'єднана крітська держава вступила в період найбільшого розквіту й могутності. Крітський цар, маючи дужий військовий флот, підкорив собі Кікладські острови, Пелопоннес і деякі міста на узбережжі Малої Азії. Там створювали торгові колонії, підпорядковані крітській державі. Оце й був той золотий вік царя Міноса, вік багатства й високої культури, вік, пам'ять про який збереглася в легендах про афінських бранців, про Тезея, Дедала й Мінотавра.

Археологічні знахідки дали можливість визначити чимало своєрідних рис, які відрізняють крітян од усіх інших тогочасних народів Азії та Африки. Так, наприклад, на відміну од вавілонян, ассіріян і єгиптян, у крітському суспільстві не було окремої касти жерців. Жінки-жриці виконували релігійні обряди просто неба, у гаях і на полянах. Предметами культу були мати-земля, бик як символ плодючості, а також квіти, риби, дерева й каміння. На фресках ми бачимо жриць, які складають офіри на олтарі, ідуть в урочистих процесіях, ведуть ритуальні танці. Напевне, цар Кріту був одночасно й найвищим жерцем.

За 2000 років до нашої ери, тобто в період уже повного культурного розквіту Кріту, Пелопоннес і деякі острови Егейського моря населяли середземноморські племена, що їх стародавні греки називали лелегами, пелазгами і карійцями. Жили вони, мабуть, родовою общиною, великих міст не будували, проте вже користувалися виробами з бронзи. Мову їхню забуто, але трохи слів — назви місцевостей і деяких квітів (гіацинт, нарцис) — увійшло в грецьку мову.

На початку другого тисячоліття до нашої ери з півночі прибули найдавніші предки греків — ахейці. То були варварські племена — воїни, закуті в бронзові панцири. Вони легко підкорили місцеве населення й побудували могутні фортеці в Мікенах, Тіринфі та інших місцях Арголіди, щоб боронитись не тільки від чужинців, але й від бунтів підкорених тубільців.

Палаци, фортеці, а також царські гробниці є наочне свідчення всемогутності мікенських царів. Циклопічні мури величезних будівель — це робота безлічі рабів, пригноблених тубільців. Отже, ахейські князівства були рабовласницькі держави. Правили в них деспоти-князі, зв'язані між собою як родичі й союзники. Але згодом цар Мікен здобув гегемонію над ними. Фукідід розповідає, що троянський похід Агамемнон організував «як наймогутніша людина свого часу».

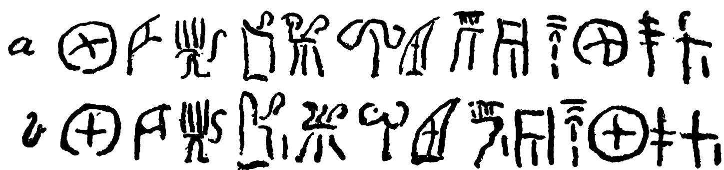
З 1700 року до нашої ери ахейці підпадають під вплив вищої крітської культури. Ахейські царі ввозять із Кносса художні ювелірні вироби та інкрустовану зброю; придворні дами одягаються за крітською модою. Таким чином виникла єдина культура, яку історики назвали мікенсько-мінойською. Проте ахейці не позбулися власти-

вих їм рис — суворості й мужньої сили; на відміну від крітян, вони носили бороди й вуса, а життя своє проводили в полюванні та воєнних походах.

Фукідід повідомляє, що ахейці були й піратами. Але згодом вони створили військовий флот, який став грізним суперником крітського флоту. Починаючи з XV століття до нашої ери, Арголіда, напевне, під пануванням Атрідів, переростає в морську державу. Ахейці витісняють крітян з їхніх володінь, захоплюють Кіклади, далі острови Родос, Кос та Кіпр і навіть здобувають собі колонії в Малій Азії.

1440 року до нашої ери вони напали на Кріт і завдали йому такої поразки, після якої він уже не зміг підвестися на ноги. Хвилюючі сліди цієї історичної події можна ще й нині побачити в руїнах і попелищах, знайдених під час розкопок крітських палаців. Треба гадати, що перед нападом на острів десь в Егейському морі відбулася вирішальна морська битва. Розгромивши могутній крітський флот, бородаті ахейські воїни вдерлися до покоїв царя Міноса, на пень вирізуючи тих знiжених царедворців, яких так колоритно й тонко зображено на фресках палацу.

Скажемо ще кілька слів про крітське письмо. На глиняних табличках, викопаних у Кноссі, Еванс вирізнив три послідовні фази розвитку крітського письма: вживані найдавніше ієрогліфи, лінійне письмо *а* і найпізніше лінійне письмо *б*, яке виникло в золотий вік Кріту. На більшості табличок ми бачимо саме цей останній тип письма.

1948 року чеський учений Бедржих Грозний зробив хвилююче повідомлення про те, що він розшифрував лінійне письмо *б*, над яким роками даремно мучилися найвидатніші мовознавці. Метод, застосований Грозним, надзвичайно складний — щоб його зрозуміти, треба зна-

ти багато мов Стародавнього Сходу, бо ними вчений користувався як допоміжним матеріалом.

Однак після смерті Грозного доведено, що цей метод хибний, що він завів ученого на манівці. Прочитав лінійне письмо *б* англієць М. Вентріс — архітектор за фахом і великий любитель лінгвістичних досліджень.

Річ у тім, що таблички з лінійним письмом *б* знайдено не тільки на Кріті, але й у самій Греції, де панувала мікенська культура ахейців. Отож учений прийшов до думки, що те письмо потрапило в грецьку мову в своїй початковій формі,— ієрогліфами та лінійним письмом *а* користувалися крітяни, а лінійним письмом *б* — найдавніші предки греків, аж поки — через кілька століть — вони не присвоїли собі значно зручнішої абетки фінікійців.

Гіпотеза була дуже влучна. Користуючись класичною грецькою мовою як допоміжним знаряддям, Вентріс прочитав ряд табличок, знайдених на грецькому материку. При цьому він потвердив, що те письмо складається з фонетичних знаків, які виражають склади, а також із знаків малюнкових. Учені різних країн працюють далі, щоб розшифрувати це письмо.

Прочитані досі тексти — це тільки списки, рахунки і реєстри, але вони цілком певно підтверджують двоє історичних припущень: по-перше, що ахейці були греками, і, по-друге, що то саме вони завоювали Кріт,— про це свідчать таблички з їхнім письмом, 1700 штук яких знайдено в руїнах Кносса.

Незнання крітської мови — серйозна перешкода, яка не дає можливості прочитати ієрогліфи і лінійне письмо *а*. Та справа не тільки в цьому. Поки що знайдено дуже мало табличок з обома типами письма, і вченим не вистачає наукового матеріалу. Отже, походження крітян лишається таємницею історії.

Загарбавши Кріт, ахейці почали думати про нову здобич. У XIII і XII століттях до нашої ери, уклавши союз із деякими народами Анатолії, вони двічі намагалися захопити Єгипет. Але обидва рази, як повідомляють єгипетські написи, фараони відбили їх і розгромили.

Єгипетські поразки аж ніяк не втихомирили ахейців-завойовників. Над Гелеспонтом височіла Троя — стародавнє людне місто й неприступна фортеця, яка з давніх-давен славилася своїми багатствами й розкішшю. Ви-

гідно розташована на межі Європи й Азії, Троя прибрала до своїх рук усю торгівлю Анатолії, Азії і південного узбережжя Чорного моря.

Під її мурами щороку відбувалися ярмарки, на яких купці з усіх країн світу продавали й купували найрізноманітніший крам.

Через Трою крітяни ніколи не могли в торгівлі перемогти Анатолії. І ніколи вони не почували себе такими дужими, щоб подолати Трою, бо для цього не вистачало самого флоту — треба було мати ще й сухопутне військо, яке вміло б провести облогу, знало б, як руйнувати фортечні мури. А такого війська крітяни не мали.

Ахейців принаджувало не тільки золото, зібране в троянському палаці, але й великі можливості, які відкрилися б для їхньої торгівлі після завоювання міста. Вони вирушили на Трою і після десятилітніх зусиль, близько 1180 року до нашої ери, зруйнували її.

Та не дуже довго тішилися завойовники своєю перемогою. Приблизно через вісімдесят років з півночі прийшли нові варварські грецькі племена — дорійці, предки пізніших, «історичних» греків. Це були хоробрі й суворі люди; незабаром вони захопили й зрівняли з землею фортеці в Мікенах, Тірінфі та Орхомені, завоювали Пелопоннес, Кріт і острови Егейського моря, дійшли навіть до Малої Азії.

Мікенсько-мінойська культура почала занепадати. Над егейським світом настала ніч варварства. Але з мороку грецького середньовіччя до нас дійшли перекази про Кріт і троянську війну; їх передавали з уст в уста мандрівні народні співці. Через кілька сот років Гомер зібрав усі ці легенди й створив два шедеври епічної поезії — «Іліаду» та «Одіссею». Вони, мов ранкова зоря, провіщали нову еру відродження та культурного розвитку, яка незабаром мала яскраво засяяти над материком і островами Греції.

ПОМПЕЇ І ГЕРКУЛАНУМ

МІСТА, ПОХОВАНІ ЖИВЦЕМ

В Кампанії, над Неаполітанською затокою, стояла сонячна серпнева погода. З моря віяв свіжий солоний вітер. У блакитному небі, сповнюючи повітря радісними криками, літали зграї мартинів.

Синьо-золота затока рябіла пласкими човнами, з яких рибалки закидали у воду сіті. З самого краю морської гладіні, де вода сяяла мільярдами блищиків, спокійно йшла військова трирема*. Весла в міцних руках невільників рухалися ритмічно, наче маятник. Місце, куди прямував корабель, було по-сусідству, в Місенах,— там стояв римський флот, яким командував патрицій і вчений-природознавець Пліній Старший.

На березі уздовж моря й на схилі Везувію серед виноградників та садів біліли вілли римських сенаторів. У глибині берега червоніли дахи Помпей, з усіх боків оточених могутнім захисним муром з вежами.

У місті гуло, немов у вулику. Вулички, вимощені базальтовими плитами, заповнив бистрий людський потік. Уздовж вузьких і високих тротуарів розмістилися широко відчинені магазини з найрізноманітнішим крамом, корчми, заїзди і майстерні ремісників.

Десь посередині цього лабіринту вулиць і завулків відкривався просторий чотирикутник ринку, величний форум*, оточений колонадою, храмами й громадськими будинками.

На стіні одного будинку зберігся малюнок, у якому невідомий художник показав повсякденне життя форуму. Ми бачимо там мармурові та бронзові статуї, сповнені

величної краси, хоч їхні цоколі спотворено: на них червоною фарбою зроблено виборчі написи. Дорійська* колонада обвішана гірляндами — напевне, вони лишилися після якогось міського свята. Гончарі та інші ремісники вихваляють свої вироби, тут же поряд гладкий гендляр виставив на продаж молоду невільницю. В іншому місці ринку розігралася цікава сцена: шкільний учитель, розсердившись, шмагає учня різками.

Помпеї в той час були невеликим містом, у них налічувалось тільки двадцять тисяч мешканців. Але по всій Італії вони славилися своїми багатствами, давніми традиціями, а також м'яким кліматом і мальовничою природою.

Це було місто справді старе й багате своєю історією. За тисячу років до нашої ери племена еолійців та іонійців, яких витіснили дорійці, покинули Грецію й оселилися на берегах Чорного та Середземного морів. Отак греки й опинилися біля Неаполітанської затоки. То були переважно купці, які легко змішувалися з тубільним населенням, передаючи йому свою мову й культуру. Понад затокою виросло місто Неаполь, а значно північніше — Геркуланум і Помпеї.

Ці міста захопили спочатку етруски, а пізніше пелазги й самніти. Після самнітських воєн, які точилися протягом 343 — 290 років до нашої ери, Помпеї разом з усією Кампанією опинилися під владою римлян.

Жителі Помпей швидко примирилися з новою владою: вони зрозуміли, яку користь матимуть од світової торгівлі великої держави. Місто, розташоване в гирлі річки Сарно, збудувало собі невеличкий морський порт і зав'язало торгівлю зі Сходом, зокрема з Єгиптом, звідки привозило вишукані ласощі та різноманітні предмети розкошів для збагачених війнами римських патриціїв.

Більшої промисловості, ніж дрібне мануфактурне виробництво, в Помпеях не було. Але тут виготовляли чудове вино, що й тепер належить до найкращих гатунків італійських вин, виробляли млинові жорна з базальту й насамперед відомий в усій Італії соус до страв, який складався із скумбрії, мурен, тунців та приправи з різного коріння.

Та головне, що забезпечувало добробут Помпей — це географічне положення й клімат. Над чарівною затокою, пройнятою запахом миртів, троянд і моря, римляни бу-

дували свої літні вілли та палаци, і Помпеї дедалі перетворювались на місто мармуру, водограїв, портиків та бронзи. Виникли монументальні храми, пам'ятники, амфітеатр на двадцять тисяч глядачів, драматичний театр, критий музичний театр — так званий «Одеон», три терми, тобто лазні, а також водогін, який подавав воду до багатих римських домів.

Славнозвісний юрист, оратор і письменник Ціцерон згадує, що в Помпеях у нього була вілла, яку він назвав «Помпейон». Навіть імператорські родини жили літом у Помпеях. У зв'язку з цим стався трагічний випадок, записаний навіть в історичних хроніках. 21 року нашої ери тринадцятилітній Друз, син майбутнього імператора Клавдія, граючись, підкидав грушу, а потім ловив її ротом. Груша впала йому в горло так глибоко, що хлопець удавився і, поки наспів лікар, помер.

Римляни надали місту широке право самоврядування. Керували ним два голови, так звані дуумвіри, які одночасно очолювали раду міста. До складу ради входили ще два квестори, — наглядачі за фінансами, і два оділи — радники в справах міського будівництва, які одночасно стежили за безпекою і порядком у місті. Обирали їх на один рік, участь у виборах брали всі вільні громадяни міста. Це мали бути заможні люди, бо, виконуючи свої почесні обов'язки, вони мусили до того ж робити великі дари на публічні ігри та будівництво.

За чотири кілометри на північний захід від Помпей, приблизно на півдорозі до Неаполя, лежало рибальське містечко Геркуланум. Через погане сполучення торгівля тут розвивалася мало. Населення Геркуланума займалось тільки хліборобством та рибальством. Звідси відкривався такий чарівний вид на море, повітря тут здавалося таким цілющим нектаром, а саме містечко так затишно розташувалося в долині, далеко від гамору Помпей і Неаполя, що багато заможних римлян полюбили його як місце відпочинку.

Поблизу Геркуланума виростали, особливо за панування Августа, мов гриби після дощу, вілли й навіть величні палаци патриціїв, у яких було багато чудових творів мистецтва, мозаїкові підлоги, алебастрові колони, водогони й сади.

Згодом Геркуланум із скромного рибальського селища перетворився на справжню скарбницю римської ар-

хітектури. Там був театр на 2 500 глядачів; уздовж його муру, розташованого півколом, стояли бронзові статуї, що зображали членів імператорської родини й видатних громадян міста. Стіна, яка замикала сцену, була зроблена з різноколірних мармурових плит, у численних нішах тут стояли бюсти з мармуру та бронзи. Серед громадських будівель вирізнялася могутня базиліка* — приміщення місцевого судилища і торговий центр, — увінчана бронзовою квадригою*, а також храм богоматері Кібели — уособлення життєвих сил природи. Майже всі громадські споруди прикрашено настінними малюнками, мозаїчними підлогами й алебастровими портиками. У місті були бруковані вулиці, водогін із свинцевих труб і розкішно обладнана публічна лазня.

Над усією околицею височів гострий конус Везувію. З помпеянського настінного малярства ми знаємо, що в той час у ньому не було кратера. На схилах гори паслися вівці, зеленіли виноградники й стояли розкидані тут і там вілли. З незапам'ятних часів Везувій мовчав, і люди забули, що та зелена гора була грізний вулкан.

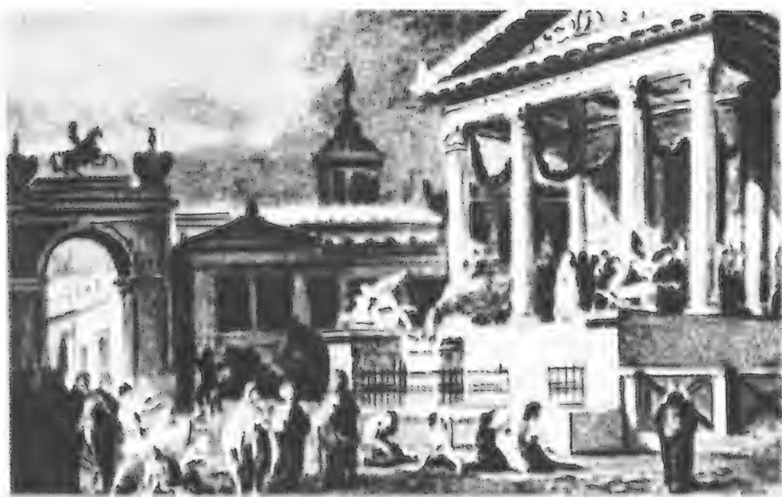
Опівдні 5 лютого 63 року нашої ери в Кампанії несподівано почався землетрус. Деякі громадські будинки були серйозно ушкоджені. Найбільших руйнувань зазнав форум Помпей. Храми Юпітера й Аполлона зовсім розвалилися, дуже ушкоджено дорійський портик, який займав три стіни ринку. Водогін вийшов з ладу, і городяни мусили брати воду з старих колодязів, що були на вулицях.

Але й тоді нікому не спало на думку, що винуватець усього цього — Везувій. Гази й пара, які зібралися всередині вулкана, шукали виходу, але в них не було стільки сили, щоб вибухнути. Мешканці Кампанії пояснювали катастрофу гнівом богів і намагалися задобрити їх багатими жертвами.

Менше як через рік після цього лиха в неаполітанському театрі відбувався великий музичний фестиваль. У ньому виступав із своїми співами імператор Нерон, невиправний комедіант, який вважав, що він — найбільший у світі артист. Саме в той час, коли цезар під оплески черні демонстрував своє мистецтво, знову почався землетрус, і стіни театру розвалилися. Глядачів охопила паніка, але Нерон, як твердять хроніки, непорушно стояв

Помпеянський банкір Цецілій Юкундус.

Реконструкція храму Фортуни Августи з Помпей.

Виборчий напис у Помпеях. Поряд — реклама сусіднього шинку.

на арені, здобувши нібито своєю витримкою визнання всього міста.

Настав пам'ятний день 24 серпня 79 року нашої ери. Як ми вже згадували на початку, небо в цей день було блакитне й чисте — ніде ні хмаринки. З самого ранку припікало сонце; жителі Помпей і Геркуланума неквапливо робили своє діло. По брукованих вулицях Помпей гуркотіли візки, навантажені збіжжям та городиною, рибалки співучими голосами захвалювали свої нічні влови, базарні торговці й ремісники відчиняли дерев'яні двері крамниць та майстерень, через натовп вуличних продавців пробиралися раби-кухарі та хлопці, що прямували до школи. Часом хтось із перехожих зупинявся біля прилавка відкритого шинку, щоб угамувати спрагу келихом дешевого вина. Групки людей стояли біля оголошень: надходили вибори, і вже провадилась агітація за різних кандидатів. У містах Кампанії розпочався новий діловий гомінливий день.

О першій годині, коли мешканці міста сідали до обіду, зненацька пролунав жахливий гуркіт; страшенно задрижала земля, будинки захиталися, мов п'яні. З верхівки Везувію аж до неба вдарило полум'я, окутане хмарами чорного диму. Вслід за ними з кратера вихопилися хмари попелу й дрібного каміння. Вони геть затулили сонце, і на землі стало зовсім темно, тільки полум'я вулкана освітлювало сутінки рудим світлом.

На Помпеї почав сипатися дедалі густіший град попелу й каміння, часто вагою до шести кілограмів. Птахи падали з неба; морські хвилі викидали на берег мертву рибу. Людей і тварин охопив невимовний жах; кожен думав тільки про те, як би врятуватися самому. По темних вулицях несамовито мчали вози й колісниці, запряжені кіньми та мулами. Чоловіки, жінки й діти, прикривши голови подушками, металися в тісних вуличках, сповнених густими випарами сірки, в яких неможливо було дихати.

Не всі жителі Помпей своєчасно кинулися шукати порятунку за міськими стінами. Багато хто думав, що вулканічний дощ ітиме не дуже довго, й сховався в підвалі будинку, власним життям наклавши за цю безпечність. Попіл і каміння падали на місто безупинно, і на вулицях та майданах утворилися кількаметрові насипи, такі грузькі, що крізь них ніяк було пробратися. Ті, хто в цей

час намагався вирватися з міста, грузли в кучугурах і падали мертві під ударами каміння, гарячково стискаючи свої найдорожчі скарби. Інші гинули в руїнах будинків, які валилися під вагою попелу й каміння. Так загинуло понад дві тисячі помпеян, десята частина всього населення міста.

Ніхто не міг передбачити розмірів катастрофи. Вулканічний дощ ішов на місто ще дві доби, й навколо було зовсім темно, тільки з горла Везувію бухало червоне полум'я. Лише 27 серпня крізь заметіль попелу, яка піднімалася над землею, почало пробиватися сонце. Люди, що зосталися живі, побачили сумне видовище. Помпеї й Геркуланум зовсім зникли під п'ятнадцятиметровим шаром попелу та каміння, тільки подекуди з нього виглядали поодинокі колони й дахи найвищих міських будівель. Вулканічний саван вкрив усе на вісімнадцять кілометрів округ. Вітер заніс сивий попіл аж до Рима й навіть на узбережжя Африки, на Сіцілію і до Єгипту.

Зовсім інакше відбувалася катастрофа в Геркуланумі. На схилі Везувію — до нього од містечка було тільки чотири кілометри — тріснула земля. З тріщини полився липкий мул — суміш морської води, попелу й дрібних каменів. Біля підніжжя вулкана утворилася велика річка — стіна з грязі заввишки 15 метрів. З нестримною силою, хоч і не дуже швидко, цей потік пожирав на своєму шляху храми, будинки, прекрасні вілли, мармурові колони, громадські споруди, мури амфітеатру. Місто Геркуланум поволі зникало під п'ятнадцятиметровим шаром мулу, який на сонці швидко твердів, перетворюючись на камінь.

На відміну від помпеян, мешканці Геркуланума вчасно збагнули, яка небезпека загрожує місту, і зрозуміли, що перед страшним потоком мулу їм лишається тільки одне — тікати. Ніхто не намагався рятувати свого багатства чи ховатись у підвалах, отож, крім кількох нещасних, які через каліцтво чи старість не змогли вчасно вибратися, населення Геркуланума не мало втрат.

Точні свідчення про те, як відбувалася катастрофа, ми маємо завдяки великому римському історикові Таціту* 106 року він звернувся до свого приятеля Плінія Молодшого* — небожа начальника римського флоту Плінія Старшого — попросив розповісти йому все, що той знав про вибух Везувію та смерть свого дядька.

Цю розповідь подано в двох великих листах, які збереглися до нашого часу.

У начальника флоту була приятелька Ректіна, яка мала віллу на схилі Везувію. І ось Пліній Старший одержав від Ректіни листа з проханням урятувати її з великої біди. Флотоводець велів негайно підготувати легкий корабель і вийшов у море. Пробираючись крізь густу хмару попелу та каміння, він диктував секретареві опис своїх спостережень і переживань. Але незабаром мілини й кипуча вода перегородили суднові дорогу. Не слухаючи поради капітана, Пліній Старший повернув до Стабії, попав туди під вулканічну зливу і, вчадівши від отруйних випарів сірки, загинув.

Ось як Пліній Молодший описує те, що сталося з ним особисто:

«В той час я з матір'ю перебував ще в Місенах. Усю ту ніч, коли дядька не було дома, тривав страшний землетрус. Як тільки зійшло сонце, мати, охоплена жахом, прибігла до моєї спальні. Ми постановили негайно покинути місто, бо бачили, що всі будинки в першу-ліпшу хвилину можуть розвалитися. За нашим прикладом пішло й населення міста; люди, випереджаючи нас, квапливо сунули вперед.

При цьому можна було спостерігати незвичайні сцени. Од двигтіння землі екіпажі так хиталися, що могли от-от перекинутись. Море, здавалося, відступало, залишаючи на піску живину. На небі здіймалася зловісна чорна хмара, яка час від часу спалахувала блискавками.

За хвилину навколо стало темно, мов уночі в неосвітленій кімнаті. Чути було плач дітей, ремствування матерів, вигуки. Кликали хто батьків, хто дітей, чоловіків, жінок. Одні оплакували власну долю, інші побивалися за своїми родичами, були навіть такі, що просили смерті. Багато хто благально здіймав руки до богів, однак більшість кричала, що богів уже немає на світі, і що це настала остання, вічна ніч».

Доля Кампанії справила глибоке враження на італійський народ. Щоб подати допомогу нещасним жертвам Везувію, імператор створив сенатську комісію і навіть особисто приїхав на місце катастрофи. Тіт наказав вивезти з Помпей усе, що тільки можна було вивезти, і особливо статуї богів та імператорів, які пощастило відкопати. Здирали навіть мармур з колон і аттік*, що ви-

зирали на поверхню. Мешканці копали тунелі, добиралися до своїх домівок і забирали з них усе найцінніше. Сліди цих розшуків — виломи в мурах — і досі можна бачити в руїнах відкопаного міста.

Інакше було в Геркуланумі. Вулканічна кора завгрубшки 15 метрів була там тверда, мов скеля, тому говорити про будь-які рятувальні роботи не доводилось. А згодом на пагорку виникло велике село Ресіна, і це дуже утруднило археологічні розшуки. Отже, можна з певністю сказати, що в невідкопаних частинах Геркуланума криються неоціненні скарби римсько-грецької культури, які ще ждуть лопати і кайла археолога.

Загибель двох квітучих міст відбилась і в римській літературі. Поет Статій написав про це вірш, а сатирик Марціал, побувавши 88 року в Неаполітанській затоці, склав епіграму, присвячену побаченим руїнам. Імператор-філософ Марк Аврелій* указав на долю Помпей і Геркуланума як на наочний приклад того, що все на цьому світі тлінне, все минає, лишається тільки вічна гіркота. На підставі двох листів Плінія Молодшого, катастрофу описав у своїй історичній праці й Таціт, але ці розділи, на жаль, загинули.

Доля знищених міст Кампанії незабаром відійшла в свідомості італійців на другий план, бо країну спіткало нове стихійне лихо: у столиці Римської імперії спалахнула величезна пожежа, під час якої згоріла половина міста; а потім серед бездомних погорільців виникла страшна епідемія чуми.

Минуло небагато часу, й люди забули про вибух Везувію, забули навіть, де були Помпеї та Геркуланум. Над заваленими попелом руїнами цих міст споруджено нові будинки, посаджено дерева й виноградні лози. Пам'ять про них збереглася тільки серед селян, які там оселилися. Вони назвали весь район «Civita», тобто місто.

В середні віки про Помпеї та Геркуланум уже ніхто ніде не згадував. Якби звичайну людину спитали тоді про трагічну долю тих міст, вона б тільки плечима здвигнула. Та ось несподіванка: глянувши на якусь середньовічну карту Італії, ми побачили б на ній точно нанесені Помпеї і Геркуланум. Чим пояснити цю дивну суперечність? Таємниця полягала в тому, що в середні віки було

зовсім занедбано самостійні природничі дослідження; картографи сліпо й бездумно копіювали римські карти, створені ще до катастрофи, напевне, і не підозрюючи, що Помпей та Геркуланума давно немає серед живих міст.

Уже в епоху Відродження, коли люди вміли друкувати книжки, опубліковано листи Плінія Молодшого, і це знову викликало зацікавлення римськими містами Кампанії. Письменники Ренесансу згадують про них у поемах та хроніках, але й тоді ніхто не зробив спроби визначити, де насправді були ці міста.

Над Геркуланумом, як ми вже згадували, виникло село Ресіна. 1710 року один з жителів цього села, поглиблюючи свій колодязь, натрапив на мармурові плити й колони; селянин продавав їх як сировину неаполітанським каменярам. Командувач австрійських військ, резиденція якого була в Неаполі, довідався про все це й одразу ж, на власний розсуд, почав розшуки. У ямі, яку викопав селянин, він знайшов кілька чудових статуй, серед них— напрочуд реалістично виконану групу: матір з двома доньками. Цінні знахідки австрієць нишком одіслав до Відня, де вони й досі перебувають у музеї. Однак у той час ніхто не знав, що це відкрито Геркуланум.

У грудні 1738 року шукачі скарбів, викопавши під Ресіною колодязь завглибшки двадцять метрів, дісталися до амфітеатру Геркуланума. Там вони знайшли голову й тулуб коня з мармуру, а також три статуї чоловіків у тогах, причому один із цих чоловіків обличчям був схожий на Августа* Крім того, викопано частини квадриги, величезну скульптуру імператора Веспасіана і кінну статую Марка Бальби, намісника Кріту й Африки. В одному будинку знайдено настінні малюнки — сцени з грецьких міфів; ці малюнки вирізано з стіни й перенесено до палацу неаполітанського короля. Але найцінніша з погляду археології знахідка була таблиця з написом. У написі сказано, що Анней Маннуніайн Руф на власні кошти побудував у Геркуланумі театр.

Так випадково відкрили спочатку Геркуланум, хоч він лежав під товстою корою закам'янілого мулу й добратися до нього було куди важче, ніж до Помпей, похованих у сипучому попелі й пемзовому камінні.

Це велике відкриття заохотило до ширших розшуків. 1755 року в Неаполі засновано «Геркуланську акаде-

мію», яка мала провадити систематичні археолого-розвідувальні роботи й науково опрацьовувати всі знахідки. Того ж року один з членів академії, Баярді, видав прекрасний каталог, ілюстрований сотнями гравюр, на яких було зображено настінні малюнки, статуї і менші речі, знайдені в Геркуланумі. 1762 року вийшла в світ праця відомого німецького історика мистецтв Вінкельмана про геркуланські археологічні знахідки. Ця праця викликала широкий інтерес до античного мистецтва, яке мало глибокий вплив на європейську архітектуру, пластику, літературу й прикладне мистецтво.

Дивні були стежки, що привели до відкриття Помпей. Уже XVI століття знали, що під пагорком Чівіта лежать руїни якогось міста. 1594 року італійський інженер Доменіко Фонтана, будуючи підземний акведук, наткнувся на якісь загадкові руїни. Відкриття викликало зацікавлення в науковому світі. Деякі історики висловили припущення, що ці руїни є частиною Помпей, але переважна більшість дотримувалася думки, що в Чівіті знайдено рештки містечка Стабії, де, як ми вже знаємо, загинув Пліній Старший. Навіть Вінкельман у своїй праці про Геркуланум рішуче висловився за цю останню тезу.

Поворот настав тільки 16 серпня 1763 року. Того дня в Чівіті викопано статую чоловіка в тозі, зроблену з білого мармуру. На цоколі її прочитано напис: «Іменем імператора і царя Веспасіана Августа трибун Т. Свед̆ій Клеменс повернув місту Помпеям громадські землі, привласнені приватними особами».

Так уперше дістали незаперечний доказ, що під пагорком Чівіта лежать відомі колись Помпеї. Тоді ж докопалися й до міської брами, яка зветься тепер Геркуланською, а також до Дороги мертвих, де знайдено кілька величних римських гробниць, у тому числі й могилу жриці Маммії. Звідси відкривався широкий краєвид на Неаполітанську затоку.

Протягом двох наступних століть археолого-розвідувальні роботи провадилися більш чи менш систематично, залежно від політичних подій, які то гальмували їх, а то, навпаки, прискорювали. Нині відкопано й відкрито для туристів більшу половину Помпей. Зовсім інша справа з Геркуланумом. Щоб цілком закінчити дослідження, треба переселити мешканців Ресіни і розвалити їхні будинки, що зв'язано з величезними витратами. Зробити це

в умовах капіталістичного ладу археологія поки що не змогла.

Понад два століття розкопки в Помпеях провадилися хаотично, по-грабіжницьки, якщо не просто по-варварському. Метою цих робіт було насамперед прагнення зібрати якнайбільше скарбів, творів мистецтва і монет. Знахідки потрапляли в музеї або в розкішні палаци королів та вельмож, їх виставляли навіть на продаж.

В той час не могло бути й мови про наукове дослідження археологічних знахідок, про те, щоб відтворити повну картину матеріальної культури двох римських міст, котрі дійшли до нашої епохи майже в такому стані, в якому колись, I століття нашої ери, їх залишили мешканці.

Тепер важко точно встановити розміри шкоди, якої завдав вандалізм того часу. Прекрасні твори настінного живопису тоді вирізували з стін і переносили до музею в Неаполі. Більше того — коли якийсь малюнок здавався комусь не дуже красивим, то його розбивали на шматки й викидали на смітник. Відкопані будинки спочатку геть оббирали, а потім знову засипали землею. Саме так зовсім утрачено знайдену віллу Ціцерона «Помпейон». Коли знаходили якусь мармурову таблицю з бронзовим написом, то окремі літери обривали з мармурового тла й кидали в кошик — після цього нічого було й думати відновити напис. З орнаментів художнього різьблення робили для туристів сувеніри, на яких часто були зображення святих; ще гірше: кожен, хто приходив подивитися на руїни, міг брати собі все, що тільки йому подобалось.

Лише на початку XX століття вчені запровадили точні наукові методи археолого-розвідувальних робіт. Відповідно підготовлені працівники ретельно пересівають землю, щоб не втратити ні найменшої археологічної знахідки. Будинки залишаються в такому стані, як їх і відкопано, тільки для збереження від дощу над ними роблять дах. Настінні малюнки й мозаїки беруть під скло; навіть речі домашнього вжитку — посуд, меблі, інструменти, іграшки — залишають там, де їх знайдено. На прилавку одного помпеянського шинку лежить римська монета: напевне, за мить до катастрофи її поклав перехожий, якого мучила спрага. Цей мідяк говорить про глибоку повагу, з якою сучасні археологи ставляться до археологічних знахідок у Помпеях та Геркуланумі.

У ЗАТІНКУ МАРМУРОВИХ КОЛОН

Внаслідок виверження Везувію трапилася незвичайна, єдина в історії археології річ. Двоє міст, у яких вирувало повнокровне життя, несподівано зникли під саваном з вулканічного попелу, де, мов ті казкові сплячі лицарі, кільканадцять віків чекали на своє пробудження.

Леонард Вуллі — англійський археолог, який відкрив царські могили в шумерському місті Урі, — одного разу написав жартома:

«Якби було так як хотіли б археологи, то всі без винятку стародавні міста мали б загинути під попелом розташованих поблизу вулканів. Археологи, які ведуть розкопки в інших місцях, мало не лопають од заздрощів, коли бувають у Помпеях і бачать прекрасно збережені будинки, фрески на стінах, меблі й речі повсякденного вжитку, що лежать там, де їх лишили господарі, втікаючи від стихійного лиха».

Помпеї і Ґеркуланум зробили неоціненну послугу історичній науці. Завдяки цим містам перед нашими очима постала, мов жива, матеріальна культура Італії в усій своїй складній і багатющій цілості, немовби зупинена силою могутніх чарів. Ніякі інші знахідки, зроблені на величезних просторах римської імперії, не можуть рівнятися з ними. В обох містах ми побачили не тільки храми, палаци, амфітеатри й громадські будинки, майже такими, якими їх мали римські громадяни, але й повсякденне життя звичайної людини, а їй так мало приділяє уваги стародавня історіографія.

Піднімімося на схил Везувію і здалеку погляньмо на розкопки. Перед нами як на долоні — Помпеї. Площа, яку займає місто, має форму неправильного овала окружністю три з половиною кілометри. Посередині скупчилися будинки, а навколо них іде могутня фортечна стіна завтовшки шість і заввишки шість — вісім метрів, залежно від рельєфу місцевості. Через кожні сто метрів височать вежі, дивлячись у далечінь отворами бійниць. У місті вісім брам, вузькі бруковані вулиці ведуть від них до широкого чотирикутника форуму.

Спустімося тепер зі схилу Везувію і підійдімо до брами, що зветься Геркуланською. Обабіч приміського шляху стоять розкішні гробниці помпеянських вельмож. Вулиця завширшки чотири метри, брукована шестикутними

базальтовими плитами, повз крамнички, заїзди, шинки й майстерні ремісників веде нас на міський ринок. На бруківці видно глибоку колію, за багато віків вибиту колесами екіпажів.

І ось ми біля форуму — головного міського ринку. Тут було зосереджено життя помпеян, котрі, як і всі жителі південних міст, більшу частину свого часу проводили на свіжому повітрі. У форумі вони вирішували торговельні й політичні справи, виконували релігійні обряди, влаштовували різноманітні розваги.

Але насамперед форум був салоном, на оздоблення якого не шкодували ні витрат, ані вигадливості. В струнких колонах, у будівлях, суворих і скромних, але монументальних, у чистих і ясних лініях кам'яних споруд немовби відбилася душа греко-римської культури, виявилась любов до чітких форм, сповнених привабливої простоти й чарівності.

Красу палацу ще більше підкреслювала навколишня природа. На заході привітно усміхається Неаполітанська затока з островом Капрі на горизонті, на сході видніють могутні гори, а на півночі виразно вимальовується конус Везувію.

З трьох боків ринок оточено двоповерховою колонадою з дорійських колон. На четвертому боці був храм Юпітера, споруджений на п'єдесталі заввишки десять метрів. Храм мав портал, який складався з шести колон у корінфському стилі*. Всередині знайдено неприродно велику голову Юпітера й цоколь, на якому стояла колись уся його статуя. Центральний вхід до форуму мав форму тріумфальної арки, обкладеної білим мармуром з голубими жилками.

Рядом з храмом Юпітера містилося ще три храми — такої ж красивої архітектури, тільки менші. Та головна будівля на ринку була базиліка. В цьому великому, увінчаному банею будинку, влаштовували торгові справи, відбувалися товариські зустрічі, але насамперед це було судилище.

Височіли там ще й інші громадські споруди — криті торгові ряди, палата мір, курія, тобто ратуша з мармуровими залами для урочистих прийомів, оточений колонадою майданчик для народних зборів і навіть публічна вбиральня з водою для споліскування.

Ні вози, ні колісниці не могли в'їжджати у форум.

Замість бруку тут була підлога з дуже твердого мінералу — кальциту. На всій території форуму виднілися статуї з мармуру та бронзи, які зображали осіб царського дому й заслужених громадян міста. Від них збереглися тільки цоколі з написами; напевне, жителі Помпей одразу ж після катастрофи викопували ці статуї як дуже цінні речі.

У Помпеях було дев'ять храмів різних богів та богинь. Найцікавіший з них храм єгипетської богині Ізіди. Так само, як і в усій римській імперії, в Помпеях існували найрізноманітніші релігійні культи, занесені зі Сходу. Точно відомо, що там була єврейська релігійна община, а зображення хреста, знайдене на стіні одного будинку, дає підстави гадати, що в Помпеях діяла підпільна християнська секта.

Проте найпоширеніший був культ Ізіди. Її уявляли як матір, що тримає на руках дитину. Вшановували також її чоловіка Озіріса. Таємничі містерії, зв'язані з релігійними святами, приваблювали дуже багатьох людей, особливо бідних і рабів. Восени справляли велике свято воскресіння Озіріса, якого забив бог Сет.

Храм відкопали 1765 року. В ньому була цистерна, де зберігалася свята вода Нілу, і таємна келія, з якої жерці устами богині давали віруючим поради й проголошували свої пророцтва. На вівтарі стояла скульптура Ізіди з позолоченим вінцем на голові і ще лежали обгорілі рештки жертв: тварин, фіг, каштанів, горіхів, фініків і вівса. На стінах добре збереглися малюнки, на яких ми бачимо тварин і рослини з-над Нілу.

Згадаємо, до речі, що релігійні культи потрапляли до Італії навіть з далекої Індії. Доказом цього є знайдена в одному домі статуетка з слонової кістки — зображення індуської богині кохання.

Був у Помпеях і ще один, старіший форум, що мав форму трикутника — так званий Forum triangulare. Відтоді, як збудували новий форум, цей став для мешканців місцем відпочинку, прогулянок і розваг. З трьох боків красивого майдану височів накритий дахом портик, що складався з 95 дорійських колон, а четвертий бік його виходив на море. Там стояли лави для людей, що приходили сюди погуляти; посередині містилася мармурова цистерна, в неї свинцевими трубами текла вода. Майдан прикрашали різноманітні бронзові статуї.

Біля цього форуму стояли недалеко один від одного два театри — драматичний, на 5 000 місць, і вкритий дахом музичний театр, так званий «Одеон», на 1 500 осіб. Тут знайдено басейн для шафранової води, якою в жаркі дні в театрі кропили підлогу. Поміж лавами лежали кинуті театральні квитки — кружальця з свинцю чи слонової кістки, на яких були видовбані номери місць.

Вистави в цих театрах користувалися серед жителів Помпей величезною популярністю. Поряд з грецькими трагедіями там ставили народні фарси, балети й пантоміми. За панування Нерона добре відомий актор був Паріс, який грав у пантомімах; глядачі завжди щиро нагороджували його бурхливими оплесками, але жадібний до слави Паріс мав ще й власну клаку*.

Жителі Помпей дбайливо піклувалися про фізичне виховання молоді й збудували в місті аж три палестри — своєрідні учбові стадіони. Найбільший із них, обладнаний з розмахом, мав мармуровий портик, гардероб, лазню, плавальний басейн, приміщення для приїжджих атлетів і навіть невеличкий храм Венери, покровительки молоді. На широкому майдані росли старі платани, одному з яких було аж 120 років.

На другому боці міста відкопано великий амфітеатр, про який ми вже згадували. Цю гігантську будівлю спорудили багачі Гай Квінкт Бальба і Мавр Порцій на знак своєї вдячності за те, що їх обрали в місті на високі керівні посади. Бальба страшенно нажився в період реакційного терору Сулли:* він за безцінь скуповував майно римлян, оголошених поза законом.

На арені амфітеатру відбувалися не тільки бої гладіаторів. Щоб зробити криваві ігри різноманітнішими, випускали хижих звірів, влаштовували полювання з гончаками. Замість гладіаторів на арені з'являлися бики, ведмеді, леви, тигри, вовки, пантери, дикі кабани, газелі, зайці. Кров людей і тварин лилася струмками.

Мешканці Помпей захоплено стежили за цими жорстокими іграми. Між ними утворювалися групи, які мали своїх улюбленців і, захищаючи їх, завжди ладні були зчинити сварку та бійку.

59 року нашої ери через це дійшло до кривавих битв. Сенатор Лівенцій Регула, політичний вигнанець з Рима, влаштував ігри, щоб здобути собі прихильність помпеянських виборців. Амфітеатр заповнили не тільки помпея-

ни, але й мешканці сусідніх містечок. Під час вистави поранений гладіатор упав на пісок арени. Глядачі, показуючи великим пальцем руки вниз або вгору, мали вирішити долю нещасного: добити його чи помилувати.

У зв'язку з цим виникла суперечка між помпеянами й жителями Нуцерії. Розлючені глядачі з ножами, камінням і дрючками висипали на арену, а коли нарешті безладдя припинили, на піску лишилося кілька десятків спотворених трупів і поранених. Потерпілі мешканці Нуцерії послали делегацію із скаргою до Нерона, і той присудив багатьох винуватців до вигнання, а насамперед закрив на десять років помпеянський амфітеатр; це була надзвичайно сувора кара, якщо зважити на просто хворобливу пристрасть помпеянів до гладіаторських боїв.

Усередині XVIII століття поблизу амфітеатру відкопано казарми гладіаторів. Будівля, схожа на чотирикутний портик з камерами, оточувала величезний учбовий майдан. В одному залі знайдено спорядження гладіатора; це прекрасна пам'ятка римського збройового мистецтва. Особливо багатими орнаментами оздоблено два бронзові наколінники, круглий щит і важкий красивий шишак. Усі ці речі є тепер рідкісна й дуже цінна прикраса Неаполітанського музею.

Ігри відбувалися тільки двічі на рік з нагоди певних свят. У будні свій вільний час помпеяни проводили в термах, тобто публічних лазнях. Терми були не тільки гігієнічними установами, а великою мірою і товариськими клубами. Ось чому їх обладнували розкішно й художньо. Просторі мармурові зали прикрашено фресками, підлогу майстерно викладено з мозаїки, стелі мали форму арок і склепінь. Терми складалися в основному з чотирьох залів, де була холодна, тепла та гаряча вода, а також парильні, до якої подавали гаряче повітря трубами, прокладеними під підлогою, в стінах і склепіннях. Помившись, помпеянин міг почитати в бібліотеці, побалакати в клубі з товаришами, випробувати свою силу на легкоатлетичному майданчику або підкріпитися в добре обладнаному ресторані.

У руїнах терм зроблено одне цікаве відкриття. В деяких залах знайдено округлі вікна з скляними шибками, що в стародавні часи було надзвичайно рідкісне явище. 1 328 оливкових лампочок, зібраних в одній з терм, свідчили про те, що мешканці Помпей любили тут посидіти

навіть увечері. І ще одна цікава подробиця: помпеяни скаржилися, що в той час, коли вони втішалися, приймаючи ванни, злодії обкрадали гардероби — забирали звідти одяг і цінні речі.

Звичайні мешканці Помпей жили здебільшого скромно, якщо не бідно. Дрібні торговці та ремісники наймали собі під крамнички і майстерні маленькі приміщення з лицьового боку палаців, а спали в комірчині на другому поверсі, куди вели внутрішні дерев'яні сходи. Умеблювання тут було дуже бідне й складалося з найнеобхідніших речей.

Глибока класова нерівність в італійському суспільстві, нерівність, якої не могли знищити революції Гракхів, Марія і Спартака, особливо яскраво виявилася в розкішних віллах сенаторів, яким пощастило розбагатіти. Зовні ці будинки були непоказні. Фасади їх складалися з глухих — без жодного вікна — стін, прикрашених подекуди зображеннями римських богів — Юпітера, Аполлона, Марса, Меркурія або Мінерви. Вулиці, на які виходили бічні стіни цих будівель, здавалися дуже одноманітними. Тільки в палацах на центральних вулицях тулилися крамнички і майстерні ремісників, але це ще більше маскувало розкіш, яка була всередині, за непоказними стінами.

Вузький коридор, закритий од вулиці двійчастими дверима з калаталом, вів до головної зали для урочистих прийомів. То був атріум, посередині якого містився викладений мармуром басейн; через отвір у стелі сюди лилася дощова вода. Навколо басейну стояли колони, які підтримували дах будинку. Цей гарний салон, призначений для прийому гостей, здебільшого прикрашали дзюркотливі фонтани та бюсти предків і членів родини.

Уздовж атріуму по боках були ряди закритих портьєрами кімнаток без вікон — спальні та їдальні, в яких іще збереглися подекуди кам'яні ложа; на них, повернувшись обличчям до столу, лежали ті, що бенкетували.

З атріуму повз кабінет господаря дому хід вів до перистилю — так звався садок, який дбайливо доглядали раби. Його оточувала колонада й невеличкі альркови. Це був чарівний і затишний куточок, у якому часто зосереджувалось усе життя дому. Звичайно там били фонтани, розсипаючи краплі холодної води на квіти, дерева та газони.

Рештки звуглених коренів дали можливість відтворити точну картину тих садків. Там росли на клумбах лілеї, дамасські троянди, мальви, нарциси, півники й стокротки. З дерев найчастіше траплялися акації, кипариси, лаври, платани, дуби та пінії, а з декоративних кущів — алое, плющ, мирт, папірус і тростина.

Практичні помпеяни не забували також про плодові дерева та овочі. В одкопаних віллах знайдено звуглені рештки, з яких можна довідатись, що там вирощували мигдаль, солодкі каштани, фіги, горіхи, фініки, вишню, оливки, гранати, яблуні, груші, виноград, боби, спаржу, гарбузи й дині.

Кімнати цих чудових палаців свідчать, що господарі їхні дуже любили красу. Щоб здивувати земляків пишнотою та багатством, вони намагалися запрошувати для оздоблення своїх палаців найкращих, яких тільки можна було знайти на той час, митців.

Стіни майже всіх кімнат прикрашено малюнками та оздобами з мармуру. Картини, які займають величезну площу, найчастіше передають сцени, взяті з римської та грецької міфології.

Однак помпеяни не вдовольнялися тільки міфологічною тематикою. В різні періоди мода змінювалась. У настінному живописі Помпей учені розрізняють чотири основні стилі. Дуже цікавий так званий ілюзіоністичний стиль. На картинах цієї епохи ми бачимо фантастичні будівлі й пейзажі, зображені з такою реалістичною перспективою, що складається враження, ніби дивишся у вікно і бачиш перед собою широкий простір, повний сонця та повітря.

30 року до нашої ери римляни завоювали Єгипет. Після цього на стінах їхніх будинків з'являються інші малюнки: лотос, гіпопотами, крокодили, піраміди, пейзажі Нілу. А ось цілковита протилежність до цих мотивів — цикл чудових картин, пройнятих почуттям гумору. Ми бачимо тут маленьких домовиків за роботою — вони зайняті ремеслами, які тільки були в той час у Помпеях: варять їжу, ремонтують сандалі, виготовляють різноманітні ювелірні дрібнички, стругають дошки, кують, саджають у піч хліб, збирають виноград і ногами видавлюють з нього сік. Один карлик борюкається з упертим ослом, поганяє його й щосили тягне за хвіст.

Біля Геркуланської брами відкопано розкішну віллу,

що належала колись якійсь жриці Діоніса. В ній було 19 кімнат з окремими лазнями і навіть півкругла веранда — рідкість у помпеянських будинках. Та найбільший скарб цього дому — 29 величезних настінних малюнків. Невідомий художник у яскравих кольорах показав драматичний процес висвячення молодої поклонниці Діоніса. На одній картині жриці батожать молоду дівчину, на інших голі вакханки кружляють у несамовитому танці або складають шану біля підніжжя статуї Вакха.

Поблизу тієї самої Геркуланської брами відкопано ще один будинок, набагато старіший, ніж перший, бо на час виверження Везувію йому було вже чотириста років. У тому будинку працював хірург — в одній з його кімнат знайдено цілий набір хірургічних інструментів, на диво подібних до сучасних. Цей хірург мав дочку, яка, напевно, була художницею. В її кімнаті з величезним вікном у сад на стіні зображено молоду дівчину, яка малює погруддя Вакха; малий Ерос підтримує картину, а дві рабині пильно й зацікавлено стежать за роботою.

На стінах часто були цілком реалістично виконані портрети. Так, Теренцій Прокл, власник великої пекарні, розбагатівши, збудував собі гарну віллу й велів намалювати на стіні себе та свою дружину. Художник виконав замовлення. І ось ми бачимо на малюнку чоловіка з невеличкою борідкою і відстовбурченими вусами, який тримає в руці — напевне, для поважності — сувій папірусу. А поруч — вродлива жінка з великими, лагідними, як у сарни, очима, рівним носом і красивим овалом обличчя. Перед нею — воскова табличка; жінка різцем доторкнулася до губів, немовби думаючи, що їй написати.

Багато уваги жителі Помпей надавали підлозі своїх будинків. Здебільшого вони прикрашали її мозаїкою з тисяч дрібненьких різноколірних камінців. Подекуди це справжні шедеври мистецтва, які викликають глибоке захоплення й подив. Ми зустрічаємо там різноманітні геометричні узори,— зірки, розетки, плетінки й меандри*,— а часто й рослинні, в яких найчастіше трапляються плющ, лотос, виноградна лоза, лаври. Майстри цього чудового прикладного мистецтва часом брали теми, пов'язані з тваринним світом. Тут ми натрапляємо на точні зображення бегемотів, кентаврів, морських

коників, дельфінів, собак, голубів, ведмедів і півнів, які б'ються між собою.

Вершина майстерності в цій галузі є алегоричні сцени, в основі яких лежать міфи, легенди й події стародавньої історії. Типові зразки такої мозаїки знаходимо, наприклад, у так званому «будинку драматурга». На підлозі цього будинку невідомий художник у живих кольорах створив цілком реалістичну, сповнену драматичного напруження картину театральної репетиції комічних акторів. Старий, лисий драматург із сценарієм у руці дає режисерські поради двом юнакам, убраним у козячі шкури; на задньому плані картини ще один актор, за допомогою свого товариша одягається в театральний костюм.

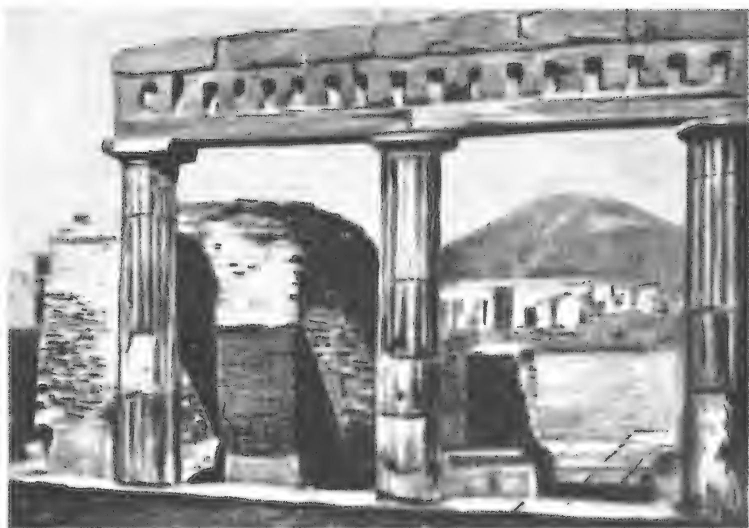
Шедевром просто незрівнянної краси є величезна мозаїчна підлога в «Домі Фавна» (цей дім археологи назвали так через те, що в його атріумі знайшли скульптуру Фавна — кошлатого бога лісів).

На чотирикутній площині розміром 5,12$\times$2,75 *м* з півтора мільйона білих, чорних, жовтих і червоних камінців викладено картину, яка передає батальну сцену — бій Олександра Македонського з Дарієм під Іссом 333 року до нашої ери.

У завзятій битві безладно змішалися люди; очі в них палають люттю або сповнені жаху, риси обличчя передані глибоко реалістично, в усій картині відчувається динаміка й широкий розмах композиції.

Центральною постаттю в цьому творі є Олександр. Волосся в нього розвіялось, обличчя худе, в очах — вогонь. Полководець пронизує списом перського сановника, а Дарій тим часом дивиться, охоплений жахом: небезпека вже загрожує йому особисто. Фурман його колісниці панічно поганяє огирів, а якийсь перський князь зіскакує з коня, щоб віддати його своєму монархові — хай тікає. На тлі горизонту зловісно стирчать списи; їх багато, їх цілий ліс, отже, македонські фаланги в бойовій метушні не розімкнули своїх лав, а це віщує персам страшну поразку. Ця мозаїка є точна копія знищеної картини видатного грецького художника Філоксена з Ерітреї, який жив у III — II століттях до нашої ери.

Навряд чи сподівалися археологи знайти в Помпеях воскові таблички, на яких римляни писали свої листи й

Вид на Везувій через портик помпеянського форуму.

Вид на храм Апполона з помпеянського форуму.

занотовували поточні господарські питання. Їх в'язали в триптих або з'єднували шнурком по три таблички, утворюючи своєрідну книжечку на шість сторінок. Таблички складалися з дерев'яних дощечок, покритих тонким шаром воску, тому важко було припускати, що вони могли зберегтися в Помпеях, де повітря вільно проходило крізь вулканічний попіл і каміння. Скоріше можна було розраховувати знайти ці таблички в Геркуланумі, над яким була непогана ізоляція — груба верства закам'янілого вулканічного мулу.

Та ось одного дня відкопали віллу банкіра й фабриканта сукна Люція Цецілія Юкунда. В одній кімнаті тут стояла дерев'яна скриня, оббита бронзовою бляхою. Піднявши віко, археологи знайшли в скрині 152 воскові таблички, з яких 127 пощастило прочитати. Виявилося, що це торговельні документи — контракти продажу й купівлі майна, платіжні повідомлення, рахунки. Документи цікаві тим, що проливають світло на торговельні стосунки в тогочасній Італії.

Уже XVIII століття вчені знайшли в Геркуланумі бібліотеку папірусових згортків. Це єдина бібліотека, яку досі там знайдено, хоч відомо, що серед патриціїв вважалося за ознаку гарного тону мати особисту книгозбірню. В палаці, який названо тепер «Villa dei Papyri» (Вілла папірусів), було повно прекрасних скульптур, малюнків і мозаїк, а також затишна бібліотечна кімнатка. Там лежало 1 800 рукописів, але, на жаль, усі вони звуглились і позліплювались. Перед ученими стояло завдання: розгорнути й прочитати ці аркуші. Та це було надзвичайно важке діло. У тому ж XVIII столітті італійський монах Піаджі сконструював з цією метою спеціальну машину; він пронидів над сувоями довгі роки, але розгорнути їх і прочитати зміг дуже мало, причому не один рукопис безнадійно зіпсував. Досі прочитано тільки 340 папірусів, серед них є трактати про музику епікурейця Філомеда, а також дослідження з різних питань філософії Епікура*, послідовником якої був господар пишного палацу.

В Помпеях збереглося небагато меблів, зате відкопано п'ять срібних столових сервізів, які складаються з чудово орнаментованих келихів, чарок, тарілок, ложок, черпаків та блюд.

Приділімо одному з них трошки більше уваги — да-

лебі, він вартий того: дуже вже велика художня цінність цього сервізу й за дуже дивних обставин його знайдено. Наприкінці XIX століття в околиці Помпей, на схилі Везувію, археологи натрапили на палац і велике господарство з будівлями, в яких зберігалися амфори з вином та оливковою олією. Там же знайшли печатку, і з неї довідалися, що то був маєток якогось Люція Геренія Флорія, багатого землевласника, котрий мав прибутки з виноградників, пасовиськ та оливкових садів.

Виверження Везувію застало всіх у цьому великому господарстві зовсім зненацька, в розпалі повсякденного трудового життя. В кухні лежав кістяк собаки, прив'язаного на ланцюгу, на плиті стояли горщики, в яких варилася їжа. В стайні знайдено скелети кількох коней. Корови, вівці та кози, напевне, саме в той час паслися на луках, через те в оборі їхніх кісток не було.

На подвір'ї, біля преса для видавлювання виноградного соку, знайдено три людські скелети; один із них, судячи по коштовних каблучках з топазами, був останок господині дому.

Розкопки провадив хазяїн поля Вінченцо де Пріско. 13 квітня 1895 року, незадовго до кінця робочого дня, наглядач помітив невеликий отвір, який вів у льох. Наглядач проліз усередину, але одразу ж вискочив, репетуючи, що в підвалі повно газів.

Як тільки робітники розійшлися додому, він побіг до господаря й збуджено сказав:

— Пане, у підвалі лежить кістяк, а навколо нього розсипано багато скарбів.

Хазяїн велів наглядачеві мовчати й затримав його на ніч.

Як тільки стемніло, вони обидва з ліхтарями в руках протиснулися в льох і стали, ошелешені тим, що побачили: перед ними лежали величезні багатства. Там були браслети, сережки, каблучки, важкі золоті ланцюжки, прекрасно оздоблений срібний посуд, а посередині чорніла зотліла шкіряна торба. В цій торбі знайшли понад тисячу золотих монет з часів панування імператорів, починаючи від Августа й кінчаючи Доміціаном* Найпізніші монети належать до 76 року нашої ери, тобто їх випущено за три роки до катастрофи. Були тут і надзвичайно рідкісні монети з зображеннями імператорів Гальби, Оттона й Вітелія, які всі разом панували тільки один

рік, отож не могли пустити в обіг більшої кількості грошей. Майже всі монети блищали, мов нові,— це просто неоціненні нумізматичні екземпляри.

Столовий сервіз, один з найкращих, які тільки уціліли після римлян, складався з 108 предметів. Серед них були келихи, чарки, округлі глеки, тарілки, миски, сільниці, ложки, черпаки і навіть ситечка. Всі ці речі прикрашено випуклими оздобами — їх виклепали молотком на срібній блясі досвідчені митці.

Мотиви узорів цих прикрас такі багаті, що просто дивуєшся. Тут є і реалістичні портрети римських імператорів та патриціїв, і інші зображення: різноманітне листя, тварини — журавлі, лелеки, вужі, гірські кози; а ось гончаки переслідують оленів і диких кабанів, ведмеді нападають на сарн, орли хапають зайців, чорний дрізд стежить за ящіркою, лев кидається на вола, лис бореться з вовком... В усіх сценах відчувається неабияке вміння митця передавати в картині рух, знання анатомії людини й секретів художньої композиції.

Особливий інтерес мають срібні келихи на вино. Художник вирізьбив на них танець скелетів з головами великих філософів і драматургів — Софокла, Евріпіда*, Менандра*, Епікура й засновника школи стоїків — Зенона* В цих несамовитих, гротескних сценах виявилось прагнення віддати належне модній на той час епікурейській філософії. А філософія та зводилася до одного: живи, поки живеться, бо на кожному кроці на тебе чигає смерть.

Люди, які відкрили цей величезний, єдиний по-своєму скарб, вивезли його нишком з Італії і продали французькому мільйонерові Ротшільду.

Одержавши щедру винагороду, наглядач напився й вибовкав таємницю перед своїми приятелями. Справа набрала в Італії широкого розголосу, дійшла навіть до італійського парламенту. Але уряд нічого не міг вдіяти: скарб, який за правом належав італійському народові, був уже за кордоном, у руках чужоземця.

Нині сервіз — майже цілий — перебуває в Луврі. Це один з найцінніших експонатів матеріальної культури Стародавнього Риму.

МОВ ЗУПИНЕНИЙ ГОДИННИК

Коли ви гадаєте, що препогана звичка робити на стінах усякі написи та малюнки існує тільки в наші часи, то ви помиляєтесь. Цей ганебний звичай старий мов світ. Знали його і в Помпеях. На стінах базиліки, амфітеатру, храмів і приватних будинків повно різноманітних написів: тисячі імен, малюнків, оголошень і всяких висловів, якими перехожі намагалися передати свої сумнівної вартості думки. Їх видряпували чимось гострим або вимальовували куском деревного вугілля.

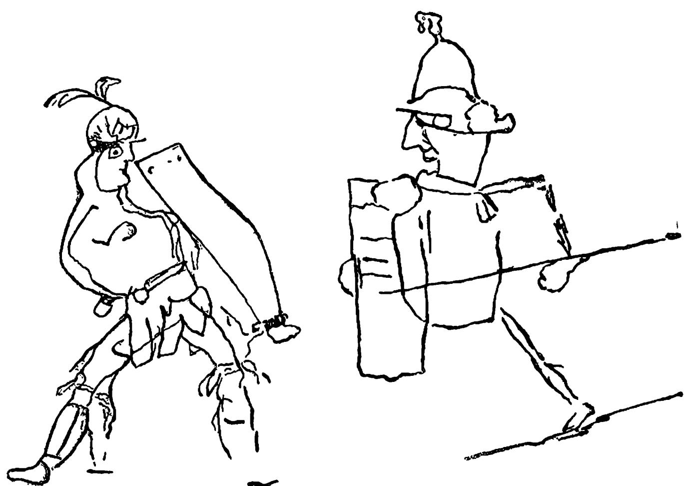
Ми тепер засуджуємо цей звичай,— адже писати на стінах усякі карлючки може тільки некультурна людина. Але — дивна іронія! — написи в Помпеях, мов давнє вино, для нас, сучасних людей, особливо цінні. Адже саме вони дають нам можливість заглянути у повсякденне життя міста, зрозуміти душу звичайного помпеянина, його турботи й почуття, його сміливу, безжурну, часто гостру й дошкульну дотепність.

Не можна не посміхнутися, коли дізнаєшся про невідомого помпеянського муляра, котрий самовдоволено замазав на стіні якесь ім'я, але не стримався, щоб не увічнити свого власного: «Сосій розписався,— читаємо на мурі,— Онесій замалював його білим тинком». Інший мешканець Помпей, підлабузник чи, може, доброзичливий друг, залишив на стіні справжнє поздоровлення: «Вітаю тебе, Емілію Фортунасе». Знайшовся і розгніваний чимось кореспондент: «Сумій бажає Корнелієві, щоб він повісився».

На будинках є також досить цікаві, а іноді й зворушливі наївні дитячі написи. На одній стіні пихато надулися незграбні закарлючки — окремі літери азбуки, які малий писар щойно вивчив у школі, можливо, не без допомоги різки. В іншому місці ми захоплюємося досить вдалою роботою молодого насмішника — карикатурою лисого вчителя з лавровим вінком набакир і товстим носом гіркого п'яниці. А скільки гумору в малюнку, де показано завзятий герць двох гладіаторів! Взагалі гладіаторам присвячено багато написів — адже гладіаторські бої користувалися широкою популярністю в місті, а деякі гладіатори до того ж були улюбленцями жінок.

Великий інтерес мають оголошення про публічні ігри,

повідомлення про наслідки окремих боїв. На одному будинку знайдено цілу афішу, в якій сказано:

«Двадцять пар гладіаторів, яких Лукрецій Сатрій Валенс, жрець Нерона, записав у заповіті, і ще десять пар, яких залишив його син, 4 квітня у Помпеях битимуться один проти одного. Крім того, тут відбудуться бої мисливців з дикими звірами. Зверху буде натягнуто полотняний тент, щоб люди не спеклися на сонці».

Ще цікавіше для нас те, що вже тоді були противники цих варварських розваг. Проти них виступали насамперед самі гладіатори, які з часу повстання Спартака стали в римській державі небезпечним бунтарським елементом; не дивно, що за ними пильно стежили, намагаючись держати в шорах, легіони й преторіанці. Один такий бунтівник гладіатор написав на стіні своєї казарми своєрідний протест: «Філософ Анней Сенека* — єдиний серед римлян письменник, який засуджував криваві ігри».

Понад дві тисячі інших написів присвячено міським виборам. Ці вибори, як переконливо доводять написи, часто проходили жваво й гамірно, в них активну участь брало все населення міста. За своїх улюбленців агітували не тільки окремі особи (до речі, дуже часто жінки), а навіть цілі цехи. На стінах є афіші, підписані цехами кочегарів публічних лазень, ткачів, фарбувальників, виноградарських робітників, кондитерів, прихильників богині Ізіди й навіть футболістів. У цих виборчих афішах кандидатів або підносили до небес, або ж висміювали й змішували з гряззю.

«Паквій просить обрати на едила Люція Помея», — звертається один громадянин Помпей; а інший написав великими червоними літерами заклик: «О Требію, зроби так, щоб едилом став молодий чесний чоловік Лоллій Фуск».

Дотепні й злісні бувають написи, автори яких намагаються здискредитувати кандидатів. Як тільки не називають таких кандидатів — шалапутами, сонями, п'яницями... Подекуди на стінах читаємо жартівливі погрози і з них бачимо, що й у передвиборному запалі мешканці Помпей не втрачали свого гумору. Ось один такий напис: «Того, хто не віддасть свого голосу за Квінктуса, хай провезуть через усе місто на ослі, наче блазня».

Не соромилися помпеяни виражати на стінах і любовні почуття. З чарівною відвертістю вони розповідають про свій сум, розчарування, про всякі сутички, закликають коханих, звертаючись до них на ім'я, або ж гірко скаржаться на їхнє легкодумство й зрадливість. На стіні одного будинку якийсь закоханий написав сумний вірш:

Нема нічого вічного на світі!
Хоч нам і сяє сонце золоте,
А в океан воно однак сідає.

І місяць, що так ясно світить,
Без сліду зникне у глибинах неба.
Отож якщо твоя кохана
В несамовитім гніві шаленіє —
Не піддавайся: пройде буря,
Знов лагідний Зефір повіє.

Невідомий юнак вигукує з зітханням: «Ах, я б хотів краще вмерти, ніж бути навіть богом без тебе!»; інший у хвилю невимовного захоплення славить вроду своєї коханої: «Хто не бачив на картині Венери, хай гляне на мою дівчину — вона така ж прекрасна, як та богиня». А нещасливець, якого не любить кохана дівчина, прощається з нею, виливаючи в написі на стіні всю гіркоту нерозділеного почуття.

На колодязі, де напували мулів та ослів, прочитано напис, який квапить надмірно байдужого візія: «Ах, якби ти відчував вогонь кохання, ти б швидше одвіз мене до моєї дівчини. Вперед же, вперед, поганяй свою худобину, мерщій бери батіг і віжки! Поспішай до Помпей, бо там живе моя найдорожча!»

Ревнивці теж не приховували своєї люті й розчарування. Один із них погрожував суперникові: «Якщо хтось надумає відбити в мене дівчину, то хай його в безлюдних горах зжеруть страшні ведмеді».

А ось цікаві написи, зроблені людьми, яким не пощастило в коханні і які вдавали, що їм це зовсім байдуже. «Венеро! — пише невідомий холерик.— Я поламаю тобі всі ребра й так одлупцюю, що ти окривієш. Якщо ти могла пробити стрілою моє ніжне серце, то чому я не можу розтрощити тобі черепа». Інакше розцінює любовні справи насмішник і вітрогон, а може, хлопець, яким знехтувала дівчина, хоч він і не показує того. Ось його слова: «Один кохає, іншого кохають, а я на все це плюю». А якийсь скептик до цього додав: «Якщо плюєш, значить, кохаєш». Були й такі, що пускали плітки про дівчат, котрі, напевне, давали їм гарбуза.

А втім, жінки не лишалися в боргу перед чоловіками. Якась Лівія досить безцеремонно сповістила про своє ставлення до Олександра: «Твоя доля ніскілечки не цікавить мене; якщо ти зникнеш — тим краще для мене». А інша дівчина, відповідаючи на небажане залицяння, написала: «Віргула до свого товариша Тортія. Мій любий, ти мені дуже бридкий».

Почесну роль у житті міста відігравало вино, тому на стінах лишилося багато написів, які стосуються цього трунку. В одній корчмі читаємо таку рекламу: «За один ас тут можна купити вина, кращого, ніж деінде за два; за чотири аси можна придбати келих фалерну»* Інший напис виник, мабуть, пізно вночі, коли гурт гультяїв повертався з корчми додому. Хтось із них зупинився, щоб на мурі чванькувато висловити своє задоволення. «Привіт! — написав нетвердою рукою.— Ми вже повні, як бурдюки!» Але його товариш був зовсім незадоволений вечором і тому надряпав таке побажання корчмареві: «Щоб тобі боком вилізла твоя хитрість: нам продаєш воду, а сам жлукчеш чисте вино».

Звичай залишати на стінах усякі закарлючки був такий поширений, що в місті навіть гробниці спотворено різноманітними написами. Тут ми знаходимо виборчі афіші, оголошення про гладіаторські бої, дрібні повідомлення, за допомогою яких жителі міста спілкувалися між собою. В одному такому повідомленні — на гробниці біля Геркуланської брами — йшлося про кобилу, яка втекла від господаря. Ось що там було написано: «Той, у кого 26 серпня втекла кобила з вантажем, хай звернеться до Деція... за Сарненським мостом...»

Читаючи тисячі таких написів, що ними попсовані благородні стіни майже всіх помпеянських будівель, не дивуєшся, що серед мешканців міста знайшовся розумний чоловік, якому увірвався терпець. Але навіть він — ось що цікаво! — не зміг устояти перед фатальною спокусою і написав не без гумору: «О стіно, я дивуюся, що ти досі не розвалилася. Ти мусиш терпіти стільки пустопорожнього базікання!»

Помпеяни любили всякі гасла й короткі афоризми, тому й малювали їх на стінах своїх будинків або ж викладали мозаїкою на підлогах. У написі в одному будинку читаємо таку мораль: «Найменше зло переростає у велике, якщо на нього не звертають уваги».

Якийсь Епідій Гіменей дійшов у цій моді просто до безглуздя. На всіх стінах його будинку повно набридливих написів, часто дуже смішних — недвозначних свідчень того, що хазяїн був типовий багач-вихватько досить невисокого розумового розвитку. Ось про що він нагадує гостям, запрошеним на бенкет: «Відклади, якщо можеш, ненависні сварки, а інакше — рушай собі додому»; або:

«Не дивись на чужу дружину кокетливим і облесливим поглядом, хай на твоєму обличчі буде вираз скромності»; і, нарешті, чи не найсмішніше: «Будь обережний із нашими льняними скатертинами!»

Заможний пекар і домовласник, задоволений нажитим багатством, велів намалювати в пекарні великими літерами: «Тут живе щастя». Купець передав клич свого життя двома словами: «Вітаємо зиск». А ще якийсь торговець щиро признався всім, що для нього «Зиск — це радість».

Пороги будинків теж було прикрашено різноманітними написами та малюнками. Дуже відома серед них мозаїчна картина собаки з попередженням: Cave canem — «Остерігайся пса». Але здебільшого перед дверима зустрічається лаконічне слово привітання: Salve!

Цього поширеного звичаю не дотримався один домовласник, який написав на сходах довге речення: «Мої двері замкнені для злодіїв і відчинені навстіж для чесних людей».

Звичайно, ці написи викликають у нас тільки усмішку. Але є серед них один такий, що з разючою силою передає трагічну долю Помпей. У тісній Геркуланській брамі діялися страшні речі. Несамовиті од жаху люди хотіли якнайшвидше вибратися з міста на відкритий простір, у паніці штовхали й давили одне одного, незважаючи ні на малих, ні на старих. Якийсь чоловік, не маючи сили пробитися, спочатку заховався до сусіднього будинку, щоб там переждати катастрофу, але потім знову вибіг на вулицю. Чекаючи в тому домі, він видряпав на стіні двоє слів, промовистих своїм страшним змістом: «Содом і Гоморра»*.

Цей зловісний напис проливає світло на те, що переживали мешканці Помпей під час катастрофи. А наочним доказом стали людські скелети, знайдені в будинках і на вулицях міста. Їх нараховано, як ми вже згадували, понад дві тисячі.

З того, як лежали ці скелети, можна відтворити трагедію кожного з тих людей. Кілька століть археологи збирали кістяки в музеях, не вживаючи відповідних заходів до їхнього збереження. 1864 року в керівника археологічних розкопок Дж. Фіореллі виникла щаслива думка. Ось як це сталося. На одній вулиці відкопали людський череп; решта скелета була в затверділому вул-

канічному попелі. Дослідження показали, що під час катастрофи мокрий від дощу попіл щільно обліпив тіло людини; згодом воно згнило, зосталася тільки точна форма його.

Фіореллі заповнив отвір рідким гіпсом. Розчин застиг, затвердів, і тоді на поверхню витягли чотири людські постаті. Вони були мов живі, на їхніх обличчях відбився жах і передсмертні муки.

З положення жертв неважко догадатися, що сталось на тій вуличці. Попереду лежала літня жінка і з нею — цілий скарб, який тільки вона могла врятувати: три пари золотих сережок, понад сто срібних монет і два залізні ключі від дому. Права рука жінки була переламана, а лівою вона затулила обличчя, немовби захищаючись від кам'яного дощу. Тут же біля її ніг сконала чотирнадцятилітня дівчинка, можливо, її донька. Трохи збоку була інша жінка, як свідчить залізна каблучка на правій руці — рабиня. Ще далі, розкинувшись навзнак, лежав раб — великий на зріст чоловік із залізним перснем на пальці і з слідами сандалів на ногах.

Відтоді археологи почали застосовувати метод Фіореллі скрізь, де тільки можна було. Так учені дістали багато цінних виливків, які зберігаються тепер у Неаполітанському музеї. Крім того, під час розкопок у Помпеях знайдено дуже багато скелетів, і ті знахідки проливають цікаве світло на окремі епізоди катастрофи.

В той час, коли вибухнув Везувій, жерці в храмі Ізіди саме бенкетували. На столі перед ними були напитки й наїдки — хліб, вино, курчата, риба, яйця... Як тільки почалось виверження, жерці схопилися з лож і кинулися збирати свої скарби. У грубу льняну ряднину вони загорнули багато золотих і срібних монет, статуетки Ізіди, срібний жертовний посуд та інші коштовності. Але далеко жерці не втекли — під градом каміння всі полягли покотом, розсипаючи по бруку скарби храму. Інші жерці загинули в сусідніх господарчих приміщеннях. Один із сокирою в руці, намагаючись вийти, прорубав дві стіни, але біля третьої впав і сконав, отруєний випарами.

У гробниці, одкопаній біля Геркуланської брами, перед археологами відкрилася сцена, схожа на страхітливий гротеск. У римлян існував особливий звичай справляти поминки в самому могильному склепі, де було на це спеціальне відділення. Виверження Везувію заста-

ло в тій гробниці сім'ю щойно похованого: розлігшись на ложах, рідня небіжчика розпочала поминки.

У гімнастично-фехтувальній школі — так званій палестрі,— де був величезний плавальний басейн і каплиця опікунки молоді Ізіди, відбувалися повсякденні заняття.

Град каміння й попелу загнав атлетів з майданчика під колонний портик. Дах завалився, і багато юнаків загинуло. Жрець Ізіди, схопивши дві срібні ритуальні чаші, намагався втекти, але попав у басейн, вщерть заповнений попелом, і, незважаючи на страшні зусилля, не зміг вилізти. Там і знайшли його, скорченого в передсмертних муках.

Майже те саме сталося і в казармах гладіаторів. Бійці, які тут були, надто пізно помітили, що їхній будинок став швидше пасткою, аніж схованкою. Тільки тоді, коли приміщення заповнили випари сірки, а вихід завалила вулканічна маса, всі кинулися тікати, причому зовсім забули про двох товаришів, що за якусь провину сиділи в льоху, заковані в кайдани. Але тікати було вже пізно. У двох учбових залах, на стінах яких висіло гладіаторське спорядження, загинуло понад 50 гладіаторів і одна жінка з багатьма коштовними прикрасами.

Не менше страхіття діялось і в прекрасному палаці біля Дороги мертвих. Під колонним залом того палацу містилися просторі підвали, в яких було повно величезних амфор на вино. Господар дому заховався там разом з родиною і багатьма рабами. Жінка, прикрашена золотим намистом і коштовними браслетами, тримала на руках немовля, а збоку — старших сина й дочку. Слуги принесли в підвал хліб, фрукти та інші харчі, сумку із срібними грішми й велику торбу, в якій був срібний столовий сервіз.

Коли в палац почали проникати сірчані випари, нещасні люди силкувалися вибратись на свіже повітря, але виходи вже були зовсім засипані попелом та камінням. І всі вони — 34 чоловіки — навіки лишилися лежати між амфорами; смерть зрівняла і родину багача і рабів. Археологи могли відрізнити панів од слуг тільки по цінних оздобах. Разом з людьми загинула й коза з мідним дзвоником на шиї.

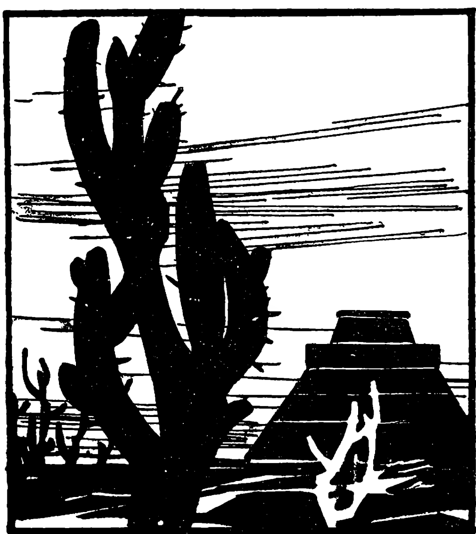
Такі сцени можна було б змальовувати без кінця-краю. В домі Паквія Прокла весело бавилося семеро

дітей. Їхні батьки в цей час були, напевне, у своїх крамничках та майстернях, десь далеко від дому. Коли почалося виверження вулкана, нещасні малюки злякано притулились одне до одного, чекаючи на порятунок. Але не діждалися: стеля під вагою попелу та каміння провалилась, і всі семеро загинули.

А який жах викликає сцена, відкрита 1787 року! В невеличкій кімнаті лежали розкидані, явно погризені кістки жінки. Спочатку вчені не могли пояснити, чому частини скелета валялися в різних місцях. А потім знайшли скелет собаки, й тоді зрозуміли, яка страшна трагедія там відбулася. Собака пережив у тюрмі свою господиню і, щоб не здохнути з голоду, їв її тіло.

Своєрідним символом Помпей став гіпсовий виливок собаки, що сидів на ланцюгу. Бідна тварина, забута серед загальної метушні в передпокої одного дому, борючись за життя, вибиралася на поверхню дедалі більшого шару попелу, аж поки вистачало на те ланцюга. А тоді пес упав навзнак і, витягнувши в передсмертних корчах лапи, здох.

У «Домі Фавна», тому самому, де ми з вами захоплювались мозаїчною картиною битви коло Ісса, під дахом портика знайдено гніздо і в ньому — скелет голубки, яка висиджує діток. В одному яйці був скелет пташеняти, якому не судилося вилупитись. Ця знахідка не так цінна для археології, як зворушлива, і саме з цього погляду її варто згадати: вона дає особливо наочне уявлення про дивну долю міста, серце якого завмерло зненацька, мов зупинений годинник.

У КОРОЛІВСТВІ ВЕЛИКОГО ЗМІЯ

ЯК КОРТЕС ЗАВОЮВАВ КРАЇНУ АЦТЕКІВ

Ернандо Кортес, син збіднілого іспанського дворянина з Естремадури*, замолоду був гультяєм, яких мало. В компанії інших нероб він так допік доброчесним городянам своїми пиятиками, бешкетами та всякими витівками, що кінець кінцем мусив дати драла, рятуючись од міських охоронців порядку.

За тих часів молодий іспанський дворянин, що попав у неласку, мав великі можливості пуститися по білому світу шукати пригод. Це ж був 1504 рік; не минуло ще й дванадцяти літ після першої експедиції Колумба до Західної Індії. Про золоті скарби на Антільських островах ходили такі чутки, що від них могла запаморочитись голова не тільки у запального Кортеса, а навіть у найстарішого жителя Іберійського півострова*

Отож Кортес вирушив у морську подорож і висадився на острові Сан-Домінго* 1511 року він разом з Веласкесом вибрався завойовувати Кубу, причому уславився не тільки парубоцькими вигадками, але й жорстокістю до островитян-індіанців, які одчайдушно оборонялися від страхіття білої навали.

Підкоривши острів, Веласкес став на ньому губернатором, а Кортес дістав у власність чимало земель і золоті копальні. Незабаром він нажив ще й чималий маєток, «заплативши за нього,— як писав іспанський літописець XVI століття,— життям бог знає скількох індіанців».

Дуже можливо, що, оженившись, Кортес, як і багато інших колонізаторів, дожив би до кінця своїх днів, спокійно пожинаючи плоди праці рабів-індіанців, коли б

острів не облетіла блискавкою звістка про нові відкриття.

1518 року Хуан де Гріхальва дослідив північний і західний береги Юкатану* Од місцевих індіанських племен він дізнався, що в глибині материка є могутня, густо населена і багата на золото країна ацтеків. Ця новина була для Кортеса, мов іскра для бочки з порохом.

Губернатор Веласкес надумав послати в ті місця військову експедицію, і Кортес усякими правдами й неправдами, пообіцявши взяти на себе частину витрат, добився того, що став на чолі її.

На Кубі, в портовому містечку Сант-Яго новоспечений адмірал армади вже спорядив шість кораблів і найняв три сотні солдатів, коли Веласкес передумав і скасував призначення. Знаючи непокірливий і зухвалий характер Кортеса, губернатор сам сів на коня й помчав у порт, щоб особисто усунути його від керівництва.

Та тільки-но Веласкес під'їхав до порту, як Кортес поспішно підняв вітрила і, глузуючи над губернатором, вийшов у море.

Проте експедиція ще не була готова до подорожі: не вистачало кораблів, людей і насамперед харчів. Порвавши з представником влади, Кортес мусив вдатися до піратських методів, щоб здобути собі все необхідне.

У порту Масаса на Кубі він конфіскував усі, які тільки попали до рук, запаси продовольства, забравши його навіть з королівських фольварків. У Трінідаді захопив корабель з вантажем, який щойно прибув з Іспанії. За ці витівки губернатор міста хотів арештувати Кортеса як звичайного грабіжника, але той спрямував на місто гармати й пригрозив, що не залишить там каменя на камені. Наляканий сановник, пиймавши облизня, перестав сперечатися з небезпечним авантурником.

В іншому порту Куби — Сан-Антоніо — армада закінчила, нарешті, всі приготування і в лютому 1519 року вирушила у відкрите море, взявши курс на Юкатан. Тепер вона складалася з 11 кораблів, на яких було 110 матросів, 566 солдатів і 200 індіанців-носильників. Силу цієї невеличкої армії становила кавалерія — 11 коней, і насамперед артилерія з 10 важких і 4 легких бронзових гармат. На озброєнні піхоти були луки, списи, рапіри, 32 арбалети і 13 аркебузів.

Флотилія стала на якір у гирлі річки Табаско на

Помпеянський пекар Теренцій Прокул з дружиною (настінний малюнок з його будинку).

Грецький ефеб (бронзова статуя, знайдена в будинку багатого помпеянського купця. У правій руці статуї колись була оливкова лампадка).

Гіпсовий виливок собаки, який загинув у вулканічному попелі.

Гіпсовий виливок двох помпеянських жінок, напевне, матері й доньки, яка притулилася до неї. Обидві загинули у вулканічній лаві Везувію.

Юкатані. Русло було дуже мілке для кораблів, тому Кортес узяв частину екіпажу й вирушив човнами у верхів'я річки, до столиці табасків. Гріхальва розповідав, що це плем'я прийняло його досить прихильно.

Проте з берегів, де в гущавині мангових дерев і всяких витких рослин причаїлися сотні човнів з індіанцями, зненацька посипались стріли й каміння. І ось уже іспанські шлюпки змішалися з індіанськими пірогами, а воїни стрибали в воду, не припиняючи запеклої боротьби.

Через деякий час іспанці змогли вибратися на берег і почали стріляти з аркебузів. Постріли з незнаної зброї справили на індіанців таке враження, що вони кинулися врозтіч, і Кортес швидко зайняв їхню столицю.

Назавтра зібралась армія табасків — кілька десятків тисяч воїнів. З страшними криками й свистом індіанці пішли в атаку. Гармати Кортеса відкрили вогонь; індіанці густо вкривали трупами землю, але й це не могло їх зупинити. В останню мить у тил тубільцям вдарила іспанська кавалерія. Індіанці ніколи в житті не бачили коней, і тепер, узрівши прудких потвор, які так страшно форкали та іржали, вони покидали зброю і повтікали хто куди.

Двох полонених вождів Кортес послав до короля табасків, пропонуючи укласти мир. Незабаром прийшов сам король на чолі численного почту, приніс щедрі дари з золота й привів двадцять індіанських невільниць; серед них була і вродлива Маліналь, яку іспанці назвали Мариною — майбутня перекладачка, коханка й помічниця Кортеса в підкоренні її побратимів.

Уклавши мир з табасками, конквістадори* повернулися на кораблі і 21 квітня 1519 року стали табором у тому місці, де тепер лежить місто Веракрус. Навколо були безмежні болотисті джунглі, з яких виділялись отруйні випари. Але місцеві індіанці зустріли пришельців далеко привітніше, ніж табаски. Вони вмить спорудили круг табору тисячі куренів з гілок і заметушилися, щоб нагодувати гостей овочами та смаженою свійською птицею.

Головний індіанський вождь Теутіле дав іспанцям щедрі подарунки — бавовняні тканини, плащі, майстерно гаптовані перами екзотичних птахів, і корзини, наповнені різноманітними виробами з золота. Кортес по-

просив його послати кур'єра до володаря ацтеків Монтесуми — сповістити про те, що прибули іспанці, які хочуть відвідати його в столиці.

Сім днів чекали конквістадори на відповідь. З усіх боків їх оточували буйні, повні задушливої вологи тропічні зарості: мангові дерева, розложисті червоні дерева й пальми, високі очерети й трави, ліани, схожі на зміюк, різні виткі рослини, всипані екзотичними квітками. В цих густих заростях літало безліч барвистих колібрі, величезних метеликів і всяких птахів з яскравим пір'ям.

Тим часом у палаці Монтесуми точилися безперервні наради. Столицю ацтеків Теночтітлан, яку пізніше назвали Мехіко, огорнуло почуття страху й непевності. Володар країни і придворні сановники не могли наважитися на якийсь рішучий крок.

Чому цей багатомільйонний народ воїнів перелякався жменьки чужинців із-за моря? Винуватцем був у всьому бог ацтеків Кецалькоатл. Ацтеки уявляли його собі як білу людину з хвилястою бородою, хоч самі вони не мали ні бороди, ні вусів. Легенда твердить, що білий бог прибув з «країни, де сходить сонце», на крилатому кораблі (ацтеки не знали вітрил) і вийшов на землю там, де тепер став своїм табором Кортес. Білий бог навчив індіанців ремеслам і добрим звичаям, дав їм мудрі закони та релігію і створив країну, в якій вирощували бавовник різних кольорів і кукурудза родила так, що качани були завбільшки з людину.

Здійснивши свою місію, білий бог повернувся туди, звідки прибув.

У індіанців існувало декілька переказів про його зникнення. Одне з них розповідає, що Кецалькоатл упав навколішки над бурхливим Атлантичним океаном, гірко заплакав і кинувся у вогнище. Попіл його піднявся в повітря й перетворився на зграї птахів, а серце повисло в небі як ранкова зоря.

За іншою легендою, бог ночі, бажаючи хитрощами випровадити білого бога з Мексіки, дав йому келих, наповнений нібито еліксиром безсмертя Насправді ж цей напій викликав у нього таку непереборну тугу за батьківщиною, що бог поплив на крилатому кораблі назад, у країну, де сходить сонце.

Усі легенди збігалися в одному: бородатий бог провістив, що із-за моря прийдуть білі завойовники, які

підкорять усі індіанські племена й скинуть усіх богів, замінивши їх чужоземним богом.

Пам'ятаючи про все це, ацтеки легко повірили, що то збувається давнє пророцтво. Білі прибульці здавалися їм істотами з іншого світу. Вони володіли громами й приборкали якихось чотириногих чудовиськ, а табасків, хоч ті й мали велику перевагу, розгромили немовби силою чарів.

Збереглися письмові джерела, з яких незаперечно випливає, що забобон, зв'язаний з білим богом, був однією з причин легкого завоювання ацтеків та перуанських інків. Цей забобон позбавив їх волі до боротьби, він огорнув похмурою тінню і військову раду Монтесуми. Замість того, щоб зібрати всі свої сили й одним махом покінчити з зухвалою жменькою непроханих гостей, володар ацтеків постановив розпочати переговори. Посли, яких він направив, мали нібито щедрими дарами задобрити грізних чужоземців, наочно показати багатство та могутність ацтеків і, збентеживши їх цим, передати, що йти далі до столиці не можна.

На переговори вирушило кілька сановників, а за ними йшло сто рабів, навантажених подарунками. Посли були одягнені в багато вишите вбрання, що спадало пишними брижами з плечей, на головах погойдувалися строкаті султани з пір'я папуг. Руки, ноги, шия і вуха у кожного були обвішані оздобами з важкого золота.

Посли уклінно привітали Кортеса, доторкуючись по черзі пальцями то землі, то своїх скронь. Раби запалили кадила з екзотичних рослин і розклали на матах дари Монтесуми: щити, шоломи, зброю, намисто і браслети — усе з щирого золота. Були там індіанські головні убори з пташиних пер, стільки перлів і шляхетного каміння, що іспанців просто ошелешило, золоті та срібні статуетки прекрасної роботи, майстерно гаптовані, тонкі, мов шовк, бавовняні шати, а головне — дві круглі золоті плити такі завбільшки, як млинові жорна, обидві вкриті багатими горельєфами — зображеннями рослин і тварин.

Ці дари перевершили найсміливіші мрії конквістадорів і, замість того, щоб збентежити прибульців, як сподівався Монтесума, збудили в них невгамовну зажерливість. Кортес ввічливо, але рішуче відхилив вимогу Монтесуми, повідомивши, що він прибув як посол іспанського короля й не може не виконати доручення свого монарха.

Удосвіта другого дня іспанці помітили, що від індіанців, які звичайно готували їм страву, не лишилося й сліду. Похмура тиша не віщувала нічого доброго й наочно довела, що вимог Монтесуми нехтувати не можна. Це ж за його наказом тубільці покинули іспанців, і вони лишилися безпорадні на безлюдді, приречені на голодну смерть у вбивчому кліматі малярійних джунглів.

Кортес опинився перед складною проблемою. Що робити? Повернути на Кубу, як того дедалі наполегливіше вимагали солдати? Але ж там на нього чекала шибениця. З другого боку забиратися в глиб країни з багатомільйонним населенням всупереч волі її володаря — це схоже на безумство.

Становище здавалося зовсім безвихідним, і Кортес, поступаючись вимозі своєї армії, вже хотів повернути на кораблі, коли це під гуркіт барабанів і писк дудок несподівано з'явилася велика група якихось індіанців. Вони говорили зовсім іншою мовою, і тільки двоє знали мову ацтеків. Од них Кортес довідався, що це прибули посли короля тотонаків, столиця якого — Семпоала — розташована на півночі Мексіканської затоки.

Підкорені могутнішими ацтеками, тотонаки мусили терпіти їхнє ярмо, але не втрачали надії повернути незалежність. Король тотонаків, прочувши про дивовижну перемогу заморських чужоземців над хоробрими табасками, запрошував їх до себе й пропонував союз проти спільного ворога.

Кортес обома руками схопився за цю нагоду й швидко вирушив з військом до Семпоали, певен, що державу ацтеків, яка, виявилось, була конгломератом підкорених, завжди готових до бунту племен, неважко завоювати.

Семпоала — то було місто, в якому жило близько тридцяти тисяч мешканців, мальовничо розташоване серед пагорбів, фруктових садів і ланів кукурудзи. Побілені будиночки блищали в сонячному промінні, мов срібні. На центральному майдані зводилася до неба біла піраміда з терасами, а на вершині її виднів дерев'яний храм.

Мешканці зустріли іспанців з гірляндами квітів, а король — високий, гладкий індіанець у парадному вбранні, прийняв їх дуже ласкаво, обдаровуючи коштовними ювелірними виробами й красивими тканинами. Він не тільки пообіцяв чужоземцям підкріплення з ста тисяч війська, але й повідомив їх ще про одного ворога ацте-

ків — тлашкаланців, на допомогу яких теж можна було розраховувати.

Становище склалося дуже сприятливо для Кортеса, але це не заспокоїло його солдатів. Чимала група незадоволених таємно підготувала змову, щоб захопити кораблі й повернути на Кубу. Кортес викрив змову, ватажків засудив на смерть і на муки, а сам наважився на дивовижно сміливий крок. Він постановив знищити мости за собою і своїм військом, відрізавши дорогу назад: велів розібрати кораблі, дерев'яні корпуси їхні спалити, а залізні частини, такелаж і вітрила сховати й зберегти надалі.

Заклавши на тому місці, де висадились кораблі, укріплений табір і назвавши його Вілья-Ріка де-Вера-Крус, тобто «Багате місто справжнього хреста», Кортес розпочав похід у глиб континенту, взявши з собою півтори тисячі воїнів-тотонаків. Тубільці не знали ні возів, ні в'ючних тварин, тому багаж і гармати несли тисячі індіанських носильників. Незабутній похід розпочався 16 серпня 1519 року.

Спочатку йшли низовинними тропічними джунглями, серед кущів ванілі й какао, де безперервно літали папуги, колібрі та барвисті метелики. Але вже через кілька днів довелося підніматись на схили плоскогір'їв, а потім з'явилися перші дуби — провісники нагірної смуги помірного клімату. Попереду видніли небосяжні пасма гір. Праворуч був могутній, порослий бором гірський масив Сієрра-Мадре, на півдні сяяв сніговою вершиною одинокий гігант Анд вулкан Орісава, що його тубільці вважали за божество.

Індіанці, які зустрічалися по дорозі, вітали іспанців дуже приязно. В низинах і на плоскогір'ях розкинулись людні містечка з неодмінною пірамідою, затишні села, поля золотистої кукурудзи, алое й кактусів. Словом, то був край, що буйно розквітав під життєдайним промінням гірського сонця.

Ще кілька днів — і міжгір'я вивело їх у країну грізних проваль. Солдати й носильники, розтягнувшись, ішли вузькою стежкою над урвищами, в глибині яких клубочились кипучі потоки. Дощі й льодяні вітри, град і сніг далися взнаки й іспанцям і особливо індіанцям, одяг яких був зовсім непристосований до таких умов.

За порадою тотонаків, Кортес прямував у країну

тлашкаланців. То були споконвічні вороги ацтеків, які в невпинній боротьбі мусили захищати свою незалежність, і через те Кортес розраховував на їхню збройну допомогу.

Але його спіткала прикра несподіванка. Тільки-но іспанці опинилися в їхніх володіннях,— на них напав невеликий загін воїнів, причому напав з такою несамовитістю, перед якою блідла лють табасків. Мужність нових несподіваних ворогів і їхнє нехтування смерті викликали справжню тривогу. Та найбільше здивувало Кортеса те, що ці воїни зовсім не боялися коней. Вони бачили їх уперше в житті, а проте сміливо кидалися на вершників, стягували їх із сідел і навіть убили двох коней своєю особливою зброєю — дерев'яними дрючками з гострими, як бритва, кінцями із склистої лави, так званого обсидіану. І невідомо, як закінчилася б ця битва, коли б вогонь з аркебузів та гармат не відігнав ворогів.

Уранці другого дня, переслідуючи цей невеликий загін індіанців, конквістадори попали в якусь ущелину. І тут їх захопило зненацька незвичайне видовище: попереду, скільки видно було, стояла, збившись докупи, незліченна армія тлашкаланців. Поміж воїнами, розмальованими в біло-жовті смуги, вирізнялися вожді. Золоті або срібні шоломи та зброя, строкаті султани, а передусім плащі з пер — яскраві, барвисті — вся ця дика пишнота надавала їм схожості з екзотичними птахами. Над воїнами похитувався густий ліс списів, видніли регалії окремих підрозділів — зображення звірів. Попереду височенний воїн тримав на держаку емблему країни тлашкаланців: золотого орла, обтиканого перлинами й сапфіром.

Кортес одразу збагнув, яка примітивна й наївна тактика тлашкаланців. Армія, що збилася в ущелині, звичайно, не могла розгорнутись і як слід використати свою гнітючу кількісну перевагу. Отож він утворив зімкнуту колону і ввірвався в самісіньку середину ворожого війська. Тактика виправдала себе; іспанці опинилися, щоправда, в хаосі бою, мов серед розбурханого моря, але індіанські воїни в тісноті були майже безпорадні.

Закуті в залізо конквістадори поволі прорубувались крізь натовп воїнів, аж поки не дісталися на відкритий простір по другий бік ущелини, звідки почали поливати

ворогів густими залпами. Тлашкаланці, зазнавши серйозних втрат, змушені були покинути поле бою.

Через два дні проти іспанців вийшла ще більша армія. Кортес окопався на пагорбі й постановив застосувати оборонну тактику. Охоплені запалом індіанці кинулися в атаку, але й тепер вони йшли стовпившись, без будь-якого стратегічного плану. Їхні стріли з луків і каміння з пращ грузли в шанцях або ковзали по шоломах та кірасах іспанців. Густо падали тільки воїни союзників — тотонаків.

І ось загриміли гармати й аркебузи. Тлашкаланці валилися, мов снопи, а коли решта війська, перелякана втратами, почала тікати, на них галопом налетів кавалерійський загін, рубаючи і топчучи охоплених панікою воїнів.

Цілий день і всю наступну ніч індіанці з величезною мужністю починали атаки, але щоразу відступали не стільки перед вищою тактикою і міцнішою дисципліною іспанців, як перед вогнем незнаної зброї. Незабаром серед індіанських вождів почалися суперечки, деякі з них, засмучені невдачею, забрали свої загони й покинули поле бою.

Тоді Кортес запропонував тлашкаланцям укласти мир. Ті охоче погодилися. Більше того, вони запросили іспанців до своєї столиці. Їхня ворожість ні з того ні з сього змінилася на палку приязнь. Мешканці міста вийшли зустрічати недавніх ворогів з оберемками квітів, на шиї коней і солдатів вішали вінки, а жерці в білих туніках вшановували їх димом кадил.

У місті лунали голосні вигуки, музика, співи й гуркіт барабанів. Над вузькими вулицями гойдалися гірлянди, сплетені з невідомих іспанцям квітів. Старий король обняв Кортеса й запросив пришельців на бенкет.

Місто з усіх боків оточували могутні гори, вкриті вічними снігами. Вулиці були вузькі й круті. У будинках, зроблених із вапняку, не було ні вікон, ні дверей. Вхід затуляли візерунчасті тканини, обвішані дзвониками, сріблясті звуки яких чути було по всьому місту. Можновладці й придворні сановники мешкали в палацах, зроблених з тесаного каменю. В центрі міста височіла піраміда з храмом бога війни, якому тлашкаланці щоденно приносили людські жертви — переважно з воєнних бранців.

Півстоліття воювали вони з ацтеками, захищаючись од їхньої хижої агресивності. Зазнаючи поразку за поразкою, ацтеки нарешті застосували тактику економічної блокади. Вони закрили, зокрема, шляхи, якими довозили сіль, і тлашкаланці так одвикли від неї, що за панування іспанців ще кілька поколінь цих індіанців не солили страви.

Вістка про поразку тлашкаланців, а ще більше — про грізний союз, який вони уклали з чужоземцями, налякала Монтесуму й зовсім позбавила його відваги. У короля виникла безглузда думка ціною величезної кількості золота схилити конквістадорів до того, щоб вони розірвали союз і припинили свій похід на Теночтітлан. Діставши відмову, Монтесума попросив іспанців іти не в Теночтітлан, а в Чолулу, де для них уже підготовлено квартири.

Місто Чолула було релігійною столицею ацтеків. Там стояв уже відомий нам храм бога Кецалькоатла — центр прочанства всіх індіанців Мексіки. Іспанці відзначали, що місто було красивіше, ніж Флоренція, та це певною мірою підтверджують і ті руїни, які збереглися до наших днів. Піраміда, на якій стояв храм, і досі викликає подив своїми величезними розмірами. Її основа далеко більша, ніж основа піраміди Хеопса, хоч сама будівля була трохи нижча.

Тісними вуличками місто скидалося на Мекку, Єрусалим або середньовічний Рим. Цими вуличками плили безперервні потоки прочан і жебраків, жерців і черниць. Навколо міста в небо зводилося чотириста храмових веж, на вершинах яких палав вічний вогонь. Співаючи й кадячи фіміам, по місту кожен день ходили процесії.

Іспанці разом з тотонаками й тлашкаланцями розмістилися на подвір'ї одного храму. Якось Марина дізналася від жінки місцевого сановника, що з наказу Монтесуми проти прибульців готується змова.

Кортес постановив ударити перший і склав зухвалий план винищити аристократію Чолули, щоб позбавити місто його вождів. Оголосивши, ніби він має сказати важливу новину, Кортес запросив до себе всіх сановників. Як тільки ті зібралися на подвір'ї, озброєні іспанці зненацька напали на них, і біля храму почала гуляти смерть. Вигук жаху вирвався з грудей беззахисних індіанців. Охоплені розпачем, одні з голими руками кида-

лися на іспанців, інші бігали по подвір'ю, шукаючи виходу з пастки. Але нікому не пощастило врятуватися. Задихані, вимазані кров'ю конквістадори, мов шакали, налітали на трупи, здираючи з них коштовності і вбрання.

Крики нещасних жертв підняли на ноги все місто. Величезний натовп оточив храм, намагаючись прорватися на подвір'я. Іспанці відповіли залпами з гармат і аркебузів. Люди побачили трупи і, рятуючись, почали тікати. Тоді з брами вискочила кіннота, лавою посунули конквістадори та їхні союзники — індіанці. Вриваючись у безладний натовп, вони рубали і вбивали всіх, хто потрапляв під руки. Потім цілий день нищили будинки й храми, палили те, чого не могли забрати, і повертали до своїх квартир, навантажені здобиччю. Надвечір од квітучого міста лишилися самі руїни.

Через два тижні після цих подій іспанці рушили далі. Тепер їхня дорога лежала через гірський перевал. Повітря з кожним кроком ставало рідше й гостріше. Холодні вітри проймали до кісток. По боках зводилися дві найвищі гори північно-американського континенту — вулкани Попокатепетль та Іхтасігуатль.

Зійшли вони на перевал і власним очам не повірили. З грудей вирвався вигук захоплення: «От де земля обітована!» Країна Анагуак — так індіанці називали мексіканську долину, яку оце побачили перед собою,— справляла незабутнє враження. Повітря було нерухоме, насичене сонцем і таке прозоре, що крізь нього мов на долоні видніла кольорова мозаїка невеличких полів, садів, лісів і голубих-голубих озер. Посередині найбільшого озера, ніби на поверхні великого люстра, розкинулася в тіні безлічі пірамід білокам'яна столиця ацтеків — Теночтітлан — «Венеція Заходу», як одразу ж назвали її іспанці.

8 листопада 1519 року армія конквістадорів та їхніх союзників рушила до міста. Озеро Тескоко перетинала рівна, мов стріла, гребля, зроблена з каміння та піску. З обох боків її пливла сила-силенна човнів, навантажених розмаїтим товаром. У кінці греблі, оточений святково одягненими сановниками, чекав, сидячи в позолоченому паланкіні, Монтесума. Це був високий на зріст, смуглявий чоловік близько сорока років, обличчям схожий на хижого птаха. На голові в нього майорів, сяючи перлами й туркусом, убір з пурпурно-зеленими перами.

Плащ його був справжнє чудо ремісницької майстерності: тисячі пер усіх відтінків райдуги було викладено на матерії у сліпучо барвистий орнамент. Усе королівське вбрання виблискувало золотом і коштовними каменями. Навіть підошви черевиків було зроблено з золота.

Монтесума з вишуканою чемністю привітав Кортеса й подарував йому низку шліфованого кришталю—ацтеки цінували його дорожче від золота. Потім він став на чолі іспанської колони й рушив до столиці. Військо розгорнуло прапори і з музикою, під звуки труб та барабанів увійшло в передмістя. На вулицях і плоских дахах будинків було повно людей, які дивилися на чужоземців з цікавістю і занепокоєнням.

Нарешті колона зупинилася на центральній площі міста. З одного боку тут височіла велетенська піраміда, а в сусідстві з нею гордо виступав цілий комплекс палаців Монтесуми, побудованих із тесаного каменю. З протилежного боку стояла колишня резиденція батька нинішнього короля, оточена грубезним фортечним муром. Монтесума чекав на подвір'ї, щоб особисто провести гостей на квартири.

Другого дня Кортес разом з двома своїми офіцерами в супроводі самого володаря відвідав піраміду. Будівля височіла посеред просторого майдану, замкнутого оборонним муром з вежами і амбразурами. Тут, на випадок народного бунту, завжди стояли напоготові королівські війська.

Піраміда мала п'ять ярусів з терасами. На вершину, де видніли два храми, схожі на дерев'яні вежі, вели круті сходи на 340 східців.

На височенній вершині піраміди Монтесума взяв Кортеса під руку й пояснив йому деталі панорами, яка звідти відкривалась. У столиці ацтеків налічувалось 300 тисяч мешканців, отже, це було одне з найбільших на той час міст світу (Лондон мав тоді 200 тисяч жителів). Уздовж озера розкинулись інші, менші міста, серед яких наймоднішим було Тескоко. Всі ці міста майже зливалися в одне, так що загалом населення Теночтітлана сягало до трьох мільйонів чоловік.

Ось який вигляд мало місто з пташиного польоту. Теночтітлан лежав посеред озера на довгастому острові, з'єднаному з берегом трьома греблями. Ці греблі було розрізано каналами, над якими повисли розвідні мости.

Крім того, через озеро йшов великий акведук з теракотових труб, якими текла вода з сусідніх гір, бо озеро було солоне. Занепокоєні іспанці звернули увагу, що місто — справжня пастка: на випадок збройного конфлікту звідси нелегко вибратися.

Перед храмом стирчав великий червоний камінь, на якому в жертву богу війни вбивали людей. Всередині однієї вежі стояв і сам бог війни Уіцілопочтль — здоровенне й потворне божисько, вічно спрагле до людської крові. «Статуя,— писав Берналь Діас*, один із товаришів Кортеса,— була вся вкрита золотом і коштовними каменями. У правій руці бог тримав лук, а в лівій пучок стріл. На шиї цього великого ідола висіло намисто з людських черепів, інкрустованих шафіром».

Але найстрашніше враження справляла поставлена перед статуєю миска, в якій ще парувало троє людських сердець. Біля підніжжя піраміди іспанці до того ж побачили дерев'яний павільйон, у якому налічили 136 тисяч людських черепів, акуратно виставлених на полицях.

Побувши тиждень у столиці, Кортес почав міркувати, як би йому завоювати цю країну й захопити її багатства. З досвіду він знав, що індіанці, як правило, впадали в паніку і припиняли боротьбу, коли гинув або опинявся в неволі їхній вождь. Тому він наважився на нечувано зухвалий крок: постановив затягнути Монтесуму туди, де жили іспанці, і від його імені взяти владу в свої руки.

Незабаром стався випадок, який став для нього за виправдання замаху. Один провінціальний ацтецький правитель убив кількох іспанських заложників. Після переможного бою конквістадори схопили цього правителя й піддали тортурам. Він признався, що вбив заложників за намовою Монтесуми. Тоді Кортес з кількома солдатами вдерся до палацу, звинуватив володаря у зраді і, незважаючи на лемент усього двору, забрав його з собою. На своїй квартирі він покарав Монтесуму — власними руками закував його на кілька годин у кайдани. А на міському майдані тим часом горіло вогнище, на якому спалювали нещасного правителя провінції.

Та навіть після такої ганьби Монтесума не закликав народу до боротьби; навпаки — коли перед палацом почали збиратися занепокоєні підлеглі, він вийшов на вершину муру й запевнив їх, що перебрався до своїх гостей цілком добровільно. Страх перед прибульцями позбавив

короля не тільки мужності й почуття власної гідності, але й притаманного йому розуму.

Побачивши таку покірливість володаря і пасивність мешканців, конквістадори стали ще зухваліші. Минуло небагато часу, і вони добилися, що Монтесума віддав їм нібито як данину для іспанського короля всі державні скарби ацтеків. Але вершина зухвальства була перебудова одного храму на католицьку каплицю, причому іспанські солдафони на очах у всього міста зіпхнули статую індіанського бога зі сходів піраміди.

Травня 1520 року, тобто через шість місяців після того, як Кортес прибув до столиці, з Веракруса надійшла тривожна звістка: там висадився сильний іспанський корпус на чолі з генералом Нарваесом; це військо надіслав губернатор Куби Веласкес, наказавши неодмінно схопити Кортеса й відібрати в нього здобич.

Кортес залишив за командувача одного з своїх спільників — Альварадо, а сам з 233 солдатами вирушив проти нового ворога. Нарваес вступив до столиці тотонаків і укріпився на вершині піраміди. Але командир з нього був недолугий і бездарний. Скориставшися з того, що вночі почалася тропічна буря та злива, військо Кортеса підкралося до піраміди й несподіваним штурмом захопило ворожі позиції. Нарваеса було тяжко поранено, а солдати — 1 200 піхотинців і сто кіннотників — склали зброю. Щедрими подарунками і обіцянками багатих трофеїв Кортес перетягнув їх до себе, неабияк зміцнивши цим свою армію.

Щойно впорався він з цими справами, як од Альварадо прибув гонець з лиховісною новиною: в Теночтітлані вибухло повстання. Розлючений народ загнав іспанців у їхні квартири й залишив без харчів. В першу-ліпшу хвилину ацтеки могли піти на штурм і знищити чужинців.

Що ж сталося? Було, як і щороку, свято на честь бога війни. Шістсот найвищих ацтецьких сановників зібралося на майдані біля піраміди, щоб відзначити свято традиційними обрядами — співами й ходами. Альварадо дав знак, конквістадори накинулися на беззахисних ацтеків і вирізали їх до ноги. Потім обдерли з трупів усі коштовності. Індіанці не дали ніякого приводу для цієї різні, єдиним її мотивом була наймерзенніша жадоба вбивства й грабунку.

Кортес негайно вирушив на допомогу і 24 червня то-

го ж року вступив до міста. На опустілих вулицях і площах панувала зловісна тиша. Дивний збіг обставин: ніхто не зробив спроби перешкодити обом арміям з'єднатися.

Та тільки-но Кортес зачинив за собою браму, як у місті почувся грізний гомін. За хвилину озброєний до зубів натовп уже сунув, мов страшна буря, до фортечних стін. На всіх сусідніх вулицях, дахах будинків і навіть на піраміді з'явилося повно чоловіків, жінок та дітей. На іспанців посипався град стріл і каменів, а потім індіанські воїни в небувалій метушні й тисняві один поперед одного почали лізти на мури, незважаючи на те, що гармати й аркебузи нещадно спустошували їхні лави.

Серед іспанців не було серйозних втрат, але запал атакуючих сповнив їх жахом. Кортес раз у раз робив вилазки з кавалерією і піхотою, але то була сізіфова праця. Індіанців гнали і топтали кіньми, рубали мечами, кололи списами,— вони відступали, та за хвилину повертали знову, чіплялися обома руками за коней, стягували вершників із сідел і тих, кого брали живцем, одразу ж різали перед олтарем бога війни. В каналах і на озері було повно човнів з воїнами. На греблях ацтеки розібрали мости й зробили барикади, щоб відрізати іспанцям дорогу до відступу. Кортес лютував і метався, відчуваючи своє безсилля, потім наказав палити будинок за будинком, квартал за кварталом. Незабаром усе місто перетворилося на море вогню.

Нарешті він дійшов до висновку, що єдиний порятунок — укласти перемир'я й добитися, щоб їх випустили з міста. Він звернувся до Монтесуми з проханням допомогти йому в цій справі. Повелитель ацтеків, чи то бажаючи врятувати столицю від остаточного знищення, чи, може, через ту саму боязливість, не відмовив у допомозі.

Надівши найкраще своє вбрання, він вийшов на мур і благоговійним голосом звелів своєму народові припинити боротьбу. Але повстанці уже втратили пошану до королівської величності Монтесуми. Його підлеглі аж заревіли од люті, посипались образи. Монтесуму закидали камінням. Один камінь влучив його в лоб. Смертельно поранений, король опустився на землю.

Останні хвилини життя Монтесума провів самотньо, в розпачі. Він зривав із себе пов'язки, відмовлявся од їжі, з нетерпінням чекаючи смерті. Іспанці віддали труп

небіжчика ацтекам, які так сховали його, що й досі не можна знайти.

Як тільки настали темні, безмісячні ночі, Кортес постановив нишком вирватися з пастки. Вночі ацтеки не охороняли міста, отож справа могла скінчитися успішно. Зробивши заздалегідь переносний міст, іспанці та їхні союзники-індіанці одної ночі вирушили в дорогу. Вони вже перебралися через першу вирву на греблі і саме підходили до другої, коли це якась індіанка, що, незважаючи на пізній час, прала білизну, помітила їх у темряві і зчинила тривогу.

Городяни вмить посхоплювались і кинулися в погоню за втікачами. На греблі набилося повно воїнів, озеро вкрилося човнами, закипіла битва. У розтягнуту колону іспанців та їхніх союзників полетіла злива стріл і каміння. Воїни з човнів стягували іспанців у воду й брали їх живцем на жертви ацтецьким богам.

Загарбники боронилися до останнього подиху, але їхні втрати ставали дедалі більші. Від остаточного розгрому їх урятували нищівні удари кінноти й залпи артилерії, які трощили човни й змітали індіанців з греблі. Скориставшись з хвилинного сум'яття, іспанці кинулися в воду, щоб плавом добратися до берега, де можна було вільніше маневрувати.

Після цієї битви од війська Кортеса лишилась жалюгідна ватага закривавлених, обідраних і знесилених недобитків. Іспанці втратили близько третини всіх солдатів, а тлашкаланці — понад п'ять тисяч воїнів. Серед тих, що вийшли з цього розгрому живі, не було жодного, хто б не мав рани. Пропали всі гармати й аркебузи, частина арбалетів і більшість коней. На дно озера пішло також усе золото ацтеків, яке іспанці перед битвою поділили між собою і намагалися винести з міста.

Кортес рушив до столиці тлашкаланців. Через кілька днів конквістадори почали вилазити на схили гірського пасма, яке відділяло їх од країни тлашкаланців. Зійшовши на перевал, вони зупинилися, наче вражені громом: усю долину Отумба заповнювали незліченні юрби воїнів-ацтеків, одягнених у ватне убрання з білої тканини. Здалеку здавалося, що то випав сніг. Над головами воїнів здіймалися списи й військові клейноди, майоріли строкаті пера, видніли гротескні (вони зображали голови різних звірів) шоломи вождів.

Іспанці й тлашкаланці, яких зустріли несамовитим ревом і оглушливим свистом, впевнилися, що це вже надійшла їхня остання година. У відчаї, намагаючись віддати життя якнайдорожче, конквістадори кинулися в самісіньку середину цієї густої людської маси. Попереду на коні їхав Кортес, одразу ж за ним пробивались іспанські солдати, колючи на всі боки рапірами, списами й стилетами, а замикали колону тлашкаланці, озброєні своїми страшними палицями з гострими обсидіановими кільцями.

Попередні бої з чужоземцями нічого не навчили ацтецьких вождів; з незрозумілою безтямністю вони знову допустили тактичну помилку, від якої не вбереглися колись тлашкаланці, а потім і вони самі в боях на вулицях Теночтітлана. Збившись у тісній долині, ацтеки не могли використати кількісної переваги й одразу кинути в бій свої численні загони. Битва зводилася до окремих поєдинків, а в них індіанці не могли справитися з конквістадорами, які були вкриті панцирами і вправно володіли рапірами.

І все ж ця жменька приречених загинула б під натиском значно більших сил ворога. У солдатів уже мліли руки, серед них багато було поранених, що ледве стояли на ногах. Сам Кортес, упавши з убитого коня, добряче потовкся. Ацтеки напирали дедалі дужче, іспанцям загрожувала остаточна поразка.

Але в останню мить Кортес помітив щось таке, що знову запалило в ньому надію і волю до боротьби: поблизу стояв оточений почтом воєначальник ацтеків. Кортес упізнав його по великому султанові на золотому держальцеві. Іспанець кинувся до вождя і, поки схаменулась особиста охорона, проштрикнув його списом і вирвав у прапороносця державне знамено.

І знову повторилося явище, дуже характерне для тогочасних індіанських племен: армія, яка щойно була взірцем дисципліни й хоробрості, одразу ж втратила свою згуртованість та боєздатність. Особиста охорона вождя і його почет дременули на всі боки. Переполох поширювався, мов пожежа в степу, заражаючи найсміливіших воїнів. Ацтеки кинулися врозсип, утікаючи з поля бою. 8 листопада 1520 року іспанці здобули в Мексіці найбільшу перемогу.

В країні тлашкаланців Кортес одразу почав планува-

ти новий похід проти ацтеків і з цією метою послав до Веракруса по допомогу. Тим часом серед ацтеків спалахнула епідемія чорної віспи, яку загарбники привезли з Європи. Від цієї хвороби загинули тисячі індіанців, і серед них брат Монтесуми, вождь повстання, Куїтлауак. І хоч його наступник Куаутемок оголосив священну народну війну, намагаючись залучити до неї навіть тлашкаланців, окремі міста й племена навперейми присилали Кортесу запевнення у своїй лояльності, підписуючи в такий спосіб вирок і собі, й своїм побратимам.

Доля, здавалось, усміхалася Кортесу. Звідусіль почала надходити підмога, якої він взагалі не сподівався. В порту Веракрусі став на якір корабель, який привіз багато вогнепальної зброї та боєприпасів. Губернатор Куби Веласкес надіслав цю зброю генералові Нарваесу, а дісталася вона Кортесові. Загін із ста солдатів-піхотинців і двохсот кавалеристів, яких губернатор Ямайки послав завоювати Юкатан, одразу ж перейшов до Кортеса. Якийсь корабельник продав Кортесу свій корабель, навантажений зброєю, а екіпаж його завербувався до конквістадорів. Уже під час облоги Теночтітлана до Веракруса прибули невідомо звідки ще три кораблі, на яких було двісті піхотинців і сімдесят кіннотників.

Усе це зміцнило армію Кортеса — вона стала сильніша, ніж будь-коли до того, і складалася з 818 солдатів-піхотинців (з них 118 були озброєні арбалетами й аркебузами), 110 кіннотників, 3 великих залізних гармат, 15 легких бронзових гармат — так званих фальконетів, а також 75 тисяч тлашкаланських воїнів.

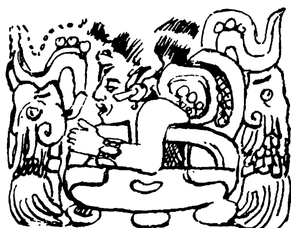
Кортес пам'ятав, як далася їм узнаки флотилія ацтецьких човнів, отож надумав виставити проти неї свій власний флот. Він наказав побудувати тринадцять бригантин, оснащених вітрилами. Такелаж, вітрила і залізне окуття взяли від спаленої колись армади.

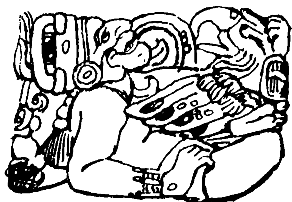
Незабаром ацтеки зазнали найтяжчого удару: союзницьке й братнє місто Тескоко, розташоване навпроти Теночтітлана над тим самим озером, внаслідок династичних інтриг запропонувало Кортесові дружбу й запросило його на свою територію. Отак завдяки зраді в самій державі ацтеків загарбники здобули базу майже під боком столиці ацтеків.

Доправити важкі бригантини із столиці тлашка-

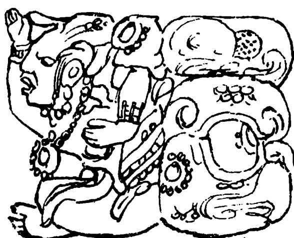
Воїни-ацтеки атакують армію конквістадорів, яка переходить греблю Теночтітлана (ацтецький малюнок).

Ієрогліфи майя, знайдені на стінах храмів та палаців.

ланців до Тескоко, на якихось сто кілометрів через неосяжні гірські перевали — то було нечуване діло. Це зробили тисячі індіанських носильників під охороною двохсот тисяч тлашкаланських воїнів.

Протягом кількох місяців Кортес намагався оточити Теночтітлан щільним кільцем блокади: його люди займали всі навколишні містечка й села, а головне — руйнували акведук, щоб позбавити місто води. Готуючись до штурму, Кортес розділив свою армію на три оперативні групи, які мали одночасно форсувати три греблі, що вели до міста.

Куаутемок організував добре продуману оборону. Греблю він перегородив шанцями й фортечними ровами, фланги яких охороняли на воді сила-силенна воїнів на човнах.

Кортес атакував безперервно, але щоразу мусив відступати під градом каміння, устилаючи дорогу трупами. А проте незабаром становище змінилося на користь іспанців. З міста Тескоко підійшла флотилія бригантин. Несподівана поява величезних білокрилих човнів, які з неймовірною швидкістю розтинали поверхню озера, викликала серед індіанців остовпіння й жах. Бригантини з розгону налітали на вутлі човни, плюючи вогнем із фальконетів та рушниць. Озеро вмить вкрилося трупами і рештками потрощених човнів.

Флотилію ацтеків було розгромлено, фланги й тили барикад, споруджених на греблях, лишилися відкриті. Правда, оточені з усіх боків ацтеки захищалися й гинули, як ніколи нехтуючи смерть, але стримати атак не могли. Кортес одну за одною захоплював барикади, просуваючись уздовж греблі до столиці.

У місті іспанцям довелося з боями брати кожен будинок, кожну піраміду. Не раз вони попадали в пастки. З дахів, з вершин пірамід, із-за стін — з усіх боків — чоловіки, жінки й діти засипали їх камінням, стрілами з луків. І загарбники мусили поспішно відступити, лишаючи по собі трупи людей і коней.

Не маючи змоги зламати народного опору, Кортес велів підпалити місто й відійти на середину греблі. Пожежа перетворила місто на вогненне пекло, з якого ракетами бризкали іскри. Хоробрим городянам здавалося, що настав кінець світу. Хитаючись від голоду й виснаження, вони, мов ті привиди, блукали по вулицях і над

каналами, де було повно трупів. З вершин пірамід лунали похмурі заклики жерців і глухе торохкотіння воєнних барабанів.

Однієї ночі іспанці піймали керівника повстання Куаутемока, коли той на човні намагався вирватися з обложеного міста. Кортес прийняв воєначальника з великими почестями, запевнив, що шануватиме його королівську гідність. Куаутемок попросив, щоб Кортес дозволив мешканцям Теночтітлана залишити місто й оселитися в навколишніх селах.

Удосвіта з руїн, які диміли пожарищами, висипали жителі столиці, які ще лишилися живі. Сімдесят тисяч чоловіків, жінок і дітей три дні й три ночі ішли, змучені, вздовж греблі, ішли в світ, на тяжке поневіряння.

Облога тривала три місяці. Втрати ацтеків становили, за одними джерелами — 120, за іншими — 240 тисяч чоловік. Серед тлашкаланців загинуло 30 тисяч воїнів. Тільки іспанцям перемога дісталася ціною незначних втрат. Отже, весь тягар війни ліг на плечі індіанських племен, а користь від неї мали тільки білі прибульці з-за моря.

Захопивши місто, конквістадори негайно почали шукати затоплений скарб Монтесуми. Водолази обшукали дно озера й каналів, солдати обнишпорили всі закапелки міста. Проте успіх був дуже незначний: знайдено тільки п'яту частину скарбів, відкладених свого часу для короля Іспанії.

І тоді Кортес вчинив підлоту, яка назавжди вкрила його ім'я ганьбою. Порушивши власне слово, він піддав Куаутемока тортурам, щоб примусити його видати схований скарб. Але мужній індіанський вождь не сказав жодного слова. Через кілька років Кортес велів повісити Куаутемока за те, що він нібито підбурював народ до бунту.

Рештки скарбу ацтеків Кортес вислав до Іспанії, але вони ніколи не дійшли туди. В листі від 15 травня 1522 року капітан корабля повідомив, що на нього напав корсар, який був на службі французького короля, і відібрав усі скарби. Випадок, цей великий майстер іронії, зробив так, що золото Монтесуми, призначене Карлові V, дісталося найлютішому його ворогові Франціску I.

Зруйнування Теночтітлана не зламало духу індіанських народів. Ще довгі роки вони вели нещадну парти-

занську війну, колонізатори не мали спокою ні дня, ні години. Берналь Діас писав: «Спроба примусити тубільців платити податки по всій Новій Іспанії стала гаслом до повстання. Збирачів податків убивали так само, зрештою, як і всіх інших іспанців, що попадали до рук індіанців. У провінціях опір був загальним явищем, так що ми весь час мусили патрулювати з великими загонами війська, аби утримати народ цього краю в шорах».

Здобувши перемогу, іспанці одразу ж почали систематично знищувати місто. Вони розбирали руїни палаців та храмів і засипали канали; піраміди зрівняли з землею і незабаром побудували тут своє місто, відоме нині під назвою Мехіко. Там, де на піраміді був храм бога війни, тепер стоїть кафедральний собор, а на руїнах палацу Монтесуми височить колишня резиденція іспанського губернатора. За неповних п'ять років столиця ацтеків з її скульптурними скарбами й цінною архітектурою так добре захована під фундаментами іспанських будівель, що по ній не лишилося й сліду.

Могутня індіанська держава перестала існувати, проте народ її не загинув. Індіанці не тільки пережили найтяжчий період неволі, але й заповнили вулиці та ринки іспанського міста мальовничим натовпом ремісників і торговців, ткачів і гончарів, садівників, ювелірів і хліборобів. Іспанські палаци та вілли були тільки острівцями серед повноводного й плодовитого індіанського моря. З елементів чисто індіанських і принесених зовні виникли основи нової мексіканської культури з власним, народним обличчям. Загартовані в віковій боротьбі за визволення, індіанці стають у своєму краї дедалі вирішальнішою політичною силою; не за горами той час, коли вони повернуть собі повну незалежність і необмежену свободу культурного та матеріального розвитку.

КІНЕЦЬ ПОЖИРАЧІВ ЛЮДСЬКИХ СЕРДЕЦЬ

«Король міста Тескоко, мандруючи переодягнений по своєму краю, зустрів одного разу хлопця в лахмітті, який ходив по полю й старанно визбирував хмиз.

— Чому ти не збираєш хмизу он у тім лісі? Там же його багато більше, ніж тут.

— Мені б дісталося за це. Той ліс належить королю, там під карою смерті заборонено збирати.

— Справді? Що ж воно за людина цей ваш король?

— О, то безсердечний чоловік... Не дає людям того, що є дар божий».

У цьому ацтецькому анекдоті, подібному до казок про багдадських каліфів з «Тисячі і одної ночі», виразно проявляються класові суперечності тогочасного індіанського суспільства. Ми бачимо тут безжалісного, жадібного до багатства володаря і бідного хлопця, представника знедоленого люду, якому не дають навіть оберемка хмизу, щоб затопити піч, і який гостро відчував несправедливість такого суспільного ладу.

Ми вже знаємо безпосередні причини того особливого в історії факту, що десятимільйонна держава воїнів розсипалася під ударами жменьки іспанських авантурників. Знаємо, який великий вплив на долю цієї країни мало те, що серед самого індіанського народу виникла зрада, що індіанські вожді безглуздо дотримувалися старої, примітивної воєнної тактики і не вміли пристосуватися до нової ситуації, що, нарешті, Монтесума у своїй поведінці з заморськими прибульцями виявив забобонний страх і млявість.

Але корені поразки треба шукати, як те вказує анекдот, значно глибше: у співвідношенні суспільних сил і в історії індіанського народу.

В період іспанських завоювань колишня племінна община, виборність вождів і поділ землі між родами та родинами існували вже тільки формально. З того часу, коли ацтеки, ставши на шлях завоювань, створили свою державу, майнове й суспільне розшарування поглибилось — адже виник могутній аристократичний клас воїнів, який не тільки привласнював собі землі, але й наживав великі багатства, загарбуючи воєнну здобич та полонених. Влада вождя подекуди вже стала спадковою.

Пліч-о-пліч з такими можновладцями і сановниками міцніла могутня каста жерців. Королі давали їм дедалі більше землі, так що кінець кінцем у країні ацтеків не лишилося такого місця, де б у храмів не було великих маєтків. Крім того, жерці мали право стягувати десятину з усіх селянських господарств, розташованих у районі храму.

Два верховні жерці посідали друге — після короля —

становище в державі. Їхній вплив досягав найдальших закутків, бо численний нижчий клір був розпорошений по всій країні. Досить сказати, що при головному храмі в Теночтітлані мешкало п'ять тисяч жерців різного сану. За панування Монтесуми жерці здобули навіть першість перед можновладцями і вирішальний голос у політичних справах.

Вільні колись члени родів перетворилися на безземельних селян і з часом, попадаючи в дедалі більшу економічну залежність од можновладців та жерців, стали майже рабами. Поряд з цими людьми тут були й справжні раби — ряди їх безперервно поповнювалися воєнними бранцями і виходцями з селянських родин, яких збіднілі батьки ще в дитинстві продавали в рабство.

Отже, індіанське суспільство розпадалося на багатих і широкі маси бідноти, на поміщицьку аристократію та жерців і на селян та ремісників. Між цими двома головними частинами суспільства була не тільки майнова відмінність — вони відрізнялися навіть у звичаях: аристократія, наприклад, носила зовсім інше вбрання, ніж селяни та ремісники.

В той час, коли представники панівних верств потопали в розкошах і багатстві, народ тяжко працював, щоб мати шматок хліба. Конквістадори часто писали в своїх щоденниках, що поряд з пишними палацами густо тулилися нужденні мазанки з глини і пальмового листя, в яких жила більшість індіанців. У Чолулі і Теночтітлані увагу Кортеса привернули юрби старців, які настирливо жебрали серед перехожих. З індіанських історичних хронік ми знаємо, що бідні батьки, доведені до краю злиднів, продавали своїх дітей не тільки в рабство, а й храмам на криваві жертви. Деякі подружжя навіть народжували дітей для того, щоб потім продати їх на ритуальний заріз.

З другого боку певне уявлення про багатство вельмож дає хоча б той факт, що тільки в місті Тескоко було триста палаців з тесаного каменю, оточених парканами й садами, прикрашених клумбами квітів і водограями. Кімнати в них було оздоблено багатими барельєфами, коштовними тканинами і виробами з щирого золота.

Королів ацтеків вшановували, як богів. Коли помер король Тескоко, на вогнищі разом з його трупом спалили двісті рабів і рабинь. Прах цього короля поклали в

золоту урну, інкрустовану коштовними каменями, й помістили в храмі бога війни.

Монтесума вступив на трон 1502 року і одразу ж повівся надто деспотично. Вважаючи себе за рівню богам, він ставився до підлеглих гордовито й зухвало. Заслужених ветеранів багатьох воєн, яких його батько нагородив посадами при дворі, новий король вигнав з палацу тільки тому, що вони походили з черні, а не з аристократичних родів. Придворні мусили падати ниць перед королем і могли звернутися до нього лише через секретаря. Народ був незадоволений величезним збільшенням податків. У країні раз у раз вибухали навіть бунти, і королівські солдати жорстоко придушували їх.

Кошти від податків ішли значною мірою на утримання двору. А двір цей був чималий: сотні чиновників, придворних і челяді, а головне — кількасот наложниць, які жили в окремому крилі палацу.

Монтесума дуже любив розкішне вбрання. Він переодягався чотири рази на день і ніколи вдруге не надівав того самого вбрання, хоч, виготовляючи його, індіанські вмільці-ремісники працювали по кілька місяців.

Перед обідом у кімнату вносили сотні тарілей з найрізноманітнішими вишуканими стравами. Монтесума вибирав собі те, чого йому в цю мить хотілося, а решту виносили для придворних. То були страви з дичини і свійської птиці, з риби, яку спеціальні бігуни приносили від Атлантичного океану, з різноманітних овочів.

Прислуговували Монтесумі придворні та вродливі жінки. Володар сідав на подушках біля низенького, різьбленого столика, затулений позолоченою ширмою. Тарелі з тонкої кераміки або золота можна було подавати тільки один раз, потім їх віддавали придворним. Їдальню освітлювали скіпкою з пахучого смолистого дерева. Під час їди король попивав шоколад, заправлений ваніллю та іншими прянощами.

По обіді Монтесума мив руки в срібній чаші, запалював люльку й дивився виступи блазнів, карликів, еквілібристів, фокусників і танцівниць. Потім ішов у свою спальню й кілька годин відпочивав.

Небувалу розкіш, у якій жила аристократія і яка виникла з експлуатації трудящих мас, можна було підтримувати тільки за допомогою сили. Щоб захистити себе від повстань робочого люду, аристократичні

сім'ї жили в окремих кварталах міста, за фортечною стіною. Окрім палаців, там були головні осередки релігійного культу. Велика піраміда бога війни в Теночтітлані, як ми вже знаємо, була оточена могутнім муром з вежами; на майдані біля неї завжди стояв напоготові загін з кількох сотень воїнів.

Знаючи ці факти, нам легше зрозуміти дивну, на перший погляд, байдужість індіанського народу до провокаційних заходів конквістадорів. Навіть ув'язнення Монтесуми не вивело індіанців з апатії, і якби не кривава різня Альварадо, то, можливо, до повстання і не дійшло б.

Ось один випадок, який переконливо показує, що народові було байдуже до долі своїх повелителів. Армія Кортеса, яка складалася з іспанців і тлашкаланців, під час облоги Теночтітлана отаборилась у Тескоко. Стосунки між союзниками були далеко не бездоганні, бо іспанські солдафони не минали жодної нагоди, щоб показати індіанцям свою зневагу. Якийсь іспанець дійшов до того, що глибоко образив одного тлашкаланського вождя.

Знеславлений сановник подався скаржитися до Кортеса. Не діставши сатисфакції, страшенно обурений вождь покинув Тескоко й рушив додому. Кортес наказав піймати його і послав на ешафот за дезертирство. Екзекуція відбулася серед білого дня на очах 75-тисячної армії тлашкаланців, але ніхто навіть пальцем не поворухнув, щоб захистити свого вождя й земляка.

Тільки глибокою класовою прірвою між народом та його повелителями можна пояснити інше чудне явище — те, що індіанське військо, втративши воєначальника, одразу ж кидалося врозтіч і залишало поле бою, немовби вважало війну справою вождів, а не своєю власною. Отже, війна ацтеків з іспанцями то була війна аристократії і зовсім не мала характеру боротьби народу за свою незалежність. Тільки повстання в Теночтітлані набрало характеру всенародної боротьби, але тоді було вже надто пізно.

Відповідальність за хід війни падала виключно на аристократичну верхівку індіанських племен. Ми вже знаємо, якими відсталими методами провадили цю війну індіанські воєначальники. При зустрічах з конквістадорами армії табасків, тлашкаланців і ацтеків збивали-

ся в густий натовп, виставлений без будь-якого захисту під залпи вогнепальної зброї і зосереджені атаки іспанців. З цього погляду найгірше відзначилися вожді ацтеків. Хоч вони вже й мали неабиякий попередній досвід, але, всупереч йому, повторили ту саму фатальну помилку в долині Отумба; розміщення війська суцільною масою тут особливо скидалося на тупу безтямність.

Неминучим наслідком панування аристократії були загарбницькі війни, які невпинно точилися між індіанськими племенами. Жадібні до багатства імущі класи нападали на сусідів, одбирали у них найкращі землі й накладали данину, яку ті мали платити металами, виробами ремісників і селян, а також людьми, призначеними на жертву богам або до рабської праці на землі.

В цій боротьбі за гегемонію ацтеки поступово брали верх, і в 1427—1440 роках утворили велику державу, до якої ввійшли Мексіка, Юкатан і Гватемала. За винятком тлашкаланців, ацтеки завоювали всі племена, що населяли ці території — тотонаків, табасків, сапотеків, містеків і багато інших. У їхніх містах стояли гарнізони ацтецьких воїнів, а збирачі стягували данину, відносячи її на склади в Теночтітлан. Тому, хто намагався ухилитись від сплати податків, загрожувала смертна кара, за найменші провини поневолені племена мусили віддавати цвіт своєї молоді на криваві жертви богам ацтеків.

Ацтеки здобули перевагу завдяки своїй войовничості, яка викликала страх серед інших племен, і насамперед — завдяки залізній дисципліні своєї суспільної організації, схожій на дисципліну хрестоносців. Чоловіки, за винятком жерців, жили групами; групи було поділено на кілька ступенів, які відрізнялися між собою відзнаками, а також убранням і зброєю. Групи найвищого ступеня складалися з воїнів аристократичного походження, але навіть вони поділялися на ранги відповідно до воєнних заслуг. Військові порядки були тут надзвичайно суворі: за найменшу провину карали на смерть. Один з королів Тескоко засудив до смертної кари двох своїх синів за якесь дрібне порушення дисципліни перед лицем ворога.

З дня на день ацтеки посилювали свій політичний і економічний утиск. Окремі індіанські племена бралися до зброї, щоб скинути тяжке ярмо, але між самими повстанцями не було єдності, вони неодмінно зазнавали по-

разки і розплачувались потім ще більшими податками та найкращою частиною своєї молоді, яка потрапляла до неволі і на жертовний олтар ацтецьких богів.

Попередник Монтесуми протягом усього свого панування втихомирював бунти, а Монтесума безперервно провадив війни, під час яких одна частина народу приборкувала другу, збунтовану.

Знаючи ці факти, неважко зрозуміти, чому Кортес так легко розгромив велику, багатомільйонну державу ацтеків. Підкорені ацтеками племена, як, наприклад, тотонаки, вітали в його особі свого союзника й визволителя, інші ж спочатку чинили опір, як то було з тлашкаланцями, але кінець кінцем починали завзято допомагати йому в боротьбі проти спільного ворога. Згодом ацтеки, відокремлені від інших племен, опинилися в меншості. Кортес зробив те, чого ніколи не могли зробити самі підкорені індіанські племена: об'єднав їх у монолітну могутню збройну силу. Під час облоги Теночтітлана він командував уже стотисячною армією індіанських воїнів, які жадали помститися своїм гнобителям. Перемога Кортеса була, власне, перемогою індіанців над індіанцями.

Картина політичного становища в країні ацтеків буде неповна, якщо не згадати про релігію, котра ще більш, ніж будь-яка інша релігія на світі, була знаряддям гноблення і ацтецького народу, і всіх підкорених індіанських племен. Жорстокий і кровожерний ритуал її поглинав безліч людських жертв: чоловіків, жінок і навіть дітей, у тому числі й немовлят.

Релігія ацтеків була політеїстичною, божества в ній мали владу над силами природи і діями людей. Богів зображали схожими на людей, але надавали їм риси гротескні й потворні, інколи навіть тваринні. Богів було так багато, що тільки перелік їх зайняв би цілий розділ.

Серед тієї безлічі божеств ми вже знаємо Кецалькоатля; хоч цей бог і мав добре серце, але йому теж складали людські жертви. Дуже поклонялися ацтеки богові сонця та його дружині — богині місяця. Схід сонця жерці вітали псалмами й кривавими жертвами. Затемнення сонця вважали за велике нещастя, у храмах тоді сурмили тривогу і били в барабани, а люди захлиналися від плачу й роздряпували собі губи.

Верховним божеством був бог сонця — джерело всякого життя, Теотл, але поклонялися більше грізному богу війни Уіцілопочтлу. В його особі і в тих жертвах, якими його вшановували, чітко відбилися кровожерні інстинкти ацтецьких жерців. Цей огидний бог, тільки-но з'явившись на світ, заплямував себе кров'ю рідні: він поодрубував голови своїм братам і єдиній сестрі. Його мати була потвора і викликала почуття жаху: замість голови вона мала череп мерця, а замість пальців — кігті кречета.

Людські жертви ацтеки приносили так. Чотири жерці, розмальовані в чорний колір і в чорних убраннях, хапали юнака за руки та ноги і кидали його навзнак на жертовний камінь. П'ятий жрець, одягнений у пурпурні шати, гострим кам'яним ножем розрізав йому грудну клітку і рукою виривав серце, яке потім кидав під ноги божественній статуї. У ацтеків було ритуальне людожерство: серце жертви споживали жерці, а тіло, зіпхнуте із східців піраміди, забирали додому члени аристократичних родів і з'їдали під час урочистих бенкетів.

Протягом року в ацтеків було вісімнадцять головних свят, які часто тривали по кілька днів; крім того, взагалі кожен день був присвячений якомусь божеству, тому людська кров лилася в храмах безупинно.

Найцікавіше було свято бога Тескатліпока. За рік до цього свята обирали жертву — вродливого юнака без будь-яких фізичних вад. Обранця одягали як бога, давали йому ім'я і всі відзнаки бога. Відтоді він ставав земним представником бога, і всі люди набожно поклонялися йому. Протягом усього підготовчого періоду юнака запрошували на гулянки в аристократичні доми, він жив у розкоші та безперервних розвагах. На останній місяць обранцеві бога давали чотирьох дівчат, які ставали його дружинами.

Лежали на ньому й деякі обов'язки, що йшли з легенди про бога Тескатліпока. Існувало повір'я, що цей божок бродив ночами й викрадав людей, тягнучи їх на той світ. Щоб піддобритися до нього, ацтеки ставили понад дорогами кам'яні лави, на яких стомлений мандрівками бог міг би відпочивати. Юнак, обраний на жертву, за прикладом бога, мусив виходити ночами на роздоріжжя і час від часу сідати на придорожні лави. Звичайно

його супроводив великий почет із золотої молоді — можливо, для того, щоб приречений не втік.

У день свята юнака в паланкіні несли до храму, і тут жерці вбивали його. Тіло скидали по східцях з піраміди, а потім його, як і інші жертви, споживала ацтецька аристократія.

Богині хліборобства офірували молоду дівчину. Розмальована червоною і жовтою фарбою (це мало символізувати кукурудзу), вона мусила виконати посеред храму вишукані ритуальні танці, а потім гинула на жертовному олтарі.

В релігії ацтеків був навіть особливий покровитель людських жертв — бог Хіпе. На честь його жерці живцем здирали з юнаків шкіру, яку потім натягували на себе й носили протягом двадцяти днів. Навіть сам король надівав на себе шкіру з рук і ніг цих юнаків.

Вершиною дикості був ритуал, зв'язаний з культом бога вогню. На піраміді, в храмі цього бога, жерці запалювали велике багаття, потім роздягали наголо воєнних бранців і зв'язаних кидали у вогонь. Не чекаючи, поки ті сконають, витягували їх гаками, брали собі на спину і так виконували навколо багаття ритуальний танець. А тоді вже дорізували нещасних на жертовному камені.

Релігія ацтеків не щадила навіть дітей. В часи посухи жерці вбивали хлопчиків і дівчаток, щоб цим умилостивити бога дощу. Немовлят, яких купували у злидарів, одягали в святкове вбрання, прикрашали квітами і в колисках несли до храму. Закінчивши ритуальні обряди, їх убивали ножами.

Як тільки з'являлися перші паростки кукурудзи, дітей починали умертвляти інакше: їм відрізували голови, а тіла, заховавши в гірських печерах, зберігали як реліквії. Коли ж дозрівала кукурудза, жерці купували четверо дітей п'яти-шести років і замикали їх у льохах на голодну смерть.

Особливим звичаєм була безкровна битва, яку щороку на умовному місці вели між собою ацтеки й тлашкаланці. Воїни не мали зброї, вони боролися один з одним як важкоатлети, намагаючись узяти противника в полон. Бранців одвозили потім у клітках до своїх храмів на криваву жертву.

Інший обряд дуже скидався на римські бої гладіато-

рів. Полоненого прив'язували на довгому посторонку до важкого каменя й давали йому щит і палицю — такі маленькі, що ними важко було щось зробити. До бою з ним ставав нормально озброєний воїн-ацтек. Прив'язаний і майже беззахисний бранець не мав ніякої надії перемогти в цьому бою, зате коли йому все-таки щастило подолати одного за одним шістьох противників, а самому вийти без жодної подряпини, то він здобував волю.

Такий незвичайний випадок трапився з одним уславленим своєю нелюдською силою тлашкаланським королем, якого ацтеки захопили в полон. Перемігши по черзі шістьох противників, він здобув право на волю, а проте захотів обрати смерть, бо, за індіанськими повір'ями, воїни, переможені в такому герці, потрапляли до особливого раю.

Точно невідомо, скільки людських жертв гинуло щороку в країні ацтеків. На думку вчених, 20 — 30 тисяч. Може, це число й завелике, проте немає сумніву, що жертв було дуже багато. Одним з доказів цього є своєрідні склади з десятками тисяч людських черепів, знайдені в усіх ацтецьких містах, і зокрема будинок у Теночтітлані (про нього ми вже згадували), де Берналь Діас нарахував 136 тисяч черепів.

Здобувати офіри для ненажерливих богів — то була в ацтеків важлива державна справа. Спеціальна група воїнів займалася тільки тим, що хапала бранців і доправляла їх храмам. Не одну війну ацтеки починали, щоб захопити полонених на офіру богам. Від того, скільки бранців було на рахунку воїна, залежала і його честь, і підвищення в ранзі. Отож у бою воїни намагалися не вбивати чи ранити противників, а брати їх у полон. Цей дивний звичай, напевно, пояснює, чому серед конквістадорів було дуже мало забитих і поранених. Якось Монтесуму запитали, чого він терпів у сусідстві незалежну державу тлашкаланців, і той, не задумуючись, відповів: «Щоб вона постачала нам людей на офіру богам».

1479 року мало відбутися урочисте освячення кам'яної плити, на якій вирізьблено календар ацтеків. Це був той відомий «Камінь сонця», який зазнав потім дивовижної долі й кінець кінцем опинився в Національному музеї в Мехіко. Король Ахаусатл скликав раду своїх

союзників-королів та воєначальників, щоб обміркувати, на кого піти війною, аби здобути полонених. Постановили вирушити проти племені тлашкаланців. Але війська ацтеків та їхніх союзників зазнали ганебної поразки й повернули з порожніми руками.

Радились, радились, і битву почали між собою самі союзники. Ацтеки захопили сімсот полонених, а їхні «противники» — чотириста. А тому що освячення каменя було справа спільна, то на офіри віддали і тих і тих. Спійманих воїнів поставили в ряд біля «Каменя сонця», потім король, жерці й можновладці забивали їх кинджалами. Жоден не лишився живий.

Під час урочистого освячення храму бога війни в Теночтітлані, яке відбулося 1486 року, забито буцімто двадцять тисяч воїнів, а Монтесума, щоб залишити пам'ять про свою коронацію, послав на смерть дванадцять тисяч воїнів. Неважко собі уявити, яка ненависть і який терор панували серед індіанських племен Мексіки в той час, коли туди прибули іспанці.

Історичні факти говорять про те, що масові людські офіри ацтеки почали приносити лише на початку XIV століття, тобто в період, коли племінна община вже розпалась і в державі виникла керівна верхівка воїнів на чолі з королем. Вони й використали стародавній ритуал з епохи дикості, щоб боронити здобуті пільги й привласнене народне добро.

Той, хто насмілювався здіймати голос проти привілеїв воїнам, кінчав своє життя на жертовному камені бога війни. Вже сам вигляд жерців міг відбити в людей будь-яке бажання опиратися. Одягнені й розмальовані в чорне або пурпурове, з довгими пасмами волосся, зліпленого загуслою кров'ю, вони скидалися на лютих демонів, позбавлених людських почуттів.

З повідомлень конквістадорів ми знаємо, що в релігійних святах у Чолулі й Теночтітлані брали участь переважно члени аристократичних родів і що населення ставилося до збезчещення богів та їхніх храмів досить байдуже. Отже, можна сказати, що релігія ацтеків була релігією тільки аристократії.

Характер народу зовсім не відповідав духові релігійного культу з його кривавими офірами й похмурими жерцями. Середній індіанець — байдуже, з якого племені він походив — відзначався гостинністю, добродуш-

ним гумором і величезною працьовитістю. Захоплено, навіть з деякою безтурботністю він оддавався усім радощам життя. Любив тинятися серед натовпу на вулицях і ринках, охоче брав участь в іграх, народних гуляннях і масових танцях. Зацікавлено стежив, як виступають вуличні актори, фокусники та еквілібристи, любив спокійні, мальовничі та велелюдні релігійні свята і обряди, під час яких співав і приносив богам жертви з квітів та овочів.

Особливо кохався він у квітах. Любов до квітів збереглася в Мексіці до наших днів і лишилася наймилішою рисою мексіканського народу. Всі міста, через які проходили конквістадори, буквально потопали в квітах. Квіти були на всіх островах, у містах і селах, на вулицях і майданах — вони заповнювали навіть пласкі дахи будинків і звисали гірляндами над головами перехожих.

Спочатку народ вітав усюди навіть іспанців гірляндами і букетами квітів. Індіанці робили це охоче, немов бажаючи дати вихід притаманній радості життя.

Дуже популярні були серед індіанців різноманітні спортивні змагання. Проте перше місце тут посідала гра в м'яча — для неї в кожному місті був спеціальний стадіон. Учасники гри повинні були забити гумовий м'яч (індіанці вже тоді знали каучук) в обруч, прикріплений упоперек до стіни. Правила забороняли грати руками, ногами й головою; м'яч треба було відбивати тільки стегнами. Деякі гравці, так само, як іспанські тореадори, ставали народними героями й користувалися загальною любов'ю.

Незважаючи на безтурботний характер, індіанці були надзвичайно мужні й часто нехтували смертю. Вони сміливо боролися з жорстокими завойовниками, вбиваючи палицями їхніх коней, безстрашною лавою йдучи під вогонь іспанських гармат. Окремі бої цілком спростовують твердження американських імперіалістів, які намагаються довести, що поразка індіанців пояснюється нібито їхньою расовою неповноцінністю.

Індіанський народ не втратив у боротьбі своєї честі. В смертельну прірву його втягнула невеличка верства здичавілих, темних і нікчемних можновладців та жерців, поведінка яких перед лицем небезпеки була, власне, зрадою.

СЛІПИЙ УЧЕНИЙ ВІДКРИВАЄ ВТРАЧЕНУ ЦИВІЛІЗАЦІЮ

В період іспанських завоювань у палацах та храмах Мексіки зберігалася сила-силенна документів, де жерці записали історію не тільки ацтеків, але й стародавніх індіанських народів: майя, тотлеків і містеків. Писали тоді чудернацьким і витонченим малюнковим письмом на різноманітному матеріалі — бавовняному полотні, м'якій, добре вичиненій шкірі, а найчастіше — на папері з агави, подібному до єгипетського папірусу.

Закручені індіанські ієрогліфи викликали серед конквістадорів забобонний страх: іспанці вважали, що то диявольські знаки, які мали погану силу й могли наврочити нещастя. Тому завойовники з завзяттям фанатиків почали вишукувати їх і систематично знищувати, не замислюючись над тим, що не один із цих документів уже хоча б завдяки кольоровим ілюстраціям мав велику ціну як старовинна художня пам'ятка.

По всій Мексіці запалали вогнища, на яких горіли зібрані звідусіль нотатки й історичні хроніки — невичерпні джерела знань про завойований край. На підставі всього того, що вціліло від побожної люті конквістадорів, насилу можна було відтворити історію цієї нещасливої цивілізації, так грубо обірваної в своєму розвитку.

Сигнал до повсюдного аутодафе* першим дав мексіканський архієпіскоп Хуан Самаррага, а взірцем для нього був архієпіскоп Хіменес, який на двадцять років раніше знищив у Іспанії рукописи прекрасної колись мавританської культури.

Слідами Самарраги пішли й інші. Так, наприклад, губернатор фон Лоренсо Сабала спустошив у Теночтітлані всі архіви ацтеків і зібрані рукописи продав дрібним торговцям як обгортковий папір.

Приблизно так само іспанці вчинили і з пам'ятками стародавнього індіанського будівництва та архітектури: їх знищували так завзято, що за п'ять років іспанського панування від великої держави ацтеків не лишилося й сліду. Гігантські руїни храмів, палаців, уламки розбитих скульптур використано для того, щоб засипати озеро та канали. Незабаром місто втратило характер «Венеції Заходу», як його назвали перші іспанські прибульці. Навіть могутніх пірамід не лишилося: деякі —

наприклад, велику піраміду бога війни — зрівняно з землею, інші, занедбані людьми, поступово руйнувались од вітру і дощів, втрачали свою форму, заростали всякою рослинністю і ставали звичайними круглими пагорбами, в яких уже ніхто не міг упізнати колишніх величних будівель.

У всьому цьому однаковою мірою винні були як простота і релігійний фанатизм тубільців, так і політичне лицемірство загарбників, що дбали тільки про свою здобич. У індіанців одібрали землю, самих їх загнали до роботи на плантаціях і в копальнях, тому завойовники знищували все, що могло б нагадати цим людям про їхню давню велич. Коли в середині XVIII століття в Чатопультеку знайшли кам'яну плиту з барельєфним зображенням Монтесуми, мексіканські власті звеліли якнайшвидше нишком розбити її на куски й закопати десь у відлюдному місці.

За таких умов менш як через сто років культура індіанських народів пішла в безвість. Ніхто вже не вмів прочитати індіанських ієрогліфів. Триста років історики та археологи були зовсім байдужі до тих давніх багатих і оригінальних цивілізацій. Пам'ять про них збереглася тільки по глухих індіанських селах, де люди з покоління в покоління нишком передавали одне одному давні розповіді про колишніх богів та жерців, про Монтесуму і героїчну боротьбу індіанців проти конквістадорів.

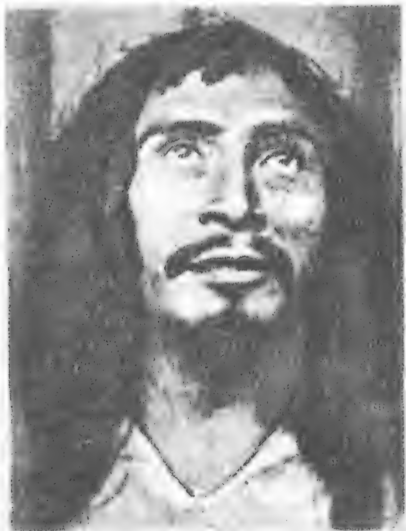
Це сумне становище змінив Вільям Гіклінг Прескот, автор відомого твору «Завоювання Мексіки», виданого 1843 року в Нью-Йорку. Книжка, в якій було кілька сот сторінок суцільного тексту, одразу ж завоювала собі величезну популярність і тепер увійшла до скарбниці світової класичної літератури.

Чим пояснити цей величезний успіх? Насамперед тим, що автор надзвичайно ретельно зібрав на сторінках свого твору всі повідомлення про народи Центральної Америки, які тільки можна було відшукати в бібліотеках і архівах світу. То був матеріал зовсім незнаний, сенсаційний навіть для фахівців. Людство, немовби протерши очі, з подивом довідалося про світи, які потонули в тьмі забуття.

До того ж автор виявився дуже талановитим і натхненним письменником з багатющою уявою. «Завоюван-

Молодий бог кукурудзи (скульптура з міста Копана).

Сучасний потомок індіанців майя.

Ацтеки (ацтецький малюнок).

Батьки-ацтеки проводжають дітей до школи (ацтецький малюнок).

ня Мексіки» з початку й до кінця читається одним духом, як цікава, повна романтики пригодницька повість. У захопливій розповіді автора ми немов бачимо живих Кортеса, Монтесуму і їхнє оточення, напружено стежимо за подіями на полі бою, оглядаємо міста, сповнені барв і руху, знайомимося з їхніми мешканцями, вивчаємо звичаї, релігію та історію індіанських народів — словом, охоплюємо поглядом велику епічну панораму незвичайного для нас світу, намальовану талановито й натхненно.

Новиною в цій книжці була й неприхована симпатія до індіанців. У той час, коли імперіалістична пропаганда твердить про расову неповноцінність індіанських народів, автор доброзичливо показує великі здобутки їхньої цивілізації, змальовує героїзм індіанців у боротьбі з загарбниками, хоч, звичайно, не заплющує очей і на їхні слабості, на помилки. Що ж до іспанців, то він безжалісно зриває з них лицемірну машкару безкорисливих католицьких місіонерів, викриває їхню жорстокість і жадібність, прикриті релігійністю, описує весь завойовницький похід конквістадорів як низку злочинів, віроломств і хитрих підступів, але при цьому зовсім не заперечує, що Кортес був людина дуже здібна і хоробра на полі бою.

Хто ж такий Вільям Гіклінг Прескот? Мешканці Нью-Йорка були здивовані, дізнавшись про нього докладніше. Автор отієї монументальної праці жив у скромному будиночку. Коли сюди прийшли репортери, їх прийняв у притемненій кімнаті чоловік років сорока семи.

Прескот охоче розповів про своє життя. Народився він 1796 року. Вчився на юридичному факультеті Гарвардського університету, а потім працював у адвокатській канцелярії свого батька. В студентські роки один товариш жартома кинув на нього скоринку хліба і влучив у ліве око. З часом жарт виявився згубним. Прескот перестав бачити на ушкоджене око, а потім почав сліпнути й на друге. Це змусило його покинути роботу адвоката й податися до Європи, де він сподівався дістати допомогу у видатних фахівців.

На жаль, усі заходи були марні. Настав день, коли Прескот з болем у душі впевнився, що на все життя залишиться сліпцем. Але він не занепав духом. Втіхою

для нього були дві обставини — він матеріально ні від кого не залежав і міг обрати собі в житті іншу мету. Прескот дуже любив історію, отож постановив провадити історичні дослідження й писати книжки.

Цілими роками він майже не виходив із своєї притемненої кімнати — працював, користуючись письмовою апаратурою для незрячих. Найняв собі секретарку, яка щоденно читала йому вголос історичні твори й документи. Втративши зір, Прескот розвинув феноменальну пам'ять, на яку міг покладатись у своїй творчій праці. Він написав «Історію панування Фердінанда та Ізабелли», потім деякий час працював над біографією Мольєра, та ось натрапив на лаконічну замітку про завоювання Мексіки конквістадорами Кортеса — і одразу ж відклав попередню тему.

Майнула думка, що ще немає науково опрацьованої історії Мексіки і що він міг би створити її. Одначе справа ця виявилась досить складною. Першоджерела були розпорошені по бібліотеках Іспанії, Італії, Англії і Франції. Про те, щоб туди поїхати, не доводилося навіть мріяти. Прескот міг одержати ці матеріали тільки поштою, зв'язуючись листовно з бібліотеками, витрачаючи багато грошей на розшуки і копіювання їх. Та це не спинило старанного і терплячого дослідника. Через деякий час йому пощастило зібрати вісім тисяч сторінок копій найрізноманітніших джерел, на підставі яких він і написав свій чудовий твір.

Які ж це були джерела? Їх можна поділити на дві категорії: матеріали самих ацтеків, що якось уціліли від знищення, і щоденники іспанців, які перебували колись у Мексіці. До першої категорії належали три так звані «кодекси» ацтеків та інші документи. Потім іде одне джерело, що стоїть між цими двома категоріями — історія індіанських народів, яку написав іспанською мовою нащадок короля міста Тескоко індіанський князь Іхтлілхочітл.

У другому розділі треба згадати насамперед францисканця Бернарда де Сахагена, який був у Мексіці разом з Кортесом і залишив цінний історичний твір про цю країну — «Загальну історію Нової Іспанії». Багато відомостей знаходимо в творі іншого місіонера Мексіки — Торквемади. Нарешті, сюди треба додати й щоденники нашого давнього знайомого, товариша Кортеса по

зброї — Берналя Діаса, видані під назвою «Правдива історія завоювання Нової Іспанії».

Крім «Завоювання Мексіки», Прескот написав ще один монументальний історичний твір — «Історію завоювання Перу»,— де показав, як інший іспанський конквістадор — Пісарро розгромив державу перуанських інків. Так незряча людина, не виходячи з свого кабінету, тільки на підставі старого шпаргалля відтворила в усій її життєвій повноті цивілізацію народів, про які майже триста років ніхто нічого не знав.

Чимало часу минуло, перш ніж до цих справ узялась археологія. А земля, на якій виникло сучасне місто Мехіко, була буквально набита всякими уламками, скульптурами, статуями і кам'яними плитами з написами. З кожним, навіть неглибоким ударом кайло викидало на поверхню найрізноманітніші старовинні археологічні пам'ятки, які так переконливо свідчили про багатство культури ацтеків.

Було б неправильно думати, що винні у всьому тільки недбальство й темнота іспанських завойовників. Тут діяли, як ми вже згадували, точно визначені політичні тенденції. Про це, між іншим, свідчить і дивна доля славнозвісної плити-календаря. Це величезний диск, який має в діаметрі майже чотири метри і важить двісті тонн, викутий з цілого куска порфіру. Посередині його видніє барельєф бога сонця, а навколо — віночок символічних постатей і написів ієрогліфами.

Цю велику кам'яну брилу ацтеки притягнули дуже здалеку й поставили 1509 року перед храмом бога сонця в Теночтітлані. Конквістадори скинули її з піраміди й закопали в руїнах будівель. 1560 року перекопували головний майдан Мехіко і натрапили на легендарний «Камінь сонця»; це саме тоді єпіскоп, побоюючись, що знахідка вплине на патріотичні почуття індіанців, наказав знову закопати камінь на тому самому місці. Він лежав там ще понад двоє століть. Тільки 1790 року робітники викопали його вдруге. Спочатку плиту вмурували в стіну католицького кафедрального собору, але 1885 року її звідти вийняли й перенесли до Національного музею в Мехіко; відтоді «Камінь сонця» став одним з найцінніших експонатів серед зразків давньої культури ацтеків.

Приблизно такої ж долі зазнала потворна статуя бога війни, описана у спогадах Берналя Діаса. Іспанці

добре знали, що ця цінна археологічна пам'ятка старовини лежить закопана серед руїн на головному майдані Мехіко. Коли 1790 року її випадково витягнули на світ, іспанські власті веліли негайно вкинути статую назад у яму й засипати. Аж 1821 року її вже остаточно відкопано й передано до музею. Тепер скульптура, біля підніжжя якої текли ріки людської крові, є пам'ятка жахливого релігійного культу ацтеків.

Там же, в музеї, стоїть і викопаний з руїн жертовний камінь з храму бога війни, на якому либонь за один тільки рік різали тисячі людей. Це брила заввишки з метр, а в діаметрі — майже три метри. По боках видніють горельєфи, на яких зображено хід богів-переможців, а на поверхні зроблено мискувату заглибину з рівчачком, щоб стікала кров.

1900 року, довбаючи поблизу кафедрального собору глибокий колодязь, натрапили на одну з наріжних споруд великої піраміди, яку вважали за безповоротно знищену. Прекрасні барельєфи й товщі будівлі свідчать про те, що, змальовуючи піраміди, конквістадори не перебільшували. Знайдено також рештки її сходів та балюстради, яка закінчується великою головою змія.

Відтоді кожен день став днем нових археологічних відкриттів, які збагачували наші знання про ацтеків. У цьому заслуга цілої плеяди здібних мексіканських археологів, які користуються в своїй роботі найновішими науковими методами й досягли чудових успіхів. Уже сьогодні кожен може побачити відкопані й приведені до пуття руїни таких ацтецьких міст, як Чолула, Тескоко і Тлашкала.

А проте мексіканська археологія ще не сказала свого останнього слова. Ми маємо право чекати багатьох нових, навіть сенсаційних відкриттів,— адже не треба забувати, що досі не знайдено, наприклад, скарбу Монтесуми. А чутки про цей скарб не такі вже й нереальні. Свідченням того є безліч експонатів із щирого золота, знайдених у різних закутках Мексіки. 1932 року вчений Альфонсо Касо відкрив незайману ще могилу якогось високого ацтецького сановника, і кількість досі знайдених коштовностей ацтеків одразу подвоїлась. У саркофазі були золоті сережки, намисто, персні, діадеми та браслети — вироби, які свідчать про високий рівень ювелірного мистецтва ацтеків.

СВІТ ТРИВАЄ ТІЛЬКИ 52 РОКИ

Грудень у Мексіканській долині — місяць квітів. Здається, що вся природа в цей час стає справжньою феєрією гарячих, соковитих кольорів, що яскраво палають під промінням сонця. Біля будинків, мов якісь зоряні ракети, пишаються величезні кармазинові квіти пуанзеції, звисають важкі кетяги бугенвілеї, схожі на цвіт акації. На деревах, куди не глянь, світяться чаші кетмії найрізноманітніших кольорів і відтінків. Поля, особливо піщані, застелено полум'яними килимами з квітучих кактусів — білих, жовтих, золотаво-рожевих і яскраво-червоних.

Як, здавалося б, не радіти людям серед цієї захопливої краси! Та не до радощів було тут в останні дні грудня 1507 року. Люди немовби раптом осліпли, перестали бачити блиск і красу навколишнього життя. В будинках і палацах чути було несамовитий лемент і голосіння. Вічні священні вогники, що тремтіли перед домашніми статуетками богів, погасли. Всіх охопив страх і нестямне прагнення нищити. Бідкаючись, люди калічили себе, дряпали нігтями, рвали на шматки свій одяг, виносили за поріг усе хатнє начиння й меблі, щоб там дощенту їх побити й поламати.

В цей час муки та суму не видно було вагітних жінок і малих дітей. Жінок замикали в коморах, щоб, боронь боже, злі духи не обернули їх на диких звірів; дітям, хоч як ті квилили від утоми, не дозволяли спати — адже у сні вони могли б перетворитися на щурів.

По вулицях міст і сіл ходили юрби обшарпаних, закривавлених людей. То тут, то там у зловісному мовчанні сунули похмурі процесії жерців, одягнених у чорні та червоні шати. Видно було, як на вершинах пірамід догоряли священні вогнища — весталки, що звичайно підтримували їх, покинули піраміди.

Така нестямна загальна жалоба була у ацтеків через кожні 52 роки: індіанці свято вірили, що наприкінці одного якогось 52-річного періоду настане кінець світу. Але ніхто — навіть жерці — не міг передбачити, який саме період буде останній для людства, отож ацтеки щоразу готувалися до найгіршого.

Останнього дня 1507 року, коли саме заходило сонце, процесія жерців рушила на вершину погаслого вулкана,

що височів над Мексіканською долиною. Усі, хто тільки міг, скупчились на схилах гори, на дахах будинків і терасах пірамід — усі, охоплені жахом, напружено ждали катастрофи.

Жерці наклали хмизу для вогнища й почали дивитися на небо. Як тільки Волосожар пересягнув зеніт — це означало, що небезпечний час минув спокійно,— вони на грудях забитого бранця викресали іскру і запалили багаття. Побачивши полум'я, натовп вибухнув радісними криками полегкості. Гінці, прислані з усіх кінців країни, запалили трути і, тримаючи цей святий вогонь у жмені, розбіглися до своїх міст і сіл, на пірамідах і в будинках одразу ж запалали знову незгасні вогні.

Після тяжкого смутку настав тринадцятиденний період радощів, період ацтецького карнавалу. Люди прибирали й білили свої помешкання, ставили нові меблі, а потім святково одягались і прикрашались гірляндами квітів. Почалася загальна розвага. На вулицях у веселих хороводах кружляли танцюристи у казковому вбранні та карикатурних міфологічних масках. На майданах день і ніч відбувалися ігри, народні гуляння й танці під музику оркестру з барабанів, флейт і струнних інструментів. Музика, убога своєю мелодією і гостра в ритмі, звучала неспокійно, як неспокійно билося серце цього талановитого, але дивного народу.

1507 року свято відбулося востаннє — через дванадцять років прийшли іспанці, які поклали край культурі ацтеків. Але предивний звичай індіанців став у великій пригоді археологічній науці. Ацтеки, складаючи богам подяку за подаровані їм додаткові 52 роки життя, розбудовували піраміди, обгороджуючи їх новими мурами. Отож досить було дослідити, скільки мурів має та чи інша піраміда, щоб визначити її вік і навіть точну дату виникнення споруди.

В цьому можна впевнитися на прикладі піраміди в Танною̆ці. Цю піраміду згадує у своїх щоденниках Берналь Діас, але потім чотириста років про неї не було ні слуху ні духу. Знайшли її тільки 1925 року в пагорбі, який усі вважали за природний. Дослідження показали, що піраміда складається з шести шарів кам'яних мурів, зроблених 1299, 1351, 1403, 1455 і 1507 років. І це дало можливість не тільки визначити вік споруди, але й виявити цікавий факт: піраміду збудовано перед тим, як

ацтеки прийшли до Мексіканської долини, зробили її попередники ацтеків — тольтеки, які потім переселилися десь в інше місце.

Культура ацтеків розвивалася на відрізаному од решти світу континенті, вона не могла використати досвід інших народів і всього доходила цілком самостійно. Ось чому в її розвитку ми бачимо дивні невідповідності, які нелегко й пояснити. Поряд з високорозвиненими галузями тут знаходимо прояви дивовижної відсталості.

Ацтеки були славетними будівничими, досягли майстерності в скульптурі, прикладному мистецтві, ткацтві і золотарській справі (хоч частково це вміння вони успадкували від своїх попередників — майя і тольтеків), виробили власне письмо, на підставі точних астрономічних спостережень склали календар — словом, створили багату, зовсім своєрідну культуру, яка свідчить про їхні здібності й розумовий розвиток.

Тим більше нас дивують і вражають інші факти. Не будемо вже говорити про дикість релігійного ритуалу ацтеків. Скажемо тільки, що вони не приручили жодної в'ючної тварини, не придумали хоч якогось воза і гончарного круга. Їхнє гамарство до останнього часу лишалося в зачатковому стані; це видно з того, що ацтеки не знайшли сплаву бронзи, а мідь кували не розігріваючи. Не знали ацтеки й заліза, їхні інструменти й зброя були дуже примітивні: кинджали вони робили з обсидіану, голки — з колючок агави, а вістря для стріл і списів — з кісток або кременю.

Одна з особливостей ацтеків — їхнє розуміння цінності. Найбільшу вартість у них мав яспис, за ним ішла мідь, тоді срібло і, нарешті, золото. З міді ацтеки робили маленькі дзвоники і користувалися ними як грішми. Срібла було в Мексіці значно менше, ніж золота, з нього виготовляли тільки декоративні та ювелірні вироби.

Таке розуміння цінностей часто спричинювалось до неабиякого гніву конквістадорів. Скільки не вимагали вони, щоб індіанські власті віддали в рахунок податків свої коштовності, ацтеки завжди приносили речі, зроблені з яспису. Іспанці вважали, що ті просто глузують з них. Згодом вони почали пояснювати індіанцям, що золото для іспанців — то ліки від хвороби, яка дуже мучить їх,— доказ, до речі, не позбавлений правди: адже

ненаситна жадоба і справді була хворобою конквістадорів.

Один із перших розібрався в тих вартостях Берналь Діас. Перед відступом з обложеного Теночтітлана іспанські солдати так навантажилися золотом із скарбниці Монтесуми, що під час бою і при втечі їм важко було рухатися; кінець кінцем довелося покинути багаті трофеї. Тільки Діас поклав за пояс чотири невеличкі шматки яспису. Коли конквістадори прибули до тлашкаланців, вони були обшарпані і бідні, а Діас тим часом міг придбати за яспис усе, що йому хотілося, навіть багато золота.

Вперше прибувши до Теночтітлана, іспанці були найбільше здивовані тим, що по озеру плавали острівки, на яких зеленіли грядки городини. Там поралися селяни в білому одязі, вантажили урожай на човни або ж відштовхувались довгими жердинами, і острівки рухалися, мов пліт.

Ацтеки називали ті острови чінампами. Виникали вони так. На мату з водоростей, очерету й водяних лілій накидали мул, добутий з дна озера. Потім на ньому садили городину. Щоб грунт добре родив, треба було щороку накладати новий шар мулу; плоти занурювались дедалі глибше і, нарешті, осідали на дно, стаючи вже звичайними острівцями. Такі острівці з'єднувались один з одним, аж поки не утворився великий острів міста Теночтітлана. Але селяни споруджували нові й нові плавучі острови, ця робота тривала й на той час, коли прибули іспанці.

Родовід плавучих островів є найпереконливіший доказ творчих здібностей ацтеків. Цей народ прийшов до Мексіки на початку XIV століття як незначне, слабосиле варварське плем'я. Тубільці загнали його на два невеликі природні острови, порослі очеретом. У тих умовах ацтекам загрожувала голодна смерть, поставала пекуча потреба в орних полях, отож вони й придумали оті штучні острівці. Населення зростало, острівців виникало більше й більше, поки, нарешті, утворилося місце для держави ацтеків. У нинішніх мексіканських провінціях Хочіміко й Чало, де ацтеки й досі вирощують городину прадідівськими методами, плавучі острови існують і тепер, їх можна побачити там на власні очі.

Чудовим досягненням ацтеків було їхнє письмо. Кор-

тес зустрівся з ним за незвичайних і дуже цікавих обставин. Це було у Веракрусі, незабаром після висадки іспанців на Юкатанському півострові. Серед послів табасків Кортес помітив індіанця, який патичком старанно малював на полотні різні мініатюрні картини. Вони напрочуд точно зображали іспанців, їхній одяг і спорядження, гармати й коней, ба навіть обличчя в профіль — і все у відповідному кольорі.

Зачарований цією майстерною роботою, Кортес запитав, яке призначення мають малюнки. Начальник табасків відповів, що то їхнє письмо, і що індіанець пише звіт для Монтесуми. Ацтецький писар супроводив іспанців аж до Теночтітлана; фрагменти його звітів і досі зберігаються в Національному музеї в Мехіко.

З одної цікавої пригоди ми можемо гадати, як точно зображено іспанців на малюнках тих звітів. Чи то з почуття гумору, чи, може, з дипломатичної люб'язності Монтесума послав у складі своєї другої делегації до конквістадорів сановника, так разюче схожого на Кортеса, що іспанці одразу ж помітили це і прозвали його «мексіканським Кортесом».

На жаль, секрет розшифрування письма ацтеків уже в XVII столітті загинув. І розгадати його, незважаючи на величезні зусилля вчених, поки що не пощастило. Сьогодні археологи вміють прочитати тільки цифри, але й це дає змогу через складні підрахунки визначити дати виникнення багатьох індіанських споруд. Трудність розшифрування полягає в тому, що письмо ацтеків є мішанина найрізноманітніших елементів. Одні знаки схожі на предмет, який вони передають, отже, це малюнкові ієрогліфи. Інші — ті, що означають повітря, воду, день, ніч і т. д.— мають символічний характер (наприклад, вода — хвиляста голуба лінія).

Були й фонетичні знаки, які говорять про те, що письмо ацтеків розвивалося.

Гордість культури ацтеків є, без сумніву, прикладне мистецтво. В попередніх розділах ми вже розповідали про індіанські плащі та щити, вкриті орнаментом з тисяч багатоколірних пташиних пер. У мистецтві мозаїки з ацтеками взагалі ніхто на світі не міг зрівнятися. В музеях Мексіки й Сполучених Штатів Америки є багато експонатів, які свідчать про велику майстерність ацтецьких ремісників, їхній витончений художній смак.

Серед безлічі речей, оздоблених мозаїкою з туркусу, металів, перламутру, шляхетних і напівшляхетних каменів, особливо привертає увагу щит, який зберігається в музеї індіанської культури в Нью-Йорку. Весь цей щит вкрито складним малюнковим орнаментом з п'ятнадцяти тисяч шматочків туркусу.

Скульптурні роботи з черепашок, дерева, кістки і каменю також свідчать про майстерність ацтецьких кустарів, котрі вміли працювати з будь-яким матеріалом. У музеях зберігається багато скульптур з гірського кришталю; як водиться, це зображення людей, звірів та богів, усі прекрасно зроблені й поліровані, хоча б вони були й зовсім мініатюрні. Окрім гірського кришталю, ацтецькі митці обробляли яспис, агат, топаз, шафір, аметист і всі інші шляхетні та напівшляхетні камені, які були в Мексіці. Деякі скульптурні роботи надзвичайно малі,— здається, що їх просто неможливо виготовити без лупи.

Та найбільше славилися ацтецькі митці-ювеліри. Вони кували з металу в холодному стані тисячі художніх виробів надзвичайно складної і витонченої форми, прикрашали золотом і сріблом кам'яні статуї ідолів, словом, створювали таке багатюще золотарське мистецтво, що про нього складали легенди. На превеликий жаль, більшість цих виробів знищено під час повстання ацтеків або ж загинуло на дні Мексіканської затоки разом із затопленими кораблями. Але ми маємо прекрасні свідчення про це мистецтво двох найкращих знавців — Дюрера й Челліні.

Німецький художник епохи Відродження Альбрехт Дюрер у 1520 році оглядав дари, що їх прислав Кортес іспанському королю. Під безпосереднім враженням од них Дюрер написав: «Ніколи в житті ніщо так не радувало мого серця. Серед цих речей я бачив гідні подиву художні цінності й захоплювався смаком та винахідливістю тих людей з далеких країн».

Геніальний італійський скульптор і ювелір Бенвенуто Челліні не знайшов слів, щоб передати своє захоплення ацтецькою скульптурою, яку іспанський король Карл V надіслав папі римському. То було зображення срібної риби з золотою лускою. «Все це,— писав Челліні,— надзвичайно високохудожні речі. Зроду я не бачив досі нічого подібного, що б так уразило моє серце.

Це чудові твори мистецтва, які викликають повагу до витонченого генія людей тих чужих нам країн».

У науці ацтеки не могли похвалитися особливими здобутками. Їхня математика не вийшла за межі початкових арифметичних дій, причому в основі числення у них була двадцятична система. Рік у ацтеків складався з вісімнадцяти місяців, кожен місяць мав двадцять днів, отже, в році було тільки 360 днів. Щоб узгодити календар із сонячним роком, вони щороку додавали п'ять зайвих днів, у які не працювали. Крім того, кожні чотири роки накидали ще один — «високосний» — день і цим цілком вирівнювали календар відповідно до обертання землі навколо сонця.

Медициною в ацтеків займалися тільки жерці, в основі її лежала, головним чином, магія. Однак деякі хвороби лікували зіллям, масажами, компресами й паровими ваннами. Застосовували й певні хірургічні операції — складали поламані кістки, робили кесарів розтин і трепанацію черепа.

Надзвичайно цікаве було законодавство ацтеків. Так, наприклад, пияцтво вони вважали за тяжкий злочин, за який карали на смерть. Коли глава сім'ї упивався, родина мала право вбити його палицею на тому місці, де знайдено непритомного пияка. Напиватися можна було тільки тим чоловікам, яким уже минуло сімдесят років, а всім іншим — лише в дні певних релігійних свят.

За крадіжку, а особливо за крадіж кукурудзи з поля, карали на смерть, убиваючи злодія камінням, а в деяких випадках — засуджували на довічну неволю; але мандрівникам дозволялося брати з поля стільки кукурудзи, скільки потрібно було, щоб угамувати голод. Смертю карали також за чорнокнижництво і перелюбство. Наклепникам обрізали губи й вуха.

Поряд з цими по-варварськи суворими законами існували й гуманні права. Так, наприклад, дитина, батько якої — вільний громадянин, а мати — рабиня, була вільна і мала жити з батьком. Раб, що втік, і йому щастило сховатись у королівському палаці, діставав волю.

Найціннішим дарунком, що його світ одержав коли не від самих ацтеків, то в усякому разі через них од інших індіанських народів Центральної Америки, були різні сільськогосподарські рослини, плоди яких ми часто споживаємо, не знаючи, звідки походять ці культури.

Серед безлічі городніх та інших рослин треба передусім назвати кукурудзу, тютюн, ваніль, какао, ананас, зелений і червоний перець, а також різні види квасолі.

Вже самими досягненнями у вирощенні сільськогосподарських культур ацтеки разом з іншими індіанськими народами назавжди заслужили глибоку вдячність світу.

РОЗБИТА БАРКА В ЗЕЛЕНОМУ МОРІ ДЖУНГЛІВ

1836 року один мексіканський полковник на прізвище Гарбіндо їздив по глухих селах Юкатану і Центральної Америки, проводячи серед індіанських тубільців рекрутський набір до війська. У звіті своєму начальству полковник згадав про дивне відкриття: у безкраїх глибинах одвічної пущі він побачив загадкові старезні руїни. Вони були вкриті буйними заростями, крізь них видніли якісь барельєфи.

Через три роки звіт невідомо як опинився в Нью-Йорку і попав до рук адвоката Джона Ллойда Стефенса. Коротенька згадка про таємничі будівлі справила на адвоката величезне враження. Бо, треба сказати, Стефенс надзвичайно любив археологію та античну історію і так захоплювався цими науками, що забував навіть про свою адвокатську роботу. Він уже подорожував по Єгипту, Аравії, Греції й Туреччині. Свої пригоди та переживання він описав у двох книжках, які були дуже популярні. Стефенс мріяв зробити якесь велике відкриття. Але мрія ця поки що так і лишалася мрією. А тим часом — о диво! — зі звіту невідомого вояка він дізнається, що ті великі відкриття чекають на нього майже під боком — у сусідній Мексіці.

Вирішено: він поїде туди і на власні очі побачить, що відкрив Гарбіндо. Готуючись до поїздки, Стефенс перегортав усі доступні йому історичні твори й дорожні нотатки, щоб якнайбільше дізнатися про край, куди збирався вирушити. І тут його спіткало несподіване розчарування. Крім досить загальних записок, він не знайшов там нічогісінько такого, що б могло якось допомогти йому здійснити свій задум. Про народи Мексіки, Юкатану й Центральної Америки ніяких відомостей не було.

А як же легко було б дістати потрібні відомості, якби він тільки знав, що в тому самому місті, так би мовити, за стіною, жив Вільям Гіклінг Прескот, єдиний і найбільший на той час знавець ацтеків, майя, тольтеків та інших індіанських племен американського континенту.

Шукаючи, за що б можна було зачепитися, Стефенс натрапив у книжках на замітку якогось Фуентеса. Цей мексіканський іспанець 1700 року швендяв по Гондурасу і біля Копана відкрив скупчення будівель та пірамід; вони були дуже старі, але збереглися добре. От Стефенс і надумав податися в Гондурас, навіть гадки не маючи, з якими труднощами зв'язана подорож у глибину диких, безлюдних джунглів. Він умовив поїхати в експедицію і свого приятеля, прекрасного художника Фрідріха Катервуда.

1839 року невеликий караван Стефенса, який складався з мулів, провідників та індіанців-носильників, був уже на межі Гондурасу й Гватемали. Там, як було колись із Лейярдом на берегах Тігру, мандрівників захопила революція. Вся Центральна Америка опинилась у вогні політичної боротьби. По країні вздовж і впоперек снували загони трьох суперників, які боролися за владу: колишнього президента Сальвадору Морасани, вождя мулатів, майбутнього кривавого диктатора Гватемали Карреро та індіанського революціонера Ферреро.

По містечках і селах вешталися озброєні до зубів негри, індіанці й мулати, якими командували колишні дезертири з армії Наполеона і всякі європейські авантурники. Край був сплюндрований, тероризований і голий. Охоплені жахом тубільці ледве трималися на ногах од голоду; ніде не можна було дістати навіть черствої скоринки хліба.

У Стефенса була охоронна грамота, яку підписав один з вождів революції, та це мало що допомагало. Розперезані банди п'яних вояків переслідували мандрівників, майже на кожному кроці прискіпувалися до них, часто обстрілювали. Одного разу якийсь п'яний начальник, вимагаючи викупу, замкнув усю експедицію в оборі. Тільки завдяки втручанню старшого офіцера, який випадково там опинився, Стефенс вийшов з цього скрутного становища цілий і неушкоджений.

Сяк-так відганяючи знахабнілих солдатів, друзі дісталися до джунглів, де пролягала єдина дорога до Ко-

пана. Заглибившись у похмурі дикі лісові нетрі, Стефенс зрозумів, чому доти ніхто не знайшов тих далеко закинутих руїн. Непереборний мур джунглів оберігав їхню таємницю краще, ніж товстенний шар нанесеної протягом віків землі й піску.

Невеличка група сміливців продиралася крізь зелене пекло з величезними труднощами. Нав'ючені тварини по саме черево грузли в смердючій драговині. Кущі та ліани чіплялися за одяг, колючки впивалися в тіло, завдаючи пекучих ран. Вологе урочище кипіло, наче окріп, гнилі випари отруювали організм, знесилювали тіло, розладнували нерви. Вночі пущу сповнювали тисячі найдивовижніших звуків — там щось скиглило, верещало, жалібно голосило. Несамовитий гамір мавп, скрипучі голоси папуг, пронизливий писк і стогін, немовби то вили од болю поранені тварини — усе це не давало спати.

За кілька днів мандрівки, які здавалися вічністю, Стефенс, Катервуд та індіанці прорубали через джунглі прохід і добралися до Копана, геть укриті ранами та багнюкою. Вийшли з лісу, глянули запаленими од безсоння очима на групу нужденних мазанок, яка називалась Копаном — і серця в них стислися від розпачу. Виявилося, що там немає і сліду руїн; напевне, повідомлення Фуентеса було звичайна брехня. Спитали про руїни тубільців, але ті лише дивилися на них великими очима й здвигали плечима. Здавалося, що вся експедиція просто непорозуміння.

Пригнічені мандрівники постановили затриматися на кілька днів у селі — треба було поновити сили після тяжкої подорожі й порадитися, що робити далі. Стефенс подумав, що не шкодило б пошукати руїн ще в найближчих околицях села. Джунглі були дуже густі,— хто знає, може, все-таки там щось є. Адже — він помітив — тубільці не відходили далеко од своїх хат, а пущі боялися як вогню.

Трохи відпочивши, дослідники вирушили в зарості дрімучого лісу. Індіанці, які брали участь в експедиції, важкими ножами — мачете — прорубували стежку, а мешканці Копана тим часом зацікавлено стежили за ними. І ось незабаром експедиція стала мов укопана перед величезним муром із кам'яних брил, щільно припасованих одна до одної, але не скріплених розчином. Круті сходи вели кудись угору, в гущавину заростей.

Неможлива річ: біля самого села були руїни, а мешканці навіть не підозрівали про них. «А може,— подумали дослідники, не вірячи власному щастю,— то тільки залишки якоїсь іспанської фортеці?» Це ж тут 1524 року проходив Кортес, поспішаючи до Гондурасу, щоб приборкати тамтешнього повсталого губернатора. А пізніше іспанці вели тут запеклі бої з тубільцями, перш ніж змогли накинути їм своє ярмо.

Але скоро сумніви розвіялися. Крізь густий чагарник видніла якась кам'яна брила. Розкорчувавши зарості, дослідники побачили величезну стелу* — чотири метри заввишки і майже метр завширшки та завтовшки. Згори й донизу її вкривали барельєфи з прекрасними малюнками. В куточках і заглибинах ще видніли сліди яскравих кольорів, а це свідчило про те, що зображення на плиті колись були розфарбовані. Попереду виділявся горельєф чоловіка з таким суворим обличчям, яке могло навіяти забобонний страх.

Ці скульптурні роботи викликали подив майстерністю і пильністю виконання. Найдрібніші деталі, найтонші орнаменти були такі чіткі й виразні, немовби їх зроблено не на камені, а вирізано бритвою на якомусь м'якому матеріалі. Від цих гротескних прикрас повіяло давніми-давніми віками. Що ж то були за люди, які так терпляче й завзято видовбували в скелі ці дивні візерунки, а потім зникли, пропали безвісти, відійшовши в туманну далину минулого? «Та дивацька карикатура людини,— пише Стефенс у своєму щоденнику,— була немовби духом минулих поколінь, які стоять на сторожі своїх старовинних рідних осель».

Заглиблюючись у джунглі, мандрівники відкривали нові й нові стели, поки не налічили їх чотирнадцять. Вони різнилися між собою своєю оригінальністю, але всі були напрочуд багато оздоблені розмаїтими малюнками й знаками.

Уже смеркало, дослідники мусили припинити подальші розшуки й повернути до табору, ошелешені небувалим успіхом.

Удосвіта другого дня до Стефенса прийшов місцевий кравець — метис дон Хосе Марія й урочисто заявив, що вся земля уздовж річки Ріо-Копан, де стоять руїни,— це його власність. Стефенс пирскнув сміхом — настільки безглуздою видалась йому вже сама думка про те,

що руїни в джунглях взагалі могли комусь належати, тим більше людині, котра доти не мала про них ніякого уявлення. І він досить зневажливо вирядив кравця.

Але справа, виявилось, була не така проста. З того часу, як Стефенс відхилив претензії кравця, все село почало нехтувати експедицію. Не можна було найняти жодного робітника ані купити шматок кукурудзяного хліба. Тубільцям пропонували ліки, різні блискотливі цяцьки, гроші, але нічого не допомагало — мешканці одностайно відмовлялись од подарунків. Мова йшла вже не про допомогу селян — у країні палала революція, треба було хоча б уникнути небажаних конфліктів з місцевими жителями. Стефенс постановив якось домовитися з метисом і запросив його до себе.

Дон Хосе прийняв запрошення, але видно було, що його образило зневажливе ставлення прибульців. Стефенс, який звик до капіталістичних стосунків між людьми, був дуже здивований, довідавшись, що метис навіть не думав про зиск. Він чинив так тільки через безкорисливу гордість хазяїна, отож коли Стефенс запропонував йому продати руїни, метиса це ошелешило. Він не міг збагнути, навіщо цим людям купувати оте нікому не потрібне каміння. Дон Хосе став підозріливий і пильний. Переступаючи з ноги на ногу, кравець попросив дати йому час подумати — видно, він зволікав. Надвечір Хосе прийшов знову, усе ще нерішучий, але після довгих переговорів, вони дійшли згоди. Стефенс за п'ятдесят доларів купив у власність руїни міста Копан. Легка посмішка, яка майнула на обличчі метиса, говорила, що дон Хосе вважав американця за справжнісінького бовдура, якого зовсім легко обдурити.

На честь цієї торговельної угоди Стефенс влаштував великий банкет примирення, запросивши всіх мешканців села. Вечір провели дуже дружно,— танцювали, співали; на рожні, сповнюючи повітря апетитним запахом, смажилося порося. Вражені тубільці оглядали стели, страшенно дивуючись, що ці брили були в джунглях так близько від села. Наприкінці американці почастували своїх гостей сигарами, й індіанці розійшлися додому, готові зробити будь-яку послугу щедрим чужоземцям.

Заприятелювавши з тубільцями, Стефенс почав дальші пошуки. Він пробився через джунглі аж до берега

Боротьба ацтецького полоненого за своє життя.

Ацтецькі ремісники.

Храм племені майя у Теотіуакані.

річки Ріо-Копан, і тут йому теж всміхнулося щастя: експедиція натрапила на сувору стародавню будівлю, густо обплетену заростями. То було дуже важливе відкриття: гігантська піраміда, споруджена з величезних кам'яних брил. Стефенс і Катервуд почали дертися по сходах, які вели кудись угору через похмуру гущавину дерев і ліан. Їх супроводили мавпи; ці звірі вили, пищали і, мов розлючені перекупки, кричали на непроханих гостей.

З вершини піраміди перед мандрівниками відкрився незрівнянний краєвид. Серед плутанини рослин, мов у розбурханому морі, стирчали, скільки око бачило, руїни пірамід, палаців, храмів і окремі кам'яні брили... Дослідників огорнуло таке почуття, ніби вони перейшли межі реального життя й опинилися в якомусь казковому світі привидів. «Місто скидалося,— пише Стефенс,— на барку серед океану — розбиту, без щогл, покинуту невідомим екіпажем на волю стихій. Ніхто вже не міг сказати, чия це барка, звідки вона припливла, чи довго була в дорозі й чому загинула».

Протягом наступних днів двоє друзів з Нью-Йорка дослідили найближчу околицю пущі, відкриваючи нові й нові статуї, плити з барельєфами, сходи й тераси. Цих пам'яток старовини тут було стільки, що аж у голові паморочилося. Могутні брили, вирвані з землі розсохуватими коренями дерев, валялися серед зогнилого листя і трухлявих стовбурів. Статуї в смертельних обіймах ліан та інших рослин немовби піднялися над землею, борючись за світло й повітря. Де-не-де стояли кам'яні ідоли, яких не торкнулася хижа природа, а під ними чудом збереглися олтарі, де колись складали жертви. Скелі були густо вкриті орнаментами й загадковими ієрогліфами, що їх видовбало колись долото стародавніх скульпторів. Зображення богів були такі опуклі, що майже відривались од свого кам'яного тла.

Руїни приголомшили Стефенса. В голові роїлися тисячі запитань. Не лишалося й тіні сумніву, що він одкрив місто якогось могутнього народу, обдарованого творчим генієм. Цей народ скульпторів і будівничих-циклопів, напевне, жив тут протягом довгих віків, бо стільки будівель, скульптур і пірамід могло виникнути тільки внаслідок старанної праці багатьох поколінь. Як люди тих часів притягнули сюди оці кам'яні брили, вагою іноді до кільканадцять тонн? Стефенс довідався, що найближчі

каменярні містяться по другий бік ріки Ріо-Копан, за кілька кілометрів од берега. Надзвичайно цікава й просто незбагненна річ: не маючи ні в'ючаків, ні будь-якого технічного устаткування, ті люди змогли не тільки здалеку доправити важелезні брили суходолом, але й переправити їх через річку.

Катервуд одразу ж почав ретельно малювати скульптури й орнаменти, але справа посувалася надзвичайно повільно. Стиль і композиція цих робіт були такі складні й невідповідні художнім уявленням білої людини, що художник не раз безпорадно відкладав олівець. Крім того, перш ніж малювати якусь річ, треба було вирубати густі зарості, щоб добратися до неї і щоб стало видніше. А проте, незважаючи на ці труднощі, Катервуд зробив незабаром п'ятдесят докладних малюнків, які стали потім ілюстраціями до книжки Стефенса.

По дорозі назад мандрівники відвідали Гватемалу, Чіапас. І скрізь вони бачили безліч руїн: піраміди, палаци, статуї, навіть чималі міста. То були ще зовсім невідомі світи, про існування яких доти ніхто навіть не мав гадки. Скільки ж історичних і археологічних питань було зв'язано з ними!

У листах до своїх друзів Стефенс захоплено описував усі ці відкриття, але його повідомлення сприйняли з недовір'ям. Та ось 1842 року він видав книжку «Пригоди під час подорожі до Центральної Америки, Гватемали і Юкатану», яка викликала небувалу сенсацію і хвилю полеміки. За короткий час книжка вийшла кількома виданнями, її перекладали на інші мови.

При цьому згадали про іншу книжку, що вийшла у Франції на чотири роки раніше, але якось не привернула уваги читачів. То був твір француза Ф. де Вальдека «Романтична й археологічна подорож по Юкатану». З книги випливало, що тамтешні руїни перший відкрив француз, а не американець. Тільки, на своє нещастя, Вальдек видав твір саме тоді, коли вся Франція була така захоплена свіжими відкриттями в Єгипті, що цієї книжки навіть не помітили.

Під враженням твору Стефенса історики навперейми почали копатися в старих іспанських джерелах і дійшли до переконання, що будівниками тих чудових міст були індіанці майя. Це вони за багато століть до ацтеків створили високу культуру й організувалися в міста-дер-

жави, розташовані на території Центральної Америки та Юкатану.

У полемічному запалі виникли надзвичайно фантастичні і навіть безглузді теорії, що стосувалися майя. Одні твердили, ніби цей народ прийшов з Азії, втікаючи від потопу. Інші вважали, що то вціліле після катастрофи населення Атлантиди — казкової землі, яку буцімто поглинули хвилі океану.

Іспанські конквістадори у своїх повідомленнях весь час звертали увагу на те, що релігія майя була разюче подібна до християнства. Деякі полемісти гадали, що відкриті будівлі — піраміди могли свідчити про якесь споріднення народу майя із стародавніми єгиптянами. Ці погляди були, напевно, вже не такі фантастичні.

Але хто ж вони насправді, що за люди були оті майя? Про це ми довідаємося в наступних розділах, написаних на підставі найновіших, суворо наукових досліджень істориків та археологів.

У КОРОЛІВСТВІ ВЕЛИКОГО ЗМІЯ

Над джунглями Юкатану кружляв невеличкий туристський літак. Гуркіт мотора багатоголосою луною відбивався в глушині дикого безлюддя. Раз у раз літак спускався так низько, що колеса мало не торкалися верховіть могутніх дерев, які затуляли землю таємничим килимом. Серед зелених заростей тут і там біліли піраміди та палаци; у цих місцях літак спускався ще нижче й кружляв довше.

Це був 1930 рік. У кабіні літака сиділи два мексіканські археологи — Мадейро й Масон. Нарешті, після багатьох клопотань, збулася мрія вчених. Уряд виділив їм літак, і оце тепер вони фотографували й наносили на карту невідомі ще острівці селищ майя.

А фотографувати й записувати справді було що. Культура майя панувала колись на території майже ста тисяч квадратних кілометрів. Тільки в Юкатані, крім уже відомих на той час держав Чічен-Іца, Майяпан і Ушмаль, нараховано сімдесят інших міст. Величезні, доти ще не досліджені простори були колись землями «Королівства великого змія» — так майя називали

свою державу. 1947 року археологічна експедиція, провадячи дослідження в мексіканських штатах Чіапас і Бонампак, відкрила одинадцять храмів, які належали до перших століть нашої ери. На стінах будівель виднілися малюнки; то були зображення воїнів, жерців і королів, намальовані в жовтих, червоних, бронзових, зелених та блакитних барвах.

Характерна ознака будівель майя є те, що їх робили на штучних кам'яних платформах, схожих на піраміди з обрізаною вершиною. Стіни храмів і палаців були, як правило, дуже товсті, обкладені різьбленими кам'яними плитами. Вузенькі й низькі входи вели всередину будівлі, в кімнати з видовженим шпильчастим склепінням угорі; таких стель ніде, крім архітектури майя, учені не бачили. Взагалі ті споруди були б схожі на присадкуваті фортеці, якби не малюнкові барельєфи та ієрогліфи, що геть вкривали стіни від низу й до самого верху. Ми бачимо на них голови людей і тварин, потворних зміїв та ідолів, схожих на химери середньовічних соборів. Стиль барельєфів відзначається виразністю й точністю малюнка, але самі зображення такі гротескні, немовби їх узяли з якогось жахливого сну.

Майя жили серед буйних лісових заростей переважно з того, що вирощували кукурудзу, але ось що дивно: в їхньому прикладному мистецтві чомусь надзвичайно мало рослинних елементів. Навіть колони, в усьому світі схожі на стовбур якогось дерева — здебільшого пальми,— у майя зображають потворних зміїв з висунутим язиком. Ось дві широко відомі колони-змії біля фасаду «Храму воїнів» у Чічен-Іца. Голови зміїв з роззявленими пащами тут притиснуто до землі, тулуб, укритий перами, спочатку звивисто тягнеться на поверхні, а потім іде вертикально вгору, підтримуючи дах будинку.

Поміж руїнами трапляються будівлі з такими малими входами та кімнатками, ніби споруди зроблено для пігмеїв. Найвідоміший із того погляду є «Дім карликів» у місті Ушмалі. Описуючи ці особливі будівлі, археологи снували найрізноманітніші теорії і припущення. Твердили, наприклад, що колись у цих місцях жив невідомий народ карликів. Але ближче до правди стоїть інша думка: майя робили такі будинки для духів чи якихось надлюдських міфічних істот, бажаючи дати їм притулок.

Руїни найбільшого міста майя Чічен-Іца перевершу-

ють усі будівлі пишнотою архітектури, багатством скульптурних оздоб, красою кольорових фресок, а головне — своїми розмірами: це місто займає майже три з половиною квадратні кілометри. Тепер перед туристами тут відкривається зовсім не такий краєвид, як той, що його бачили Стефенс та інші мандрівники XIX століття. Руїни стоять уже на відкритому, розчищеному од заростей місці. До них веде прекрасна дорога, якою курсує автобус із юкатанської столиці Меріди.

Серед багатьох будівель і пірамід варто згадати «Храм ягуарів», який відзначається багатством оздоб і чудовим ажурним аттиком, вирізьбленим із твердого каменю. Так само відомий також «Храм воїнів» з колонадою, всередині якої сходи ведуть на верхні тераси піраміди. Найвища піраміда — Кастилльо. Вона складається з восьми поверхів з терасами, а на вершині її височить храм, присвячений білому богові Кукулкану, за емблему якого був пернатий змій.

Приблизно посеред міста стоїть, сягаючи до хмар, велика кругла будівля. Колись це була астрономічна обсерваторія. Вікна її розміщено так, що коли дивитися з них, то погляд спрямовується просто на певні сузір'я.

Але найцікавіша споруда — стадіон. Його оточував величезний мур, прикрашений барельєфами з карнизом у формі зміїв. Майя дуже любили гру в м'яча. На цьому стадіоні мешканці Чічен-Іца стежили за змаганнями різних спортивних команд, билися об заклад, висловлювали улюбленим героям своє захоплення, а тих, котрі не виправдували сподівань, засипали образливими прізвиськами. З літописів відомо, що гравці команди, яка програвала, мусили на очах у всіх роздягнутися наголо і віддати свою одіж переможцям. Це правило свідчило, що у майя було розвинуто почуття гумору.

На півночі Юкатану, розташовані недалеко одне від одного, було ще двоє міст майя — Ушмаль і Майяпан. Багатством старовинних пам'яток вони мало поступаються перед містом Чічен-Іца. Особливо славиться в цьому Ушмаль. Тут чимало незвичайних, щедро прикрашених розмаїтими орнаментами будівель, таких, як «Дім пророків», «Дім черниць», «Дім губернатора», «Дім черепах», «Дім старої жінки», «Дім голубів» та інші. Ці назви придумали археологи залежно від того,

які декоративні мотиви переважали в тому чи іншому будинку.

А тепер перенесімося на південь, до мексіканського штату Чіапас. При кінці глибокої ущелини, серед гір і правічного лісу біліє стародавнє священне місто народу майя, назване тепер Паленке — за назвою сусіднього індіанського селища. В місті було, напевно, близько ста тисяч мешканців. У центральній частині його, з мурованими будівлями жили тільки жерці та аристократія, а народ тулився в мазанках, від яких, звичайно, не лишилося й сліду. Незабутнє враження справляє це громаддя тесаних або вкритих барельєфами кам'яних брил. Досить сказати, що там збереглося 18 прекрасних палаців та храмів і 22 інші будівлі, в тому числі висока вежа для астрономічних спостережень. Усі ці будівлі споруджено на фундаменті, зробленому у формі пірамід.

Археологи вважали, що піраміди майя, на протилежність єгипетським пірамідам, були не гробницями царів, а тільки штучним підніжжям храмів та палаців. Але недавно — 1952 року — цю думку спростували. За чотири роки до того археолог Альден Масон помітив у підлозі одного з храмів у Паленке якусь плиту з отворами. Коли її підняли — побачили вузькі, забиті камінням сходи, що вели в глиб піраміди. Почали розчищати вхід. Чотири роки тривала копітка праця, і ось, нарешті, вчений опинився в маленькому покої. Тут стояв великий кам'яний саркофаг, у якому знайдено кістки п'ятьох молодих індіанців — двох дівчат і трьох хлопців. Біля них було безліч коштовностей з яспису, які майя цінували дорожче від золота. Це свідчило, що молоді люди — напевне, офіри релігійного обряду — походили з багатих аристократичних родин. Через трикутний вхід, який було заставлено важкою — на кілька тонн — кам'яною брилою, дослідники дісталися до величезної зали. Чарівне враження справляла вона: зі стелі звисали кришталічні сталактити, а знизу, з підлоги стирчали, наче ліс голок, сталагміти. При світлі карбідових ламп вони сипали тисячі сліпучих іскор, — здавалося, що в залі почалася якась чарівницька феєрія.

Посеред зали стояв важкий кам'яний саркофаг, у якому знайдено прах якогось короля чи, може, високого жерця. Покійника було геть засипано коштовностями з зеленого яспису. Обличчя затуляла маска, зроблена мо-

заїкою з плиток яспису. Вбрання померлого зовсім зотліло.

Саркофаг прикрашено малюнковим орнаментом та ієрогліфами, з яких Масон розшифрував дату: 27 січня 603 року нашої ери.— Отже, того дня поховали найвидатнішого мужа міста Паленке, певно, наймогутнішого в історії народу майя володаря й жерця.

Паленке — місто старої держави майя. Річ у тім, що всю історію цього народу археологи поділяють на дві великі ери — стару й нову держави. Первісні люди майя заселяли південну частину півострова Юкатану, нинішні Гондурас, Гватемалу та мексіканські штати Чіапас і Табаско. Це був період приблизно, починаючи з 1000 року до нашої ери і кінчаючи VI століттям нашої ери. На перші століття нашої ери припадає вершина розквіту старої держави.

Близько 610 року нашої ери в державі майя сталося щось зовсім небувале в світовій історії. Одного ранку жителі запакували своє добро й назавжди покинули чудові міста з прекрасними вулицями та майданами, храмами й палацами, віддавши їх на поталу джунглям, і вирушили на північ Юкатану, щоб там збудувати зовсім нові міста — Чічен-Іца, Майяпан та Ушмаль.

Як ми довідалися про цей несподіваний дивовижний вихід цілого народу? А ось як. У XVI столітті на Юкатані був архієпіскоп Дієго де Ланда. Подружившись з одним індіанським князем, він записав усе, що той розповідав про звичаї майя, їхніх богів, про війни цього народу.

Ланда намалював у своїх нотатках ієрогліфи, що означали дні та місяці, завдяки чому археологи почали розуміти зміст гротескних барельєфів на будівлях і стелах. Деякі повідомлення архієпіскопа були зовсім неймовірні, але з інших учені дізналися, що в прикладному мистецтві майя всі мотиви — чи то зображення тварин, а чи людей — неодмінно пов'язувалися з певною датою. Крім того, кожна будівля і навіть кожна її частина — то своєрідний кам'яний календар, бо визначає якусь дату або астрономічну подію.

Завдяки працям сучасних археологів учені вже досить точно прочитали ряд ієрогліфів майя, видовбаних на будівлях і стелах. Прочитали й відчули розчарування, бо виявилося, що всі написи — то тільки дати. Серед десятків тисяч написів ніде не знайдено жодного слова

про життя та звичаї народу майя. Певно, таких написів на камені майя ніколи не робили.

Усі ці факти дали підстави твердити, що майя були раби свого календаря. Можна припускати, що й будівлі вони ставили не тільки, аби користуватися ними, а тому, що так треба було робити за календарем. Кожні п'ять, десять або двадцять років майя будували нову кам'яну споруду й ставили на ній дату, коли її зроблено. Іноді вони полегшували собі завдання — обкладали будівлю новою кам'яною оболонкою, позначаючи її і новою датою.

Отепер ми підходимо до самої суті справи. На будівлях старої держави, тобто в містах, розташованих на півдні, дати обриваються десь близько 610 року нашої ери. Приблизно з того самого року починаються дати на будівлях у Чічен-Іца, Майяпані, Ушмалі та інших містах північного Юкатану. Висновок з цього разючого факту може бути тільки один: майя покинули свої оселі зненацька і всі разом. Є підстави вважати, що то було добровільне переселення народу.

Як тільки вчені точно визначили, що таке переселення справді було, звідусіль посипалися різноманітні теорії, які силкувалися пояснити цю історичну подію. Найпершу тезу — нібито майя мусили покинути насиджені місця, втікаючи од загарбників — дуже скоро відкинули. Держава народу майя на той час досягла вершини своєї військової могутності, у сусідстві ніколи не було такого сильного племені, котре могло б напасти на неї, та й у руїнах не знайдено ніякого сліду навали.

Ймовірніше було твердження, що тих людей вигнала велика стихійна катастрофа або ж епідемія. Однак і проти цього погляду виникли серйозні заперечення. Після того, як минула небезпека, городяни, напевно, повернули б до своїх чудових стародавніх міст, а вони цього не зробили. І ще одне: північні міста так швидко розрослися, їхнє культурне й політичне життя розвивалося так бурхливо, що ніяк не можна припустити, ніби там жив народ, недавно винищений стихійною катастрофою чи епідемією.

Припущення, буцімто таємниця переселення полягала в раптовій зміні клімату, теж не витримує критики. Таку зміну відчули б і в Чічен-Іца — адже до нього по прямій лінії щонайбільше чотириста кілометрів.

Отак довгий час і не могли пояснити дивної долі народу майя. І тільки нещодавно археолог Морлей висунув теорію, яку вважають за більш-менш переконливу. Ось у чому вона полягає.

За своєю природою майя були людьми міста. А проте вони не могли існувати без хліборобської праці, без її продуктів, що основним із них тут була кукурудза. Вся культура, її розвиток, усе життя майя залежало од вирощування кукурудзи.

В суспільстві майя існували гострі класові суперечності, які ми наочно бачимо в забудові міст. Палаци аристократії і храми, побудовані з тесаного каменю, утворювали окремий район міста, своєрідну фортецю, яка захищала багатіїв од незадоволених мас трудящих. Довкола того кам'яного міста густо тулилися нужденні мазанки міської бідноти, від яких, певна річ, не лишилося й сліду.

Доля селян була надзвичайно тяжка. Частину продуктів вони мусили віддавати високим сановникам, частину — жерцям, і тільки третину могли залишити собі. Коли закінчувалась сівба, селян гнали в каменярні і на будови, де вони працювали аж до збору врожаю.

Відсталість і пиха аристократії, її відрив од життя народних мас затримали розвиток суспільства. Це особливо позначилося на сільському господарстві. Способи обробітку землі тут були надзвичайно примітивні,— майя не знали навіть рала.

Щоб виростити кукурудзу, селянин підпалював ділянку джунглів, потім на цій галявині робив загостреним патиком дірочки й кидав у них зерна. Коли виснажена земля переставала родити, селянин залишав це поле й переходив десь в інше місце, бо угноювати грунт майя не вміли. Покинута земля заростала дикими хащами, і тільки через багато років її можна було знову обробляти.

Шукаючи родючого грунту, селяни заглиблювалися в джунглі, відходили все далі й далі од міст, що їх повинні були годувати. Між містами й землею-годувальницею росли широкі смуги випаленого й виснаженого степу. Жити городянам ставало важче й важче, і нарешті в очі їм почав заглядати голод. Широкі простори, які були базою для розвитку культури майя, стали ні на що не придатні, народ побачив, що єдиний порятунок — це

переселення. І в той час, коли на півночі виникла нова держава, старі міста поступово загубилися серед диких заростей, які знову захопили ті землі й понад тисячу років ховали од людського ока руїни стародавньої держави.

Цю теорію підтверджує цікавий дослід, що його зробив недавно датський вчений Аксель Стеенсберг. Намагаючись точно відтворити умови, в яких обробляли землю в епоху полірованого каменю, він подався з своїми асистентами до Ютландії, викорчував там кам'яними сокирами трохи дубового лісу і за допомогою гострого патика посіяв овес. Перше літо овес родив добре, а потім з року в рік урожай швидко зменшувався, і вже на четверте літо розкорчована земля зовсім перестала родити.

За джерело історичних відомостей про міста нової держави є хроніки, написані мовою майя, але латинськими літерами. Написав ці хроніки XVI століття жрець Чілам Балам, тому їх і назвали «Книгами Чілама Балама». Це саме з них ми довідуємося, що на півночі Юкатану існувало три головні політичні центри — міста-держави Майяпан, Чічен-Іца та Ушмаль. Володарями Майяпана були жерці на чолі з королем-жерцем; усі вони вважали себе за безпосередніх нащадків білого бога Кукулкана і в зв'язку з цим носили штучні бороди. Зате в інших двох містах-державах — Чічен-Іца та Ушмалі — правили воїни з аристократичних військових каст.

1000 року нашої ери названі міста об'єдналися у федерацію. Але вже близько 1200 року між ними вибухла війна. Вождь армії Майяпана Унак Сед за допомогою найманців з племені тольтеків захопив і зруйнував місто Чічен-Іца, а його правителів забрав до себе як заложників. 1441 року пригноблені міста повстали. Очолив повстання князь Ушмаля з династії Хіу. Під його началом війська повстанців знищили дотла місто Майяпан. Після цього народ майя і вся його розбита, знесилена країна легко стали здобиччю ацтеків.

Коли прибули іспанські конквістадори, культура цього народу вже перестала існувати. Нащадки великих будівничих, митців і астрономів розпалися на дрібні слабкі племена. Вони розмовляли різними говірками, відрізнялися між собою вбранням та звичаями і тільки

дуже туманно знали про свою спільну славну історію. Правда, ці племена визнавали давню релігію, але й вона була вже досить викривленою.

Поступово міста нової держави майя теж потонули в глибинах джунглів, як у морському вирі. Ніхто не пам'ятав, що вони колись були. Знали про них тільки примітивні племена індіанців, які справляли на руїнах цих міст свої таємничі релігійні обряди.

ЗАРУЧИНИ БОГА ДОЩУ

— Приїхали, синьйоре!

Гучний голос метиса загримів луною в нічній тиші. Кудлаті мексіканські коники стали мов укопані й одразу звісили важкі голови, щоб хоч трохи подрімати.

Молодий американець, зненацька пробуджений з глибокого сну, здригнувся і, похитнувшись, упав би, якби його не підтримав товариш. Потім він розплющив очі і завмер, зачарований прекрасним краєвидом.

Перед ними стояла темно-синя стіна пущі, а над верховіттями дерев, немов пливучи на хмарах, біліла в місячному світлі будівля: якийсь храм чи палац, споруджений на вершині піраміди.

Отак 1885 року 25-літній Едвард Герберт Томпсон дістався до Чічен-Іца — найбільшого, найкрасивішого і наймогутнішого міста індіанців майя, міста, про яке по світу ходили просто неймовірні легенди.

Як тільки почало світати, Томпсон схопився з постелі і, випивши трохи кави, негайно ж поліз на сусідню піраміду. Досхочу намилувавшись панорамою руїн, він почав пильно вдивлятися в далечину. І ось із грудей мандрівника вихопився вигук задоволення: поміж деревами, як срібне око, заблищало кругле дзеркало невеличкого ставу.

— Священне озеро... Храм бога дощу... — пошепки звернувся він до мексіканця.

Смугле брезкле обличчя тубільця засяяло добродушною усмішкою.

— Так, синьйоре, священне озеро... Люди всяке про нього балакають... Одні твердять, що в певні пори року вода там обертається на кров. А інші бачили, як з гли-

бини виринав танок сумних дівчат. Тоді пуща починає бриніти співом невидимих жерців, музикою флейт і барабанним дробом.

Тим часом уже зовсім розвидніло.

«Я стояв на даху храму,— пише Томпсон у своїх спогадах,— коли саме сходило сонце і перші промені його далеко на виднокрузі зарум'янили небо. Навколо панувала глибока ранкова тиша; день ще не обізвався своїми голосами. Небо й земля немовби затримали подих, чекаючи чогось невідомого. А потім зійшов величезний розпалений диск сонця, і вмить увесь широкий світ задзвенів од співу. Пташки на деревах і комахи на землі почали свій великий гімн сонцю».

Через деякий час прибульці спустилися крутими сходами додолу і вузькою стежкою рушили до ставу. Нічого дивного, що це озеро викликало серед тубільців забобонний страх: воно мало дуже похмурий вигляд. То була справжня прірва — глибока яма, наповнена водою. Круті скелясті береги заввишки близько двадцяти метрів стіною оточували незвичайне озеро. Чорна вода його була вкрита водоростями, листям і гнилими стовбурами дерев. Томпсон кинув лот і впевнився, що глибина озера становить приблизно двадцять п'ять метрів.

Над берегом видніли руїни олтаря; оздоблена різьбою гать вела звідси до великого храму, що стояв на піраміді.

Ретельно оглянувши береги, Томпсон сів на камені й знову почав міркувати про мету своєї експедиції. Він вийняв з кишені книжечку, в якій було повідомлення єпіскопа Дієго де Ланда, хтозна-котрий раз прочитав: «Якщо в тому краї колись було золото, то більшість його має лежати на дні озера в Чічен-Іца».

Релігія індіанців майя, на відміну від релігії ацтеків, була майже безкровна. В жертву своїм багатьом ідолам люди майя приносили квіти й овочі. Але був тут один виняток: коли наставала посуха й треба було умилостивити бога дощу Чак-Мооль, який, за повір'ям, жив на дні озера, жерці посилали йому наречену — найвродливішу дівчину. Народ не шкодував їй багатого посагу: у воду кидали коштовності і всякі речі домашнього вжитку.

Повідомлення Ланди викликало недовір'я. Вчені гадали, що це типовий романтичний народний переказ, позбавлений будь-яких реальних підстав.

Проте молодий Томпсон одразу повірив йому. Думка Ланди глибоко вплинула на палку уяву юнака й так зачарувала його, що він поклав розгадати таємницю озера на місці. Хоч знайомі й кепкували трохи з його фантазії, але Томпсон пустився в подорож до Юкатану, щоб добути з глибин озера стародавній скарб майя.

Поки метис розкладав багаття та збирався готувати обід, американець сидів на кам'яній брилі олтаря і, втупивши погляд у глибокі води озера, намагався уявити, як відбувалось свято вшанування бога дощу.

...Сходами піраміди піднімається процесія на чолі з королем, жерцями й сановниками. Усі в пишному святковому вбранні, в пістрявих головних уборах з пташиних пер. Посередині погойдується щільно запнутий паланкін, у якому сидить богова молода наречена.

У супроводі ритуального співу жерців, під музику флейт і барабанів, процесія прямує уздовж греблі. Потім зупиняється біля олтаря, мовчки жде, поки з-за обрію викотиться червоний диск сонця і перші його промені вогниками заграють на поверхні води.

Тоді жерці виводять з паланкіна бліду, перелякану дівчину, накидають на неї весільне покривало, на голову надівають вінок із квітів. Люди, що зібрались уздовж берега, вигуками вітають обраницю бога; завзято витинають флейти, барабани б'ють так, немовби то вперіщив град.

Та ось замовкають співи, музика й молитви жерців, настає могильна тиша. Чотири жерці піднімають дівчину вгору і з розмаху кидають її в озеро. Зляканий крик жертви пронизує повітря, потім чути глухий сплеск води. Бог дощу прийняв у своє царство нову, хтозна-котру вже наречену. Вслід за жертвою в озеро сиплеться дощ намиста, браслетів, скриньок, гребенів, шпильок, ваз і керамічних мисок з красивими орнаментами...

Чи можна було якось добути таємничий скарб з чорної глибини тієї смердючої води? Томпсон прийшов до висновку, що зможе це зробити тільки за допомогою землечерпалки й водолазного скафандра. А для того потрібно багато грошей.

Повернувшись до Сполучених Штатів Америки, молодий учений почав активно виступати з лекціями в університетах, на всяких наукових конгресах, аж поки не зібрав потрібних коштів. Тоді подався до Бостона і під

керівництвом досвідченого водолаза добре вивчив водолазну справу, хоч був людина квола.

Але особливу надію він покладав на своєрідну землечерпалку, зроблену на його замовлення. Вона складалася з десятиметрової щогли, відра з зубатими краями, корби, сталевих линв, блоків і коліщат.

На Юкатані американець найняв кількох робітників, а насамперед ловця перлин і досвідченого водолаза-грека. Разом з ними він прибув до Чічен-Іца вдруге.

Озеро мало в діаметрі близько сімдесяти метрів, отже, не могло бути й мови про те, щоб обшукати все його дно. Томпсон розв'язав усі труднощі дуже винахідливо. Він узяв важкий стовбур дерева, витесав з нього щось схоже на постать людини, потім прив'язав до довгої вірьовки і почав кидати в озеро. Кидав доти, поки не визначив, де саме мали падати колись живі офіри. Отам і пустив у дію свою «землечерпалку».

Зубате відро витягувало на поверхню чорний, як смола, мул, зогнилі гілки, трухле дерево; раз витягли навіть зчеплені між собою скелети ягуара й сарни — німе свідчення лісової трагедії. Немилосердно пекло сонце, купи багна й мулу на березі сповнювали повітря нестерпним смородом.

День за днем посувалася копітка робота, і все марно. Та ось, нарешті, з'явився перший, несміливий вісник успіху: в мулі знайшли біло-жовті грудки якоїсь смолистої маси. Їх розігріли на вогні — і тоді всі відчули п'янкий солодкий аромат. Томпсон не сумнівався, що то кадило, яке жерці вживали на свято вшанування бога дощу.

Незабаром як з рогу достатку посипалися найрізноманітніші знахідки. З кожним відром витягували якусь здобич: ювелірні вироби, вази, списи, ножі й чари з обсидіану або яспису. А потім з дна озера дістали кістяк молодої дівчини — остаточне підтвердження думки Ланди.

Томпсон тріумфував. Пригадалася сповнена всіляких перешкод і труднощів дорога, яка привела його до успіху, усі відмови й образи від людей, котрі вважали дослідника за дурисвіта або ж невиправного мрійника. І ось цей мрійник добився свого — зробив археологічне відкриття, рівних якому було небагато в усій Америці.

Дальші пошуки вчений постановив провадити в ска-

фандрі водолаза. Свої підводні переживання й пригоди Томпсон описує так барвисто і з такою драматичною напругою, що ліпше буде надати слово йому особисто.

«Коли я ступив на перший щабель драбини,— пише дослідник у своїх спогадах,— хлопці, які обслуговували помпу, по черзі підходили і з кислою міною потискували мені руку. Неважко було відгадати їхні думки: вони прощалися зі мною назавжди, не вірячи, що я повернуся живий. Відпустивші драбину, я потонув, мов лантух із свинцем, лишивши за собою низку сріблястих пухирців.

Світло навколо мене спочатку було жовте, потім стало зелене, далі пурпурово-чорне, і ось я опинився в цілковитій темряві. У вухах різонув біль — то зростав тиск. І ще одне дивне відчуття: занурюючись, я дуже швидко втрачав на вазі і коли, нарешті, став на кам'яній колоні, яка впала сюди з руїн олтаря, здавалося, що я бульбашка, а не людина, одягнена у важкий скафандр.

Приємно було думати, що я єдиний на всьому світі, хто живий прийшов сюди і живий повернеться назад. Поруч з'явився водолаз-грек, і ми потиснули один одному руки.

Там, де раніше відром вибирали мул, утворився закіп з прямовисними стінами заввишки метрів шість. І в тих стінах, мов родзинки у тісті, стирчали різноманітні камені — кутасті, круглі, довгасті...

Уявіть собі, як ми рухалися наосліп у темряві, з усіх боків оточені цією стіною мулу, длубалися в тріщинах вапнякового дна, шукаючи речей, яких не захопило відро. І ще уявіть собі, що кожної хвилини якась порушена кам'яна брила зсувалася на наші голови. Правда, це було не так страшно, як могло б здаватися. Поки ми йшли на певній відстані од стіни, нам не загрожувала небезпека.

Наші робітники вірили, що в темних глибинах «священного озера» живуть гігантські змії і потвори. Водолаз-грек і я захопилися роботою, збираючи розмаїті пам'ятки старовини, і забули про звичайну обережність. Раптом щось велике й слизьке непомітно навалилося на мене і з непоборною силою вдавлювало в багнюку. На мить мене до кісток пройняли дрижаки. Потім я відчув, як грек почав відштовхувати той невідомий тягар і звільнив мене. То був велетенський гнилий стовбур де-

рева, який одірвався від стіни мулу і впав на мене саме тоді, коли я нахилився».

Наслідки розшуків перевершили всі сподівання і цілком підтвердили, що майя справді кидали в озеро дівчат. На поверхню витягнули тисячі найрізноманітніших речей — намисто, браслети, чаші й статуетки ідолів, зроблені з яспису, щити з золота, оздоблені малюнковими барельєфами, ножі й прекрасно шліфовані люстерка з обсидіану, а головне — черепи молодих жінок.

Майже все це побито на дрібні шматочки. Майя вірили, що речі, так само як і люди, мають душу, отож їх спочатку умертвляли — розбивали на олтарі, а потім уже кидали в воду; так душам цих речей легше було служити своїй господині в царстві бога дощу.

Оглядаючи знахідки, Томпсон зробив цікаве відкриття: серед кісток молодих жінок був череп старого діда.

Що ж то за чоловік міг бути? Чи не жерця часом офірували богові дощу? Безумовно, ні. В історичних хроніках немає жодної згадки про такі офіри. Ніяких слідів цього не дають і народні звичаї.

То, може, його вкинули в воду загарбники в період братовбивчих воєн між Майяпаном, Чічен-Іца та Ушмалем? Це припущення теж не витримує критики. Хіба ж можна повірити, щоб у той час, коли все місто перетворювалось на руїни, вояки вкинули в озеро одну єдину людину, та й то старого діда?

Найбільше підходить третя гадка: вслід за дівчиною у воду кинувся охоплений розпачем батько. Недаремно ж у давній індіанській пісні співається:

В'яне, сохне кукурудза в полі...
Кличе тебе, дівчинонько, доля.
Рясний дощик спраглу землю зросить,
Ще рясніш поллються в мене сльози.

ПОМПЕЇ НОВОГО СВІТУ

Королі ацтецького міста-держави Тескоко були покровителі мистецтва, і їхній двір становив справжній центр культурного життя. Один король цього міста уславився як великий поет, котрого шанували всі ацтеки.

Прямим нащадком королівського роду був князь Іх-

Реконструкція міста майя у Гватемалі.

Такий вигляд мав Копан, місто старої держави майя (реконструкція на підставі руїн).

Храм воїнів у Чічен-Іці.

Томпсон дістає скарби індіанців майя з дна священного озера в Чічен-Іці.

тлілхочітл, надзвичайно талановита людина. Цей князь так досконало вивчив іспанську мову, що губернатор Мексіки запросив його до себе на роботу як перекладача й секретаря.

Іхтлілхочітл написав іспанською мовою докладну історію свого краю. Він розповів у ній про ті народи, які ще до приходу ацтеків у Мексіку будували величні міста з піднебесними пірамідами.

Але іспанці не повірили індіанському князеві, вони вважали, що ті розповіді з просто собі казочки. Адже на мексіканській землі ніде не видно було й сліду руїн цих начебто багатих міст. Правда, француз Дезіре, вештаючись по Мексіці в пошуках скарбів, наткнувся 1885 року на сліди піраміди біля містечка Тула-де-Аллендо, в штаті Ідальго, але й тоді іспанці не подумали, що то могли бути рештки столиці тольтеків — Тули, про яку з такою певністю розповідав ацтецький князь.

Становище змінилося тільки 1940 року, коли мексіканські вчені розпочали систематичні археолого-розвідувальні роботи на місці стародавнього селища тольтеків. Виявилося, що за 80 кілометрів од міста Мехіко під шаром землі й заростями ховалося багато руїн. Там знайдено дві великі піраміди, присвячені богові сонця і богові місяця, безліч скульптур, барельєфів і колон, а також широку мережу водогінних труб з теракоти. Проте найцікавішою пам'яткою був спортивний стадіон з кам'яними лавами. Ця споруда свідчила про те, що гру в м'яча дуже любили всі без винятку індіанські племена Центральної Америки.

Тепер на ацтецького історика почали дивитись іншими очима,— вірили всьому, що тільки він розповідав. Од нього дізнаємося зокрема, що тольтеки збудували свою столицю 648 року нашої ери, а покинули її з невідомих причин 1051 року. Вони знали писемність і математику, створили календар відповідно до обертання місяця і були чудові будівничі. Їхні релігія та законодавство відзначалися лагідністю, а королі славилися мудрістю. Тольтеки нібито вивели шляхом схрещення бавовну кількох кольорів.

Другу столицю тольтеків мексіканські археологи відкрили на території нинішнього штату Сан-Хуан. Називалась вона Теотіуакан і, як видно з руїн, займала площу майже дванадцять квадратних кілометрів. Тут було

десятка півтора прекрасних палаців, оздоблених скульптурою і фресками, а між ними — кілька величезних пірамід. На пірамідах сонця й місяця видніли, як твердить Іхтлілхочітл, емблеми з полірованої золотої бляхи, і вдень, і вночі вони яскраво блищали і були дороговказом мандрівникам.

Так само, як і в усіх індіанських містах, основний декоративний мотив у Теотіуакані був пернатий змій, символ бородатого білого бога. Але є там і інші, дуже оригінальні теми. На багатьох фресках ми бачимо, наприклад, життя бога дощу або картини раю, зображеного так, як його уявляли собі тольтеки: раді та веселі мерці грають на галявині у м'яча.

Біля підніжжя піраміди лежить так звана «Дорога смерті». Уздовж неї знайдено безліч могил з прахом покійників, мозаїковими масками, гротескними теракотовими голівками і багато оздобленими черепками глиняного посуду.

Теотіуакан спустів десятого або одинадцятого століття нашої ери. Ліси навколо винищено, земля теж перестала родити (голі пагорки, на яких нічого не росте, лишилися там і понині); отож мешканці покинули місто й помандрували до Юкатану, де з'єдналися з племенами майя.

В долині Тлаколула, за тридцять кілометрів на південний схід від міста Оахака, під землею відкопано руїни Мітли, столиці сапотеків. Ацтеки вже знали ці руїни і називали їх «Місцем смутку». Крім пірамід та палаців, які звичайно зустрічаються в таких містах, тут особливо звертає на себе увагу відома «Колонна зала» з величезними стовпами.

1931 року мексіканський археолог Альфонсо Касо, провадячи розкопки на Монте-Альбані (Біла Гора) у штаті Оахака, натрапив на гігантське, повите таємничістю місто. Чимало вчених вважає, що воно старше од Мітли і є прастолиця сапотеків. Це купи руїн величезних храмів і палаців, а серед них безліч кам'яних брил з ієрогліфами та барельєфними зображеннями богів, багато статуй і напрочуд красивої кераміки.

Та головне, чим славиться Монте-Альбан,— це знайдений там дорогоцінний скарб. У багатьох прадавніх могилах лежали кістяки, геть усипані виробами з тонко шліфованого гірського кришталю, золота, яспису, пер-

лів, бурштину, коралів, обсидіану, перламутру та зубів ягуара. Серед намиста, шпильок, сережок, брошок, діадем, браслетів та обручок там знайдено золоті табакерки, віяла з пташиних пер усяких кольорів, а також золоті маски, які точно передають риси обличчя. Є свідчення, що з цього міста у XII столітті сапотеків вигнали тольтеки.

Завдяки розшукам археологів ми знаємо, що вже за кількасот років до нашої ери Центральну Америку заселяли численні й високорозвинені народи, в історії яких було надзвичайно багато трагічних подій і катастроф.

1942 року археолог А. Г. Веріл відкопав у Панамі руїни так званої культури Коклé. Величезна площа — 1 400 квадратних кілометрів — була густо всіяна могилами, храмами, статуями, а передусім — просто неймовірною кількістю керамічних черепків, різноманітних знарядь і предметів домашнього вжитку, які лежали подекуди купами заввишки до шести метрів.

Найцікавішою археологічною пам'яткою тут є «Храм тисячі богів», який стоїть поміж двома річками і займає площу сто акрів. Сотні статуй і величезних базальтових колон, знизу догори вкритих кольоровими барельєфами та ієрогліфами, стоять у формі правильного чотирикутника. Колони тут різні — квадратні, круглі, восьмикутні.

Усі статуї дивляться на схід сонця. Вони зображають не тільки людей, але й птахів, плазунів та всіх чотириногих тварин, які тільки водяться в Панамі. Людські постаті голі, на них є лише головні убори та ще намисто.

Сцени, видовбані різцем невідомих скульпторів, дивовижно страхітливі. На одній ми бачимо, наприклад, «сіамських близнят», які зрослися між собою плечима; на інших ягуар то повалив чоловіка й поставив на нього лапу, а то пожирає немовля. Дуже часто зустрічаються скульптури ставних чоловіків, які погладжують рукою довгі кучеряві бороди.

Найближчі каменярні, звідки городяни брали будівельний матеріал, містяться по другий бік річки, за кільканадцять кілометрів. Доправити величезні брили з тих каменярень до храму і тепер було б нелегко, а що ж казати про ті далекі часи, коли люди тут взагалі не знали ніякого транспорту і все робили власними руками. Щоб упоратися з таким велетенським завданням,

потрібна була тяжка праця безлічі людей. «Храм тисячі богів» — це робота багатьох поколінь суспільства, яке вже організувалось і пішло в своєму історичному розвитку далеко вперед.

Внизу біля колон стояли добре витесані та вишліфувані блоки з прозорого порфіру або яспису жовтого й червоного кольору. На них лежали людські кістки та зуби, а також — дерев'яні головешки. З цього можна дійти висновку, що то були олтарі, на яких офірували богам людей.

Земля навколо храму неродюча, до обробітку непридатна. Як же тоді тут могло існувати багато народу? Відповісти неважко: колись ці землі давали великий урожай, і тільки лава вулкана Гакамайо, що височіє біля підніжжя Кордільєр, перетворила їх на пустелю.

Кратер вулкана і тепер порваний, голий, закіптюжений: у глибині його чути глухий гуркіт, звідти вириваються клуби пари та гаряча вода, і все навколо вкрито шаром вулканічного пилу. Влітку цей край — спалена сонцем пустеля, а в період дощів він перетворюється на непролазне болото.

Чимало обставин свідчить про те, що панамські руїни сягають у далекі часи. На будівлях лежить шар землі від одного до трьох метрів. Мексіканські археологи визначили, що метровий шар землі міг зібратися тут не менше як за 1 200 років.

Отже, це панамське місто жителі остаточно покинули приблизно VII століття нашої ери, але деякі райони його, вкриті триметровою товщею землі, завмирали набагато раніше — ще 1 700 років до нашої ери.

Місто, без сумніву, було надзвичайно старе. Бо щоб доправити і скласти таку силу монолітних брил, мало було кількох поколінь, хоча б там працювала тисяча — ба навіть десятки тисяч робітників.

Дуже вражає те, що в руїнах багато керамічних черепків. Вони валяються скрізь, а особливо в храмі, біля статуй і колон.

Чому в храмі було стільки черепків? Археологи з'ясували цю загадку зовсім випадково. На колонах і статуях лишилося повно слідів од того, що колись об них розбивали полив'яні горшки. Напевне, за релігійними обрядами, в жертву богам треба було приносити гончарні вироби.

То був дуже стародавній звичай — адже подекуди шар черепків сягає шести метрів. Ця обставина дала археологам можливість простежити весь хід розвитку невідомої культури. На самому споді знайдено кераміку з дуже примітивним лінійним орнаментом, а в горішніх шарах — горшки з навдивовижу гарною поливою і художніми оздобами. Багато віків мало минути, щоб керамічне мистецтво досягло такої досконалості.

Якось на одному з безлічі барельєфів археологи помітили зображення слона. Вони не вірили власним очам, але малюнок був такий виразний, що помилки не могло бути. І тоді вчених охопило хвилювання, яке важко й описати.

Слони колись водилися в Центральній Америці, але вимерли приблизно 10 тисяч років тому. Недалеко від Теотіуакана є містечко Тепехпан. 1947 року там знайдено кістки індіанського мисливця й кістки слона. Дослідження довели, що ці знахідки походять з 15-го тисячоліття до нашої ери.

То яким же чудом панамський пранарод знав слона? Відповідь може бути одна з двох: або місто існувало вже за 10 тисяч років до нашої ери, або ж ті люди, непогані мореплавці, підтримували безпосередні зв'язки з країнами Сходу.

Ми небагато знаємо про цей народ. Відомо тільки, що то були миролюбці (в розкопках знайдено дуже мало зброї), що їхня культура близька до культури майя, що вони молилися сонцю і, як усі інші народи Центральної та Південної Америки, вірили в пернатого змія. З барельєфів видно, що чоловіки були високі, м'язисті, круглоголові — несхожі на американських індіанців.

Яка ж катастрофа захопила й знищила цю багату й живучу культуру, що так зненацька щезла, зоставивши по собі величезні руїни й купи каміння? На це є цілком певна відповідь. Її дають нам самі руїни.

Величезні колони, розкидані й поламані, мов сірнички, монолітні брили, наче рукою велетнів роздріблені й зіпхнуті з п'єдесталів, статуї, перевернуті догори ногами, побрижена земля, вулканічний попіл — хіба не свідчить усе це про великий землетрус?

Неважко уявити собі, що сталося. Вулкан Гакамайо, який височить за десять кілометрів, одного дня прокинувся од вічного сну, заревів і викинув сніп вогню.

Земля захиталася, мов п'яна. Перелякані мешканці, уцілівши від першого струсу, побігли, як шалені, до храму, щоб людськими офірами умилостивити розгніваних богів.

Та боги не почули їхніх благань. Земля гойдалась і трусилася, мов розбурхане море, вулкан гуркотів і гримів, засипаючи все розжареною лавою. Рештки населення,— люди, яких не повбивали величезні камені і які не вчаділи від отруйних випарів — повтікали в глиб пущі і там змішалися з дикими племенами індіанців.

Над величезною країною Панами, де тисячі років кипіло в ключ життя талановитого народу, запала могильна тиша.

СКАРБ ПОЗОЛОЧЕНОЇ ЛЮДИНИ

Березня 1536 року з групою іспанських мандрівників, які подорожували над Каліфорнійською затокою, сталася незвичайна пригода. В одному місці, збуджено репетуючи й розмахуючи руками, дорогу їм перебіг білий чоловік, якого супроводили двоє індіанців. Своєю бородою, довгими пасмами волосся він скидався на біблійного патріарха.

Невідомий почав безладно розповідати, що його корабель розбився біля берега Флоріди, і з усього екіпажу вцілів тільки він. Відтоді цей чоловік пробирався на захід. Користуючись з гостинності індіанських племен, він пройшов через весь американський суходіл і, нарешті, опинився біля Тихого океану, в Каліфорнії.

Але найбільше враження справили на іспанців усякі дива, які він розповідав про семеро міст Кіболі, що нібито лежали десь на півночі. Мешканці тих міст жили буцімто в палацах, усипаних сапфірами, і мали стільки золота, скільки їм хотілося.

Чутка про легендарні міста блискавкою облетіла всю Європу. Сюди почало прибувати багато мандрівників. Найбільшу експедицію організував Франсіско Васкес де Коронадо. Проте замість золота, сапфірів та туркусу Коронадо знайшов у Арізоні нужденні мазанки голих індіанських племен. Сім міст Кіболі — то була просто вигадка або марево мрійників.

У глибині південно-американського континенту нібито мало бути й легендарне Ельдорадо — місто, яке виднiло за багато миль, бо все воно було збудоване з золота і через те палало в сонячному промінні, як вогняна гора. Мешканці міста аж угиналися під вагою золота і смарагдів завбільшки з куряче яйце.

Ельдорадо зачарувало й захопило уяву багатьох мандрівних лицарів, волоцюг і шукачів пригод. Понад сто років тисячі людей терпіли невимовні труднощі й страждання, гинули від хвороб, паразитів і отруйних стріл войовничих індіанців, завзято шукаючи манливого міста.

1536 року молодий іспанець Гонсало Хіменес де Касадо очолив експедицію з 875 солдатів, яка вирушала на пошуки Ельдорадо. Його військо мало прекрасний вигляд. Командувач був одягнений у костюм з чорного вельвету, протканого сріблом, на голові носив сталевий шолом. Офіцери хизувалися в пишній одежі з пурпурного шовку і в широких капелюхах, увінчаних розкішними султанами. Всі солдати були закуті в залізні панцири.

Похід через джунглі Південної Америки, а потім на небосяжні перевали Анд був справжнім пеклом. Солдати хворіли, вмирали, тікали, і невеличка, але чудова армія розтанула наполовину. Од барвистого вбрання командуючого, офіцерів і солдатів лишилося саме лахміття.

По кількох місяцях маршу перед змученими конквістадорами засяяла перша надія. В одній з багатьох сутичок з індіанцями вони захопили трофеї — смарагди й різноманітні золоті вироби. Це розпалило хіть завойовників, надало їм снаги. Але з 875 солдатів на той час лишилися вже тільки жалюгідні недобитки — двісті голодранців, схожих на жебраків.

На підхмарних вершинах Анд, там, де нині лежить Колумбія, дорогу їм перетнуло військо індіанців з племені чібча. Сутичка була коротка, але завзята. Індіанці з своїми списами та пращами не могли подолати іспанців, озброєних аркебузами. Зайди перемогли.

У країні чібча лежить озеро Гатавіта з крутими скелястими берегами. Іспанці отаборилися там й одразу ж кинулися грабувати індіанців, забираючи все золото, яке тільки попадало їм до рук. Коли золота вже не стало,

конквістадори почали катувати індіанських вождів, допитуючись, де заховано гадані золоті скарби. У відповідь індіанці одностайно показували на озеро; виходило, що десь у воді було нібито все золото племені чібча.

Одного ранку поблизу іспанського табору запищали флейти, загуркотіли барабани, почувся спів. До озера, пританцьовуючи, підходило багато індіанців. Між ними погойдувався паланкін, у якому сидів король племені.

На березі короля висадили, роздягнули, намазали живицею і густо обсипали золотим порошком. Позолочений чоловік, виблискуючи на сонці, сів у човен, виплив на середину озера й пірнув у воду.

Через деякий час він виринув, уже змивши золото, і повернувся на берег. Індіанці голосними вигуками вітали вождя. А потім конквістадори побачили таке, що просто ошелешило їх: на закінчення обряду в озеро посипався рясний дощ найрізноманітніших золотих коштовностей — намисто, діадеми, браслети, обручки, всякі брошки... Весь той скарб пішов на дно.

Через перекладача іспанці довідались, що в основі цього обряду лежала стара легенда індіанців чібча.

...Було це дуже й дуже давно. Король Сіпа посадив на палю коханця своєї жінки, а її саму примусив потім їсти його тіло. Жінка, охоплена жахом від такої жорстокості, взяла доньку й кинулася в озеро, де й тепер живе біля свого нового чоловіка — пернатого змія.

Відтоді щороку — так сказано в пісні жерців — королі племені чібча пірнали в озеро, щоб жертвами з золота і смарагдів вимолити прощення за жорстокий вчинок свого предка.

Цей звичай існував уже кількасот років, отже, золоті скарби на дні озера мали перевершувати всяке уявлення. Найдивніше у всьому цьому те, що в індіанців чібча не було золотих копалень. Золото вони діставали у сусідів, вимінюючи його за картоплю, кукурудзу, квасолю й насамперед за смарагди, яких було дуже багато в їхніх горах. Смарагди індіанців чібча доходили до Панами й навіть до Мексіки — це ж тут серед багатьох інших коштовностей до рук Кортеса попав смарагд завбільшки з качине яйце.

Шукаючи скарби, іспанці якось зайшли в село Тунья, на схід від озера Гатавіта. Там вони побачили незвичайну картину: біля хат, над призьбами висіли, як

випрана білизна, великі золоті бляхи, тоненькі, мов папір. Вітер погойдував їх, і золото ніжно дзвеніло, як дзвенять струни арфи.

Жерці носили тонкої роботи золоті сережки й діадеми, в яких стирчали барвисті пташині пера. Всі мешканці прикрашали своє вбрання смарагдами завбільшки з волоський горіх. З носів у них звисали золоті оздоби, які затуляли рота, і коли ці люди розмовляли — їхні голоси набирали чудного металічного відтінку.

Два роки гасали конквістадори по тому краю, грабуючи що де могли. За словами Хіменеса Кесади, вони зібрали стільки золота, що ним можна було б заповнити до самої стелі велику кімнату, а крім того, захопили 1 185 дуже коштовних смарагдів. Під час тих грабіжницьких походів іспанці заклали місто Боготу, нинішню столицю Колумбії, розташовану на висоті 2 645 метрів над рівнем моря.

В лютому 1539 року пішла чутка, що сюди прямує якась невідома іспанська армія. Виявилося, що нею командував Себастьян де Белалькасар — його теж привабила в Анди легенда про Ельдорадо.

Белалькасар, у жилах якого текла гаряча мавританська кров, був людиною сильною й зухвалою. Життя цього відомого конквістадора було сповнене всіляких пригод. Спочатку він був за погонича ослів. Одного разу осел упав у баюру. Белалькасар так розізлився, що одним ударом кулака вбив тварину. Боячись кари, він утік до Кадіка і тут найнявся на корабель, який вирушав до Америки.

Вештаючись по Центральній і Південній Америці, він заснував 1534 року міста Леон і Кіто. Довідавшись од полоненого індіанця про «позолочену людину», Белалькасар швидко зібрав загін одчайдушних забіяк і негайно подався в дорогу.

...Дві армії напоготові стали одна проти одної. На очах у індіанців от-от мала вибухнути сутичка. І раптом усі завмерли від подиву: з пущі вийшла третя «армія»—загін іспанських голодранців на худющих шкапах.

На чолі цього війська стояв рудобородий німець Ніколаус Федерман з міста Ульми. Федерман був агентом тих людей, які дістали в наділ од німецького імператора Венесуелу. Зачувши про золото племені чібча, він на чолі загону з чотирьохсот чоловік рушив на захід, до Анд.

Понад три роки Федерман пробирався через джунглі, борючись із войовничими індіанцями та малярією. Безперервні бої і хвороби так спустошили загін, що коли він підійшов до озера Гатавіти, у ньому налічувалось тільки сто знесилених до краю воїнів.

Після напружених переговорів три воєначальники постановили не вдаватися до збройної боротьби, а питання про те, кому панувати на землі чібча, подати на розгляд іспанському королю. Але минули роки, всі троє померли в Іспанії, так і не діждавшись королівського суду.

Згода, якої досягли між собою розбійники, обернулася на шкоду індіанцям чібча. Дощенту пограбовані, позбавлені всього свого добра, закуті в кайдани, у рабській праці та злигоднях вони невдовзі зовсім вимерли. Конквістадори забрали всі коштовності племені і, попри їхню художню цінність, переплавили на золоті зливки.

А скарби на дні озера лишилися. 1580 року купець з Ліми Антоніо Сепульведа здобув право дістати їх звідти. Антоніо розпочав діло дуже винахідливо. Він узяв кілька сот індіанців і велів продовбати в скелястому березі канал, щоб спустити воду озера. Незабаром на берегах показався густий чорний мул, у якому видніло безліч золотих речей і смарагдів. Серед них був, зокрема, розкішний скіпетр, викладений смарагдами.

Однак головна частина скарбів містилася, напевно, посередині озера. А дно його мало форму глибокої лійки, і щоб дістатися туди, воду треба було спустити ще більше. Тим часом капітали Сепульведа вичерпались. Королівські чиновники конфіскували всі скарби, які знайшов цей купець, а сам він попав до притулку для бідних і незабаром помер у злиднях. Коштовності, що їх Сапульведа діставав з озера, тепер зберігаються в Колумбійському музеї, викликаючи захоплення відвідувачів.

З колумбійських архівних документів ми знаємо, що протягом XVII — XVIII століть було ще кільканадцять спроб видобути скарби індіанців чібча. Однак за тогочасного рівня техніки не можна було так осушити озера, щоб добратися до найглибшого місця його дна,— туди, де лежали основні скарби.

У XIX столітті справа знову набрала широкого розголосу. Спричинився до того славнозвісний німецький географ і мандрівник Олександр Гумбольдт, який ще в юності мріяв знайти скарби Ельдорадо. 1801 року він

прибув до Боготи, а звідти час від часу виїжджав до озера чібча. Вчений склав точну карту цього озера й обчислив, що на дні його має бути не менше, як 50 мільйонів дорогоцінних золотих речей.

1912 року в Англії засновано акціонерне товариство, щоб експлуатувати озеро; капітал його був 30 тисяч фунтів стерлінгів. Шукачі золота постановили зовсім осушити озеро. Для цього вони переправили на мулах через Анди потужні парові насоси.

По кількох тижнях напруженої праці від озера лишився невеликий ставок, що лежав на дванадцять метрів нижче від його звичайного рівня. З густого смердючого мулу робітники-індіанці лопатами почали вигрібати силу-силенну золотих коштовностей і смарагдів. Здавалося, озеро, нарешті, муситиме віддати свою скарбницю, яку досі так ревниво оберігало.

Та не встигли добратися до найглибшого місця, як виникло нове, зовсім несподіване ускладнення. На сонці мул одразу ж висихав і ставав твердий, як бетон — навіть новітня техніка не могла нічим зарадити. Англійцям довелося припинити роботу.

Так і лежать на дні озера Гатавіта сотні тисяч, а може й мільйони золотих речей величезної історичної і художньої вартості. Немає сумніву, що незабаром знову спробують дістати їх, застосовуючи найдосконаліші технічні методи. Але тепер, при сучасному стані науки ці коштовності не стануть жертвою безтямної пожадливості авантурників, їх ніхто не переплавить на зливки золота — під дбайливим наглядом учених вони зберігатимуться в музеях світу, прославляючи талановитий народ чібча, якого вже немає на землі.

У КРАЇНІ ТИСЯЧІ ТАЄМНИЦЬ

Як бачимо, дослідники Центральної та Південної Америки можуть похвалитися наслідками своїх археологічних розвідок. А от про людей, які заселяли ті краї до приходу білих, ми, власне, знаємо ще мало. Історія їх і досі оповита мороком таємничості.

Ми не знаємо, звідки походять ці талановиті народи, які були основи їхнього суспільного й культурного жит-

тя, не можемо навіть сказати, чому і за яких обставин вони загинули.

Археологи зустрілися тут чи не з єдиним випадком, коли нашарування різних культур, звичайно такі повчальні, не дають ніяких відомостей про те, як росли й розвивалися ті цивілізації, про їхній багатовіковий шлях. З археологічних знахідок можна міркувати, що вони з'явилися тут одразу, вже досягнувши високого рівня розвитку, а потім так само одразу й зникли.

Письмо майя — це одне з найдивовижніших досягнень людства; воно могло виникнути тільки як наслідок багатовікового розвитку. Але в написах немає ніякого сліду цього розвитку. Те саме можна сказати й про інші досягнення індіанських народів — знання з астрономії, математики, мистецтва чи будівництва.

Одне тільки можна вважати за очевидну істину: народи американського континенту були споріднені між собою і походженням і культурою. В них багато спільного у звичаях і релігії. Всі індіанці будували храми на підвищеннях, які мали форму пірамід; усі поклонялися сонцю та місяцю і вірили в міф про бородатого білого бога, емблемою якого був пернатий змій. У них були спільні, зовсім особливі забобони, яких учені не зустрічали більше ніде в світі. Індіанці, приміром, весь час жили, охоплені фаталістичною вірою в те, що на схилі якогось п'ятдесятдволітнього періоду настане кінець світу. В їхніх історичних хроніках, календарних обчисленнях, легендах і пророцтвах неабияку роль відіграє число «13» — індіанці вважали, що воно священне й приносить щастя.

Розкопки руїн у Паленке та інших містах показали, що всі стародавні народи Мексіки знали знак хреста й поклонялися йому. В їхній релігії були й деякі обряди, трохи схожі на християнські — сповідь, хрещення немовлят тощо.

Отже, багатьма сторонами ці народи досягли високого рівня розвитку. Але в той же час вони не змогли придумати ні воза, ні гончарного круга, не мали в'ючаків (один виняток — індіанці, які жили в Андах; вони приручили ламу). Індіанці чудово обробляли мідь, золото й срібло, але не знали заліза, і це дуже дивно, бо навіть найпримітивніші негритянські племена в Африці вміли плавити залізо.

Чим пояснити, що в цих культурах ми не знаходимо слідів їхнього розвитку? Відповідь є тільки одна: індіанці не були тубільцями на американському континенті, вони з'явилися там, маючи вже багато досягнень у своїй культурі.

Але звідки ці люди могли прибути?

Вчені висувають три припущення. Якісь кочові племена, ганяючись за звіриною, перейшли Сибір і одного дня, здивовані, опинилися біля Берінгової протоки. Ширина цієї протоки невелика — тільки 50 кілометрів, отож у ясну, безхмарну погоду по другий бік виразно виднів берег Аляски. Побачивши невідому землю, яка так вабила своєю таємничістю, мисливці загорілися бажанням за всяку ціну дістатися туди.

Подорож на каяках через морську протоку не була тоді така важка, як тепер. Рівень води був значно нижчий, і тому нинішні Алеутські острови тягнулися довгим рядом, з'єднуючи обидва континенти.

Одним із аргументів на користь цього припущення є те, що обличчя багатьох індіанців свідчать про їхнє монгольське походження. Але значно важливіший доказ дав знавець письма майя і автор його граматики Ю. В. Кнорозов*. Радянський учений встановив, що принципом своєї будови письмо індіанців майя не відрізняється від старокитайських знаків.

Інші вчені гадають, що індіанці прибули на американський континент з Океанії чи якогось уже неіснуючого архіпелагу. Та чи могли індіанці переплисти величезні морські простори на своїх примітивних плотах, абияк зроблених з пальмових стовбурів і рослинних вірьовок?

Прихильники цього відповідають так.

У тому нема нічого неможливого. Адже доведено, що Острів Пасхи є залишок великого архіпелагу, який відносно недавно поринув у глибини Тихого океану. Цей архіпелаг тягнувся далеко до американського континенту. Та й вітри на Тихому океані віють переважно в тому самому напрямку. Досить було довіритися їм, щоб за допомогою вітрила, переправляючись від острова до острова, дістатися кінець кінцем і до Америки.

У деяких відкриттях ми знаходимо досить міцну підтримку цієї тези. Встановлено, наприклад, що десятки слів із мов американських племен подібні до слів у діа-

лектах Океанії, навіть більше того — мають однакове значення.

Подала свої докази й археологія. В доісторичних могилах Каліфорнії знайдено топірці, витесані з каменю, який є тільки на островах Тихого океану. Згадаємо ще й спостереження етнографів: кольором шкіри, рисами обличчя й ще цілим рядом расових ознак деякі індіанські племена дуже схожі на тубільців Океанії.

Чи не найближче до правди стоїть третя група вчених, котрі не бачать ніякої суперечності між першими двома припущеннями. На думку цих вчених, расова різноманітність серед індіан свідчить про те, що індіанські племена протягом багатьох століть прибували на американський континент обома згаданими шляхами — і через Берінгову протоку, і з островів Тихого океану.

Але є вчені, які дотримуються зовсім іншого погляду. Вони твердять, що індіанці прибули зі сходу, тобто з Європи, колонізували американський континент, а потім на примітивних плотах перепливли Тихий океан і заселили острови Океанії. До цієї групи вчених належить відомий норвезький етнограф і мандрівник Тур Хейєрдал. Щоб довести можливість такої морської подорожі, він збудував з бальзових дерев пліт і разом з кількома товаришами переплив Тихий океан. Його книжка «Подорож на «Кон-Тікі» вийшла в перекладі на багато мов світу.

Трохи згодом, шукаючи нових підтверджень свого погляду, Хейєрдал подався на Острів Пасхи. Цей острів відомий тим, що на ньому стоять десятки гігантських кам'яних статуй; багато віків тому їх спорудив якийсь таємничий, нині вже вимерлий народ.

І тут норвежець зробив цікаве археологічне відкриття. На схилі вулкана Рану Рараку він одкопав велетенські кам'яні скульптури людей. На грудях у них вирізьблено судна з розгорнутими вітрилами. Інші орнаменти на цих статуях своїм стилем і виконанням нагадують мистецтво перуанських інків. Крім того, в горах знайдено оточені мурами тераси,— такі самі, які зустрічаються в країні інків, на схилах неосяжних Анд.

Це відкриття має велике значення — воно свідчить про те, що інки в свій час колонізували Острів Пасхи. Але цей факт ще не розв'язує питання про походження

індіанців, бо він може бути за доказ як до першої, так і до другої з наведених вище гіпотез.

Візьмемо інше питання: коли індіанці прибули на американський континент? І на нього археологи відповідають припущеннями. Не викликає сумніву тільки одне: місто культури Кокле в Панамі існувало ще за дві тисячі років до нашої ери. Знайдений там барельєф слона більш-менш переконливо свідчить, що за десять тисяч років до нашої ери, коли в Америці ще водилися слони, люди будували там міста.

Встановити цю дату допомогло певною мірою відкриття піраміди на південній околиці міста Мехіко. Піраміда була завалена руїнами та скам'янілою лавою. Її, і всі навколишні будівлі, спіткала стихійна катастрофа. Сусідні вулкани Ахуско і Хітлі, нині вже погаслі, одного дня плюнули вогнем, і всю околицю залило на десять метрів потоком лави.

Щоб визначити, коли відбулася ця катастрофа, археологи звернулися по допомогу до геологів. Ті зробили аналіз скам'янілої лави і встановили, що їй уже близько 8000 років.

Якщо це й справді так, (деякі геологи не певні того), то виходить, що перед нами — найстародавніша культура світу, набагато старша, ніж культура Месопотамії та Єгипту*.

ПОЯСНЕННЯ Й ПРИМІТКИ

Стор. 17. Портал — монументальний, багато оздоблений вхід до будівлі.

Стор. 19. Діодор Сіцілійський — грецький письменник та історик, що жив у I ст. до н. е.; автор «Бібліотеки».

Стор. 22. Тут ідеться про представників царської династії Ахеменідів, яка займала престол в Ірані від 558 до 330 рр. до н. е. Засновником її був Кір I (558—529 рр. до н. е.).

Стор. 23. Ост-Індська компанія — організація англійських купців для торгівлі з Індією; виникла 1600 р., існувала до 1857—59 рр. Відігравала активну роль у здійсненні агресивної імперіалістичної політики Англії щодо Індії, сприяючи перетворенню останньої на колонію. Відзначалась варварськими грабіжницькими методами експлуатації індійського народу.

Стор. 30. Агурамазда (Ормузд) — бог добра; головне божество релігії стародавніх іранців.

Старий завіт — Біблія поділяється на дві частини або завіти: Старий завіт і Новий завіт. Старий завіт запозичений з іудейських переказів і священних книг; він складається з П'ятикнижжя, книг Царств, Пророків і т. д. Новий завіт — власне, християнське учення, що виникло I ст. н. е.; до його складу входять Євангеліє, Діяння апостолів, Послання, Апокаліпсис,— твори, зв'язані з постаттю Ісуса Христа.

Єгова (Яхве) — бог в іудейській релігії, творець і вседержитель усього, що існує.

Стор. 32. Гулагу — монгольський хан і завойовник; у кінці XIII ст. володів завойованими землями Ірану, Туркменії, Закавказзя, Месопотамії, Малої Азії.

Тамерлан (правильніш — Тімур) — монгольський завойовник XIV ст.; утворив величезну імперію в Центральній Азії.

Стор. 33. Секстант — прилад, що ним визначають за розташуванням зірок місце певної точки на земній кулі.

Стор. 34. Ной і Німрод — у Біблії розповідається про те, як бог, вирішивши покарати людей за гріхи, утворив потоп, від якого врятувався лише один чоловік — Ной. У Ноя було три сини: Сим, Хам і Яфет; внук Хама був Німрод, «сильний звіролов», що царював у Вавілоні, Ереху, Аккаді й Халне в країні Сеннаар. З цієї країни вийшов Ашшур, який побудував Ніневію.

Ксенофонт — старогрецький філософ, історик і політичний діяч (434—359 рр. до н. е.). В своєму творі «Анабазис», розповідаючи про відступ 10 тис. греків під час війни з Іраном через ворожі землі, подає опис земель, через які пролягав їхній шлях.

Стор. 52. Авраам — біблійний патріарх, який сточатку нібито жив в Урі.

Феллахи — осілі арабські селяни.

Шумери й Аккадці — дві основні групи стародавнього населення Дворіччя. Аккадці належали до семітських племен (тобто до тієї групи, до якої належать араби і євреї); походження шумерів досі не з'ясовано. Так само немає єдиної думки і про час їхньої появи в долині Тігру і Євфрату. З. Косідовський вважає, що аккадці з'явилися раніше від шумерів, однак радянські вчені схиляються до визнання саме шумерів тубільним населенням Месопотамії.

Стор. 54. Геродот — найвидатніший із старогрецьких істориків (485—405 рр. до н. е.). В своєму творі подає дуже важливі відомості з історії різних країн, у тім числі — і Скіфії, що була на території України.

Пліній Старший — великий римський учений-енциклопедист (23—79 рр. н. е.). Автор «Натуральної історії», в якій узагальнив усі тогочасні знання про Всесвіт. Загинув під час виверження Везувію.

Стор. 58. Яків та його сон — згідно з біблійною легендою, Яків — син Ісаака і внук Авраама. В одному місці Біблії розповідається про те, як Яків пішов шукати собі дружину до Месопотамії і, заснувши по дорозі, бачив уві сні величезні сходи, які з'єднували небо з землею. По цих сходах спускалися й піднімалися янголи, а нагорі стояв бог.

Стор. 61. Зороастр (правильніш — Заратустра) — легендарний засновник авестійської релігії стародавніх іранців, викладеної в кодексі Зенд-Авести.

Стор. 75. Хронологія історії Стародавнього Сходу поки що остаточно не визначена. Окремі дослідники дотримуються різних дат для одних і тих самих подій. Причина цьому — розбіжність у джерелах, їхній легендарний подекуди характер, а також — неясність щодо способу літочислення, неоднакового в різні епохи і в різних країнах. Зокрема, щодо історії Стародавнього Дворіччя існують так звані «коротка», «середня» й «довга» хронології; різниця між ними досягає кількох століть. З. Косідовський, як і більшість радянських дослідників, дотримується середньої хронології.

Стор. 76. Мафусаїл — біблійний патріарх, який нібито мав жити 969 років, тому ім'я його стало символом довголіття.

Стор. 88. Молох — у релігії Стародавньої Фінікії та Карфагену — бог сонця, якому офірували людей. У символічному значенні — справа, що потребує багато жертв.

Стор. 95. Єремія — біблійний пророк, якому приписують твір, відомий під назвою «Ремствування Єремії». В ньому оплакується зруйнування Єрусалима вавілонянами 586 р. до н. е. і так званий «вавілонський полон» іудеїв.

Стор. 96. Шумери й Римляни — порівняння історичної ролі шумерів і римлян незакономірне. Шумерійське об'єднання відбиває епоху переходу суспільства від первісно-общинного ладу до рабовласництва, тоді як Римська держава є явище розвиненого рабовласницького ладу, причому агресія Риму була спрямована переважно проти народів з давнішою культурою, які в історичному розвитку стояли вище за римлян (Греція, країни переднього Сходу, Єгипет і т. д.).

Стор. 99. Секуляризація — процес усунення церкви з окремих галузей життя.

Гіпарх — славетний старогрецький астроном (жив II ст. до н. е.); його вважають батьком наукової астрономії.

Птолемей (Клавдій) — грецький географ і астроном, автор «Птолемеєвої системи» світу; жив у Олександрії в першій половині II ст. н. е. У своєму творі «Географія» узагальнив великий фактичний матеріал, накопичений попередніми дослідженнями античних учених.

Стор. 103. Страбон — Грецький географ і історик епохи Августа (кінець I ст. до н. е.— I ст. н. е.).

Плутарх — відомий грецький історик (46—120 рр. н. е.), автор «Порівняльних життєписів».

Стор. 105. Гема — дорогий камінь з вирізаними на ньому оздобами.

Робесп'єр, Максиміліан — видатний діяч Великої Французької революції, вождь якобінців — лівої партії дрібної буржуазії, головний натхненник революційного терору 1793—94 рр., страчений після контрреволюційного перевороту 1794 р.

Стор. 116. Скарабеї — вид жуків-гнойовиків; у Стародавньому Єгипті скарабеїв вважали священними, а їхні фігурки з коштовного каменю або з поливаної глини правили за амулети, печаті й медалі.

Стор. 117. Фіви — столиця Єгипту за доби Середнього та Нового царства. За часів Стародавнього царства столиця була в Мемфісі.

Стор. 121. Піраміди Хеопса, Хефрена, Мікеріна — три так звані великі піраміди в м. Гізі поблизу Каїра. Належали царям IV династії — Хуфу (в грецькій транскрипції — Хеопс), Хафра (Хефрен) та Менкаура (Мікерін, чи Міцерін).

Стор. 126. Бібл — місто у Фінікії.

Стор. 139. Щодо хронології Стародавнього Єгипту також є серйозні розбіжності. Наприклад, дата об'єднання Верхнього і Нижнього Єгипту за царя Менеса коливається між 5867 і 2224 рр. до н. е. З. Косідовський приймає дату близько 2900 р.; радянські історики визнають 3000 або 3200 рр. Відповідно коливаються й дати пізніших періодів (Стародавнє царство).

Стор 146. Регентство — тимчасове управління державою, доручене одній особі або кільком на час хвороби, тривалої відсутності чи неповноліття монарха.

Стор. 147. Узурпатор — особа, що незаконно захопила владу.

Політеїзм — одночасне вшанування багатьох богів (на противагу монотеїзмові — поклонінню одному богові).

Стор. 148. Мойсей — біблійний пророк, законодавець єврейського народу. Згідно з легендою, вивів євреїв з Єгипту. Йому приписується авторство П'ятикнижжя (Тори) — однієї з найважливіших складових частин Старого завіту.

Стор. 162. Інтарсія — техніка декоративного оздоблення предметів візерунками, складеними з кусків різного дерева, що вставляються у навмисне вндовбані місця.

Стор. 172. Агамемнон, Ахіллес, Одіссей, Менелай — герої поем Гомера «Іліада» та «Одіссея».

Еней і Анхіз — герої поеми Вергілія «Енеїда».

Стор. 175. Софокл — великий старогрецький драматург (бл. 495—405 рр. до н. е.); автор трагедій «Едіп — цар», «Едіп в Колоні», «Антігона» та ін.

Стор. 176. Фукідід — видатний грецький історик (жив у другій половині V ст. до н. е.); написав історію Пелопоннеської війни.

Стор. 178. Адріан — римський імператор (117—138 рр. н. е.).

Стор. 186. Есхіл — великий старогрецький драматург, (525—456 рр. до н. е.). Автор трагедій, серед яких важливе місце займає трилогія «Орестея» («Агамемнон», «Хоефор», «Евменіди»), присвячена трагічній історії сім'ї Агамемнона.

Стор. 193. Сенкевич, Генріх — видатний польський письменник другої половини XIX ст.

Стор. 221. Трирема — у стародавніх греків та римлян — судно з трьома ярусами весел.

Форум — місце народних зборів у римлян.

Стор. 222. Дорійський стиль — в архітектурі відзначається простими колонами й капітелями без прикрас. Капітель — розширена верхівка колони.

Стор. 224. Базиліка — в античних містах — будинок для громадських і державних установ (від грецького слова «базилевс» — цар). Зараз цим словом називають певний тип архітектурної споруди — видовжену прямокутну будівлю з рівномірною на всьому протязі покрівлею.

Квадрига — колісниця в стародавніх римлян, запряжена учотирикінь.

Стор. 226. Таціт — найвидатніший римський історик (55—120 рр. н. е.), автор ряду творів («Германія», «Історії», «Аннали» та ін.).

Плiній Молодший — староримський письменник і державний діяч (близько 62 — близько 114 рр. н. е.). Відомі його листи, що дають широку картину життя Римської імперії.

Стор. 227. Аттіка — оздобна стінка над фронтоном будинку, яка затуляла дах.

Стор. 228. Марк Аврелій — римський імператор (161—180 рр. н. е.); уславився як видатний філософ.

Стор. 229. Август (Октавіан) — перший римський імператор (27 р. до н. е. — 14 р. н. е.).

Стор. 233. Корінфський стиль в архітектурі — стиль, характерний колонами з капітеллю у формі келиха, складеного з листків аканту.

Стор. 235. Клака — за старих часів, а також у сучасних капіталістичних країнах — група «глядачів», навмисне найнятих, щоб створити успіх окремому артистові, спектаклеві, драматургові або композиторові гучними аплодисментами, чи, навпаки, провал — свистом і криком.

Сулла — римський диктатор (138—78 рр. до н. е.); політичний діяч останнього періоду Римської республіки. Провадячи терор проти прихильників свого противника Марія, видавав так звані проскрипції — списки осіб, поставлених поза законом, майно яких забирав у казну.

Стор. 239. Меандри — орнамент, що в ньому зігнуті лінії перетинаються під прямим кутом.

Стор. 241. Епікур — римський філософ-матеріаліст (342—270 рр. до н. е.); відстоював право людини на радощі життя.

Стор. 242. Доміціан — римський імператор (81—96 рр.), уславився терором, конфіскаціями маєтностей тощо; убитий змовниками.

Стор. 243. Евріпід — великий старогрецький драматург (близько 480—406 рр. до н. е.); автор трагедії «Іпполіт», «Медея», «Електра», «Іфігенія в Тавріді» та ін.

Менандр — великий старогрецький драматург (близько 343 — близько 291 рр. до н. е.); перший почав писати на побутові теми.

Зенон — старогрецький філософ (близько 336—364 рр. до н е.), засновник школи стоїків, яка вчила, що людина залежить від долі і завдання її — звільнитися від пристрастей і жити, скоряючись розумові.

Стор. 246. Сенека — видатний римський філософ і оратор (54 р. до н. е.— 39 р. н. е.). Проповідував толерантність і гуманність у стосунках між людьми.

Стор. 248. Фалерн — улюблене вино стародавніх римлян.

Стор. 249. Содом і Гоморра — згідно з біблійною легендою, жителі цих двох міст відзначалися розпустою, за що бог наслав на обидва міста небесний вогонь і знищив їх. Назви Содома й Гоморри стали означенням всякого хаосу, безладдя і т. д.

Стор. 255. Естремадура — провінція в Західній Іспанії.

Іберійський півострів — стародавня назва Піренейського півострова, тобто Іспанії.

Сан-Домінго — острів Гаїті, один з групи Великих Антільських островів у Карібському морі.

Стор. 256. Юкатан — півострів у Центральній Америці, одноіменна провінція Мексіки.

Стор. 257. Конквістадори (ісп. «завойовники») — так називають учасників загарбницьких походів на американський континент XVI ст.

Стор. 267. Берналь Діас — солдат армії Кортеса, безпосередній учасник завоювання Мексіки. Після повернення написав книгу спогадів, що стала за головне джерело для вивчення історії походу Кортеса.

Стор. 287. Аутодафе (ісп. «справа віри») — так називалося публічне спалення «єретиків» або речей, так чи інакше причетних до «єресі» (наприклад, книжок), яке влаштовувала іспанська інквізиція від кінця XV ст.

Стор. 303. Стела — поставлена прямовисно кам'яна плита, здебільшого надмогильна, з малюнками й написами.

Стор. 333. 1951 р. радянський учений Ю. В. Кнорозов за розробленою ним системою зробив перші успішні спроби прочитати ієрогліфічні тексти майя. 1961 р. вчені новосибірського відділення Академії Наук СРСР розшифрували близько половини текстів майя за допомогою електронолічильних машин.

Стор. 335. У грудні 1957 року повідомлено, що в каліфорнійських могилах у Санта-Роса знайдено сліди перебування на американському континенті людини, що жила 30 тисяч років тому.

ЗМІСТ

ПОМПЕЇ І ГЕРКУЛАНУМ

У КОРОЛІВСТВІ ВЕЛИКОГО ЗМІЯ

ДЛЯ СЕРЕДНЬОГО ТА СТАРШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Косидовский Зенон

КОГДА СОЛНЦЕ БЫЛО БОГОМ

(На украинском языке)

Редактор А. О. Перепадя. Художній редактор А. М. Силаєв. Технічний редактор Т. О. Ковальова. Коректори В. Л. Ніколенко, Н. Ф. Швець

Здано на виробництво 3. X. 1962 р. Підписано до друку 16. III 1963 р. Формат 84×108 1/32. Фіз. друк. арк. 10,75. Умовн. друк. арк. 17,63+20 вкл. (2,04)=19,67. Обл.-вид. арк. 17.77+20 вкл (1,38)=19,15. БФ 02854. Тираж 30 000. Зам. № 875. Ціна 73 коп.

Дитвидав УРСР. Київ, Кірова, 34.
Друко-хромолітографія «Атлас» Головполіграфвидаву Міністерства культури УРСР. Львів, Зелена, 20.

73 коп.

ДИТВИДАВ